6996 t/m 7003
STRICKER, B.H.
1994

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1967 XLVIII : 44-55. • Dans les prescriptions alimentaires et hygiéniques de Pythagore nous retrouvons des éléments de rites d'abstinence et d'ascèse orientaux. Cependant, le pythagorisme connaissait aussi des règles qui sortent du cadre oriental (à suivre).

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1968 XLIX : 18-39. • Prescriptions d'hygiène, de sobriété et d'abstinences diverses chez les Égyptiens, les Juifs et les Phéniciens (à suivre).

Stricker B. H. - De praehelleense ascese : § 6 : *(AGNEI/A. OMRL 1969 L : 8-16. • Suite de la revue des prescriptions d'hygiène dans le monde antique (cf. APh XXXIX 239 & XLI 692).
[43-10890

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1971 LII : 54-70. • Dans les religions égyptienne et judaïque ainsi que dans les rites de l'antiquité classique, l'abstinence alimentaire et sexuelle remplace, en tant qu'arrêt temporaire des fonctions vitales, le sacrifice ; elle est toujours en rapport avec l'idée de la mort. La suppositio (U(PALLAGH/) et la permutatio sacrificii sont d'autres formes de la même pensée (à suivre).
[44-09663

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1974 LV : 129-197. • Le sacrifice et ses différentes formes, circoncision et sacerdoce (pour la partie précédente de l'article, cf. APh XLIV p. 712).
[49-11523

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1976 LVII : 299-333. • Le symbolisme du soleil et les rites de purification dans les mondes égyptien, juif, hellénique et chrétien.
[49-11524

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. Vervolg. OMRL 1980 LXI : 209-251. • Votum, nuncupatio et serment dans le monde gréco-romain et chez les peuples d'Orient (cf. APh XLIX N° 11523) & (cf. APh XLIX N° 11524).
[51-11160

OMRL = oudheidkundige mededelingen van de Rijksuniversiteit Leiden

9 GB 05053

Stricker, B.H. De praehelleense ascese. 1983
Supplement - deel LXIV p 1-40
Rijksmuseum

id De bede
Suppl 1984 64 p 1-60

id De ascese
Suppl 1989 69 p 1-40

Het offer

§ 9 Het offer is van oorsprong rechtsinstelling. Het was, als slachting van een substituut, in het strafrecht executie, in het procesrecht bewijsmiddel, in het verbintenissenrecht constituerende handeling. Het had tweeledige betekenis, was zowel straf als bewijs; de leden waren, als in alle symboliek, onscheidbaar met elkander verbonden. In de cultus overgenomen, ontwikkelde het zich daar verder, terwijl het als rechtsinstelling in onbruik geraakte en slechts in restanten in de litteratuur bewaard is.

De straf werd oudtijds voltrokken door de beledigde partij zelf; in geval van moord bij bloedwraak. In geval van blote doodslag voorkwam men verder bloedvergieten door de schuldige een substituut te doen stellen. De Egyptenaar, die zonder opzet een mens gedood had, werd verbannen, doch mocht na gezette termijn terugkeren. Hij doodde dan op het graf van zijn slachtoffer een substituut en ging vrij uit [824]. De Romeinse koning Numa Pompilius bepaalde, dat hij, die zonder opzet een mens gedood had, in de volksvergadering aan diens agnaten een ram als substituut moest stellen [825]. De slachting van dit substituut was straf, maar ook bewijs, erkenning van de schuld door de schuldige. In het procesrecht lag dit omgekeerd. Wanneer bij de Joden in het vrije veld een moord was gepleegd en de dader onvindbaar bleek, namen de magistraten der naastbij gelegen dorpen een vaars, die zij op een ongecultiveerde plaats slachtten. Boven het lijk wasten zij hun handen met bronwater en betuigden hun onschuld [826]. De vaars stelde de magistraten gezamenlijk voor [827]; haar slachting was bewijs hunner onschuld, maar bij bevinding van het tegendeel tevens hun straf bij anticipatie. Evenzo, in de cultus geïncorporeerd, het „spijsoffer der ijveringen". De van overspel verdachte vrouw werd voor de priester geleid met in de hand een offergave van gerstemeel [828]. De priester

---

[824] Philostr., Vit. Apollon., VI 5. Grieken: vgl. Plut., Amat. Narr., 3.

[825] Leg. XII Tab., VIII 24; Serv., Comment. in Vergil., Bucol., IV 43. Grieken: Demosth., Or., XXIII 72.

[826] Deut., XXI 1-9; Flav. Jos., Antiq., IV 220-222; Mišn., Sōṭ., IX 1-9. Zie noot 890, 891, 1307.

[827] Niet de vermoorde, gelijk verondersteld in Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden 1967, blz. 43. Voor een reconstructie van de moord bestond geen reden.

[828] Nummer., V 15; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 57; Flav. Jos., III 270-272; Mišn., Sōṭ., II 1: Talm. Babl., Zebāḥ., 90a. Waartoe: — 1° Gerst en tarwe werden het eerst gecultiveerd door Osiris en Isis: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14, 1-3, 17, 1; Leo Pell., fr. 6 (Jacoby); vgl. Sarcoph., spreuk 330; Herod., Hist., II 36; Stob. Herm., XXIII 65. Zij vormen sindsdien het fundamentele voedsel van de mens: Pap. Berlijn, no. 13603, IV 1, 5 (naar W. Erichsen en S. Schott, Fragmente Memphitischer Theologie in Demotischer Schrift, Wiesbaden, 1954, blz. 316-317). Bij de Indiërs treden daarvoor gerst en rijst in de plaats: Šatapathabrāhmaṇa, I 2, 3, 7; vgl. Plin., Nat. Hist., XVIII 71. De Egypte-

Het offer

§ 9 Het offer is van oorsprong rechtsinstelling. Het was, als slachting van een substituut, in het strafrecht executie, in het procesrecht bewijsmiddel, in het verbintenissenrecht constituerende handeling. Het had tweeledige betekenis, was zowel straf als bewijs; de leden waren, als in alle symboliek, onscheidbaar met elkander verbonden. In de cultus overgenomen, ontwikkelde het zich daar verder, terwijl het als rechtsinstelling in onbruik geraakte en slechts in restanten in de litteratuur bewaard is.

De straf werd oudtijds voltrokken door de beledigde partij zelf; in geval van moord bij bloedwraak. In geval van blote doodslag voorkwam men verder bloedvergieten door de schuldige een substituut te doen stellen. De Egyptenaar, die zonder opzet een mens gedood had, werd verbannen, doch mocht na gezette termijn terugkeren. Hij doodde dan op het graf van zijn slachtoffer een substituut en ging vrij uit [824]. De Romeinse koning Numa Pompilius bepaalde, dat hij, die zonder opzet een mens gedood had, in de volksvergadering aan diens agnaten een ram als substituut moest stellen [825]. De slachting van dit substituut was straf, maar ook bewijs, erkenning van de schuld door de schuldige. In het procesrecht lag dit omgekeerd. Wanneer bij de Joden in het vrije veld een moord was gepleegd en de dader onvindbaar bleek, namen de magistraten der naastbij gelegen dorpen een vaars, die zij op een ongecultiveerde plaats slachtten. Boven het lijk wasten zij hun handen met bronwater en betuigden hun onschuld [826]. De vaars stelde de magistraten gezamenlijk voor [827]; haar slachting was bewijs hunner onschuld, maar bij bevinding van het tegendeel tevens hun straf bij anticipatie. Evenzo, in de cultus geïncorporeerd, het „spijsoffer der ijveringen". De van overspel verdachte vrouw werd voor de priester geleid met in de hand een offergave van gerstemeel [828]. De priester

---

[824] Philostr., Vit. Apollon., VI 5. Grieken : vgl. Plut., Amat. Narr., 3.

[825] Leg. XII Tab., VIII 24; Serv., Comment. in Vergil., Bucol., IV 43. Grieken : Demosth., Or., XXIII 72.

[826] Deut., XXI 1-9; Flav. Jos., Antiq., IV 220-222; Mišn., Sōṭ., IX 1-9. Zie noot 890, 891, 1307.

[827] Niet de vermoorde, gelijk verondersteld in Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden 1967, blz. 43. Voor een reconstructie van de moord bestond geen reden.

[828] Nummer., V 15; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 57; Flav. Jos., III 270-272; Mišn., Sōṭ., II 1 : Talm. Babl., Zebāḥ., 90a. Waartoe : — 1° Gerst en tarwe werden het eerst gecultiveerd door Osiris en Isis : Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14, 1-3, 17, 1; Leo Pell., fr. 6 (Jacoby); vgl. Sarcoph., spreuk 330; Herod., Hist., II 36; Stob. Herm., XXIII 65. Zij vormen sindsdien het fundamentele voedsel van de mens : Pap. Berlijn, no. 13603, IV 1, 5 (naar W. Erichsen en S. Schott, Fragmente Memphitischer Theologie in Demotischer Schrift, Wiesbaden, 1954, blz. 316-317). Bij de Indiërs treden daarvoor gerst en rijst in de plaats : Šatapathabrāhmaṇa, I 2, 3, 7; vgl. Plin., Nat. Hist., XVIII 71. De Egypte-

schreef op een cedeltje een vervloeking, waarvan hij de inkt uitwiste in een kom gevuld met water en een weinig stof van de vloer van de tabernakel [829]. Hij nam het gerstemeel uit de hand der vrouw, zwaaide het heen en weder [830] en offerde het op het altaar; als bewijs van de goede trouw der vrouw en tevens als haar bestraffing. De vrouw dronk vervolgens het vloekwater op [831]. Bij het aangaan van een verbintenis slachtte men in plechtige uitvoering een substituut en legde daarboven de eed af. De details zijn reeds besproken [832]. De slachting bij de eed was veelal niet straf alleen, maar bepaalde ook de wijze, waarop de straf ten uitvoer zou worden gebracht [833].

In al deze gevallen, behalve in dat der overspelige, was de slachting profane handeling. Voor de delen van het gedode substituut bestond in principe geen bestemming. Zij werden be-

---

naar en de Jood aten brood in de tempel : Merikare, 65; Ezech., XLIV 3; zie noot 1414. Noch gerst, noch tarwe, maar spelt daarbuiten : Herod., Hist., II 36. De Perzische bakker bakte zijn brood uit eerbied gesluierd : Elis. Vart., Hist. Vart., 2 (p. II 200a, Langlois); vgl. Anaxarch., fr. 72 A, 9 (Diels; hierboven, noot 61). — 2° Gerst is als voedsel het oudste van de twee : Theophrast., De Pietat., fr. 2 (Pötscher); Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 25, 2; Plut., Quaest. Graec., 6; Artemid., De Somn. Interpr., I 69; Schol. in Hom., Il., I 449; Schol. in Hom., Odyss., III 441; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 132-133 (ed. Rom.); Idem, Comment. in Hom., Odyss., p. 1476 (ed. Rom.); Lexic. Sud., sub voce *Οὐλοθυτεῖν*; Etym. Magn., sub voce *Οὐλοχύτας προβάλοντο*; Plin., Nat. Hist., XVIII 72. Gerst is het „merg der mannen" : Hom., Odyss., II 290, met scholion. Zij wordt als eerste der granen uitgezaaid en een maand eerder dan de tarwe gemaaid : Exod., IX 31-32; Theophrast., Hist. Plant., VIII 2, 7; Plin., Nat. Hist., XVIII 60, 71, 80; vgl. Mišn., Nedār., VIII 4. De in noot 87 besproken beelden van Osiris werden uitgezaaid in gerst : Osirismysterie, 1-13 (Chassinat; diens commentaar op blz. 148-150); vgl. Dodenb., CLXXIII 35 (Naville); Corpus Inscriptionum Atticarum, Berlijn, 1873-1893, deel III 1, blz. 45, no. 77 (4-6). In de symboliek der Egyptenaren beantwoordt gerst aan de man, tarwe aan de vrouw : Pap. Berlijn, no. 3038, recept 199 (naar S. Sauneron, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, deel LX, Caïro, 1960, blz. 29-30); Pap. Carlsberg, no. 8, recept 3 (naar E. Iversen, Pap. Carlsberg No. VIII, with some Remarks on the Egyptian Origin of some Popular Birth Prognoses, Copenhagen, 1939, blz. 13-20); Pap. Berlijn, no. 13603, IV 4 (Erichsen-Schott). — 3° Tarwe, hoewel jonger van oorsprong, is van de twee echter de beste. Tarwe is warm en droog, gerst is koud en vochtig : Hippocrat., Regim., II 40; Aristot., Probl., I 37; Plut., Quaest. Conviv., VI 10; Idem, Quaest. Natur., 16; Mišn., Terūm., X 3; Idem, Makš., III 3. De noordenwind brengt tarwe, de zuidenwind gerst : Dodenb., CLII 9 (Naville; waartoe mijn studie over De Overstroming van de Nijl, Leiden, 1956, blz. 15-16). Tarwemeel is zwaarder dan gerstemeel : Aristot., Probl., I 37, XXI 26; Plin., Nat. Hist., XVIII 62. Tarwe heeft minder van roest te lijden dan gerst : Theophrast., Hist. Plant., VIII 10, 2. Tarwe is twee maal zo waardevol als gerst : II Kon., VII 1, 16, 18; Mišn., Pē'ā, VIII 5; Idem, Ketūb., V 8; ja zelfs drie maal : Openb., VI 6. Hoe dan ook, zij is waardevoller : Phil. Jud., De Spec. Legib., II 175; Mišn., Ḥall., IV 2; Idem, Menāḥ., XII 3; Talm. Babl., Zebāḥ., 90a. Tarwe is voedsel voor de rijke, gerst voor de arme en voor het vee : Phil. Jud., De Spec. Legib., II 175, 181, 184, III 57; Flav. Jos., Bell. Jud., V 427; Idem, Antiq., V 220; Mišn., Sōṭ., II 1; Plut., Quaest. Natur., 15; Plin., Nat. Hist., XVIII 74; vgl. Ps., LXXXI 17, CXLVII 14; Hen., XCVI 5. De Romeinse legioensoldaat, die zijn plicht had verzaakt, kreeg zijn rantsoen uitgekeerd in gerst en niet in tarwe : Polyb., Hist., VI 38, 3; Plut., Marcell., 25; Idem, Anton., 39; Appian., Illyr., 76; Dio Cass., Hist. Rom., XLIX 38, 4; Liv., Ab Urb. Cond., XXVII 13, 9; Frontin., Strateg., IV 1, 25, 37; Sueton., Div. Aug., 24; Veget., Epit. Rei Milit., I 13. In de symboliek der Joden beantwoordt de tarwe aan het volk Israël : Midr. Pesīqt. Rabb., X 3, 4; in die der Grieken tarwe aan de man, gerst aan de vrouw : Galen., De Remed. Parab., II 26, 5; Artemid., De Somn. Interpr., I 51, vgl. V 8, 63.

[829] Numer., V 17; Mišn., Sōṭ., II 2. Dezelfde methode : I Chaëmw., IV 4; K. Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn, 1928-1931, no. XIII, 131-135, 434-441, 888-890, 1042-1052; Ezech., III 3; Openb., X 8-10; vgl. Me'arr. Gazz., XLIII 3-4 (Riessler). Symboliek, vrij naar Phil. Jud., De Spec. Legib., III 58 : de kom, de baarmoeder; water en aarde, het embryo.

[830] Numer., V 25; Mišn., Sōṭ., III 1; Idem, Qidd., I 8. Zie noot 1454.

[831] Numer., V 11-31; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 148; Idem, De Spec. Legib. III 53-62.

[832] Zie noot 778-793.

[833] Zie noot 790, 802.

begraven [834], in zee geworpen [835] of verbrand [836], alles ter zake der wederopstanding [837]. Zij werden niet gegeten [838].

Het cultische offer werd door God geëist of door de mens uit vrije beweging aangeboden. Het geëiste offer was straf, het aangeboden offer bewijs.

De door de mens tegen God begane zonde bestempelde hem tot diens vijand. Op haar stond de doodstraf, die dwingend voltrokken werd. De executie geschiedde echter op een substituut, wanneer de vijand ongrijpbaar bleek [839] of kon aantonen in onwetendheid of zijns ondanks te hebben gehandeld. In Egypte was dit offer zo verbreid, dat een Griekse auteur er de aandacht op vestigt: „Zij (dwz. de Egyptenaren) achten voor het offer geschikt niet datgene, wat de goden dierbaar is, maar in tegendeel alle (dieren), die in zich de ziel opgenomen hebben van goddeloze en onrechtvaardige mensen, in andere lichamen geïncarneerd" [840]. Het lijkt een vertekening; de Egyptenaren moeten ook andere offers gekend hebben. De woorden worden echter, voor zoverre zij het offer als strafexecutie typeren, door de inheemse teksten bevestigd. In deze laatste is het slachtoffer reïncarnatie van de boze Seth, of althans van een lid van diens bende [841]. Het is mens [842] of dier; als dier somtijds Typhonisch dier [843], somtijds niet [844]. Het wordt, daar vijand [845], geboeid op het altaar gebracht [846]. Na ver-

---

[834] Hom., Il., III 310, met scholion; Pausan., Graec. Descr., III 20, 9; Eustath., Comment. in Hom., Il. p. 418 (ed. Rom.).

[835] Hom., Il., XIX 267-268, met scholion; Pausan., Graec. Descr., V 24, 11; Tzetz., Chil., V 736 (as); Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 418, 1183 (ed. Rom.); Schol. in Hom., Il., III 310.

[836] Schol. in Hom., Il., XIX 268.

[837] Vgl. mijn studie over De Geboorte van Horus, Leiden, 1963-1975, blz. 93, noot 634, blz. 140, noot 1222; hieronder, noot 1048, 1052-1054.

[838] Plut., Quaest. Conviv., VII 6, 3; Pausan., Graec. Descr., V 24, 10; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 418, 1183 (ed. Rom.). Zie noot 1346.

[839] Als in noot 826.

[840] Plut., De Is. et Osir., 31. De Perzen vatten, dualistisch, alle brandoffer op als offer aan Angromanjoe, ibid. 46. Voor het hier volgende, vgl. H. Junker, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XLVIII, Leipzig, 1910, blz. 69-77.

[841] Dodenb., XVIII 27-28 (Naville); Pap. Dramat. Ramess., 32 (Sethe); Pap. Jumilhac, A, XX 10-11; S. Schott, Urkunden Mythologischen Inhalts, Leipzig, 1929-1939, passim; M. de Rochemonteix en E. Chassinat, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro, 1897-1934, deel I, blz. 555, 17; deel VI, blz. 28, 8-9.

[842] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 88, 5; Plut., De Is. et Osir., 31, 73; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., III 15, 2.

[843] De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel VI, blz. 28, 8-9. — Ezel: Plut., De Is. et Osir., 30; Schott, op. laud., blz. 37, 11; Oudh. Med., deel XLVI, Leiden, 1965, blz. 64, noot 7. — Nijlpaard: Plut., De Is. et Osir., 50. — Antilope, gazelle: De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel I, blz. 555, 16; deel VI, blz. 237, 4. — Vis: De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel V, blz. 134, 3 en 5; deel VI, blz. 57,2, 134,5, 237, 2-3.

[844] Rund: Mariette, Dendérah, Parijs, 1870-1875, deel IV, pl. 8 (boven), 15 (idem); De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel VI, blz. 57, 1-2, 237, 4; N. de Garis Davies, Five Theban Tombs, London, 1913, pl. X en XLIII. — Klein vee: Dodenb., XVIII 27-28; Mondopeningsrituaal, scène 23, IIIa, 43g (Otto); Pap. Jumilhac, B, XX. — Vogel: C. R. Lepsius, Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien, Berlijn, 1849-1859, deel IV, pl. 88b; Mondopeningsrituaal, scène 23, IIIa, 43g (Otto); De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel I, blz. 536, 11-12, deel V, blz. 134, 6-7, deel VI, blz. 55,12, 57,2, 237,3.

[845] Lepsius, op. laud., deel IV, pl. 88b; Mondopeningsrituaal, scène 23, IIIa, 43g (Otto); Pap. Jumilhac, B, XX (links); Schott, op. laud., passim; De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel I, blz. 536,12, 555,16, 565,8, deel V, blz. 134, 5-7, deel VI, blz. 55, 12-15, 56,13, 57,2, 134,5, 237,2-3; Mariette, op. laud., deel IV, pl. 8 (regel boven), 15 (idem).

[846] Plut., De Is. et Osir., 30, 31, 50; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., III 15, 2; Pap. Jumilhac, XX, A, 10,

vloekt [847] en zelfs mishandeld te zijn [848] wordt het gedood. God eet zijn vlees en drinkt zijn bloed [849]; beeldspraak voor de vertering door het altaarvuur. Dit offer leefde in vereenvoudigde vorm bij de Joden voort als zondoffer. De voornaamste handeling bij het zondoffer bestond in de vergieting van het bloed [850], in de executie zelf. Een gebed ontbrak, naar het schijnt; het had, daar het om straf ging, geen functie. Het Indische offer genaamd *prājaščitti* werd opgedragen na vergrijpen tegen de liturgie, en zo ook het Romeinse *piaculum*. De onderlinge verhouding al dezer offers staat te bezien. De naam van het zondoffer bij de Grieken is mij niet bekend.

Het vrijwillig aangeboden offer werd opgedragen met gebed. Dit gebed, met opgeheven armen, ⊔, verricht en met luide stem geformuleerd [851], was hoofdzaak; de slachting diende daartoe slechts ter adstructie. Gebed en slachting vormden echter een eenheid. Het gebed was zonder de slachting niet offer [852], de slachting was dat zonder het gebed evenmin [853].

Het vrijwillige offer kon op tweeërlei wijze worden uitgevoerd. Lag het motief van de gesubstitueerde in de toekomst, dan beriep hij zich in de slachting op het verleden; lag zijn motief in het verleden, dan beriep hij zich in de slachting op de toekomst. Het eerste offer was het brandoffer. Het werd opgedragen, wanneer de straf Gods dreigde en onafwendbaar leek. Het offer was belijdenis door de gesubstitueerde van zijn zonde en aanvaarding van de daarop gestelde straf, maar het was tevens blijk van zijn berouw en van zijn inkeer. Het lichaam van het substituut werd in zijn geheel verbrand; de gesubstitueerde keerde onvoorwaardelijk tot het niet-zijn terug. De oorsprong van dit offer vooral lag in het procesrecht. Het tweede offer was het dankoffer, de offermaaltijd. Dit werd opgedragen, wanneer de straf Gods voltrokken was, doch aan de gesubstitueerde was bespaard. Ook dit offer was belijdenis van zonde en aanvaarding van straf. Daar de gesubstitueerde echter het leven had mogen behouden, schonk hij dit nu op eigen initiatief weg. Het substituut werd door de aanwezigen opgegeten. Gasten konden worden uitgenodigd, niet geweigerd. Het offer was œcumenisch; de zegenbede belichaamd in de uitgereikte porties, die eigenlijk delen van het lichaam van de gesubstitueerde zelf waren, werd uitgesproken ten behoeve der gehele mensheid [854]. Volgens de Perzen [855] en de Indiërs [856] is de wereld tot het aanzijn gekomen, doordat de Schepper een

---

B (links); Schott, op. laud., blz. 5,12, 37,13, 39,21; vgl. Herod., Hist., III 14. Hetzelfde, Joden: Genes. XXII 9. Babyloniërs: Epist. Jerem., 43; Herod., Hist., I 199. Grieken: Callim., Hymn., IV 323. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 38, 2; Isid. Hispal., Etym., VI 19, 34. Scythen: Lucian., Toxar., 48.

[847] Plut., De Is. et Osir., 31; Schott, op. laud., blz. 29, 8-16, 33, 19-23, 77,10 - 79,18.

[848] Schott, op. laud., blz. 5, 14-18, 41,2, 43,9, 45,2, 47,17, 49,19, 53,2.

[849] De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel I, blz. 555,16, 565, 5-6.

[850] Mišn., Zebāḥ., X 2. Vgl. Jubil., VII 4, met noot 967.

[851] Egyptenaren: Herod., Hist., II 40; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 5. Joden: I Kon., VIII 22-54; II Chron., VI 12-42; vgl. I Chron., XXI 26. Perzen: Herod., Hist., I 132. Grieken: Hom., Il., I 450-458, II 411-421, XIX 257-265; Idem, Odyss., III 446-447; enz. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 15; enz.

[852] Sallust., De Diis et Mund., 16.

[853] Jambl., De Myst., V 26; Liv., Ab Urb. Cond., XLI 16,1; Plin., Nat. Hist., XXVIII 10.

[854] Perzen: Herod., Hist., I 132. Zie noot 763, 1420, 1564, 1570.

[855] Theod. bar Kōni, Lib. Schol., XI, p. 296 (Scher); Joḥann. bar Penkājē, p. 588-590 (De Menasce, Bulletin of the School of Oriental Studies, deel IX, Londen, 1937-1939); Ezn. Qolb., De Deo, 145; Elis. Vart., Hist. Vart., 2 (p. II 190b, Langlois).

[856] Šatapathabrāhmaṇa, I 6, 3, 35, III 9, 1, 1, VI 1,2,12,17,29, 7,4,12, VII 5, 1, 27. Vgl. Ṛgveda, X 90.

offer bracht. Hij viel in zijn delen uiteen, die ieder voor zich delen der wereld werden; in de oudste versie zodanig, dat uit zijn hoofd de hemel, uit zijn borst het luchtruim, uit zijn middel de oceaan en uit zijn voeten de aarde ontstonden [857]. Dat het offer met deze uiteenval identiek was, wordt in de teksten niet vermeld, maar ware af te leiden uit de parallel van het dankoffer. De herinnering aan het primordiale offer is overigens in de westelijke overlevering vervaagd [858].

Twee kleinere offers vormen een aparte groep, dat der eerstgeboorten en eerstelingen en dat van het tiend. Eerstgeboorte en eersteling waren prototypen [859]. Daar de wereld zich naar antieke leer van de primordiale heilstoestand naar haar ondergang spoedt, gold in alle

---

[857] Ṛgveda, X 90, 14; Sāmavidhānabrāhmaṇa, I 1, 5. Vgl. Šatapathabrāhmaṇa, VII 1, 2, 19-21; Macrob., Sat., I 20, 17; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, nos. XII 242-243, XIII 770-772, XXI 6-7. De wereld voor de schepping deel van het goddelijke lichaam: Asclep. Herm., 2, 14; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, XLVI 3.

[858] Zwakke herinneringen wellicht nog in: Corp. Herm., IV 1; Phil. Jud., De Somn., I 243; Idem, De Spec. Legib., I 209-210; Ovid., Fast., I 111-112. Zie noot 1080.

[859] Symboliek van voor- en achterzijde: — 1° De kop is beter dan de staart: Deut., XXVIII 13, 44; Jubil., I 16; Hen., CIII 11; Phil. Jud., De Praem. et Poen., 124-125; Cat., De Agr. Cult., 4. Het licht gaat voor, de duisternis achter: Amduat, korte recensie, 288-289 (Hornung); I Chaëmw., IV 34; Schott, Urkunden Mythologischen Inhalts, blz. 69, 13-14. Het leven gaat voor (*m-ʿ*), de dood achter: Schott., op. laud., blz. 69, 17-18. De zonnegod Ahoeramazda gaat voor, de cosmische draak Angromanjoe achter: Dēnkart, p. 537, 5 (Madan). De man gaat voor, de vrouw achter: Šatapathabrāhmaṇa, V 2, 1, 8. De rechtvaardigheid gaat voor, de onrechtvaardigheid achter: Plat., Respubl., 614, c-d; Procl., Comment. in idem, p. II 152 (Kroll). Het hogere in rang gaat in het algemeen voor, het lagere achter: Mišn., Pār., VII 5; vgl. Meʿarr. Gazz., XXII 8, XLIX 4 (Riessler). De *sutrah*, het rituele kleed der Parsi's, bestaat uit twee delen, een voorzijde en een achterzijde, die toekomst en verleden beduiden: J. J. Modi, The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees, Bombay, 1937, blz. 173. Voor- en achterzijde zijn dikwijls echter ook gelijkwaardig: Dodenb., XVII § 33 (Grapow; ad 103); Sarcoph., IV 101, b-c; Schott, op. laud., blz. 63, 3-6; Pap. Krall, XXIII 1-2; Jezaj., LVIII 8; Joël, II 3; Dēnkart, p. 588, 16-17 (Madan). — 2° De aap heeft twee jongen. Hij koestert het ene en draagt het voor zich uit, hij haat het andere en draagt dit op de rug. In zijn liefde doodt hij het eerste, in zijn haat verleent hij het tweede het leven: Horapoll., Hierogl., II 66. Vgl. Aesop., Fab., CCXLIII; Babr., Fab., 35; Oppian., Cyneg., II 605-611; Synes., Epist., I (Hercher); Plin., Nat. Hist., VIII 216; Avian., Fab., 35. — 3° De Egyptische termen voor „voor-" en „achterzijde" zijn *ḥ3.t* en *pḥw*, geschreven met de voorzijde en de achterzijde van een leeuw, , ; het eerste in de late periode ook geschreven met het teken , hetzij voorzijde van het rustbed , hetzij imitatie van het demotische teken , en prototype van de bekende door een leeuwenkop bekroonde poot der Romeinse tafel. De leeuw bestaat aan de voorzijde uit vuur, aan de achterzijde uit water: Aelian., De Nat. Anim., XII 7; Galen., Comment. I in Hippocrat., Epidem., II, ad p. V 80, 11-14 (Littré). De voorzijde van de leeuw is machtig, de achterzijde zwak: Pyr., 1351b; Mišn., Midd., IV 7; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., II 22, 2; Horapoll., Hierogl., I 18; Macrob., Sat., I 21, 17. De tempel te Jeruzalem geleek op een leeuw; hij was breed van voren en smal van achteren: Mišn., Midd., IV 7. — 4° Het hart ligt aan de voorzijde in de borst: Aristot., De Part. Anim., 665b, 666b, vgl. 538b. De oorspronkelijke term voor het orgaan, *ib*, is in het Egyptisch verdrongen door *ḥ3.tj*, „orgaan, der voorzijde". De grendel van het Egyptische heiligdom was gemodeleerd als de voorzijde van een leeuw, met een hart aan een kettinkje daaraan opgehangen: Schol. in Arat., Phaen., 152; M. Pillet, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, deel XXIV, Caïro, 1924, blz. 187-195. — 5° God gaat voor het leger uit; vgl. de Egyptische eigennamen *Imn-m-ḥ3.t*, „Amon gaat voorop", en *P3-wn-ḥ3.t.f*, „Het licht gaat voor hem uit". Jahwe opende de weg van het Israëlietische leger tijdens de uittocht als een wolk, des nachts als een vuurkolom: Exod., XIII 21, enz. Werd het in de achterhoede aangevallen, dan verplaatste hij zich daarheen: Exod., XIV 19, enz. De Perzen baden de god des hemels hun in de strijd voor te gaan: Xenoph., Instit. Cyr., III 3, 21, VII 1, 1, 3; Curt. Ruf., Hist. Alex. Magn., IV 14, 24. Hemels licht tot leiding op de weg bij de Grieken: Apollon. Rhod., Argon., IV 296-297; Plut., Themistocl., 15. De Griekse en Romeinse veldtekenen waren naar hun oorsprong godenbeelden. — 6° Het oosten, voorzijde der wereld, Egyptenaren: Plut., De Is. et Osir., 32. Joden: Phil. Jud., Quaest. in Genes., I 7. Indiërs: Ašvamedha, 6 (Dumont). Het zuiden, idem, Perzen: Bundahišn, XXVIII 9 (Anklesaria).

reeksen het voorgaande lid als beter dan het volgende [860]. Het tiend als offer stelt een vinger op beide handen voor. In de mythologie der Perzen wordt de lengte der wereldgeschiedenis berekend op tienduizend jaar. Gedurende de eerste duizend jaar bracht de god Zarwaan het in de vorige alinea vermelde offer. Daarop kwam de wereld tot stand, die vervolgens als rijk van de boze god Angromanjoe gedurende negenduizend jaar voortbestaat [861]. Eerstgeboorte, eersteling en tiend waren Gode verschuldigd. Op grond van het voorgaande valt te veronderstellen, dat de mensheid in haar geheel als zondig, als met erfelijke zonde belast, beschouwd werd. Maar de teksten zwijgen.

§ 10 De gesubstitueerde droeg de verantwoordelijkheid voor de executie. Hij voerde haar zelf uit of liet haar door een ander uitvoeren, die in zijn naam handelde [862]. Loffelijk als zijn bedoeling was, was toch zijn daad in principe misdaad. In sommige culten werd dat uitdrukkelijk aldus gesteld. De aanwezigen boden het slachtoffer hun verontschuldigingen aan [863]; de gesubstitueerde werd schuldig verklaard en moest vluchten [864]. De schuld werd door deze ook afgeschoven. Niet hijzelf had de misdaad begaan, maar het offermes of ander werktuig, waarmede de executie was geschied [865].

Om hem volledig te vrijwaren scheidde men het strafrechtelijke motief van het symbolische. Men verlegde de verantwoordelijkheid van de gesubstitueerde op het substituut en motiveerde de executie vanuit de gedragingen van dit laatste. De gesubstitueerde maakte van de executie, waarmede hij verondersteld werd niets uitstaande te hebben, slechts gebruik tot het verrichten van zijn symbolische handeling. Bij het menselijke substituut lag hier geen probleem; men nam een ter dood veroordeelde of een vrijwilliger. Bij het dierlijke substituut was dat probleem er wel en moest de verantwoordelijkheid bij fictie worden geconstrueerd. De aard van het offer zal bepalend zijn geweest voor de uitleg, die men aan de gedragingen van het dierlijke substituut gaf, zodat het in het zondoffer geheel in overeenstemming met de gesubstitueerde als schuldig, in het brandoffer en het dankoffer als onschuldig gold; hetgeen echter nergens met zovele woorden gezegd wordt. De ficties, ten getale van drie, waren de volgende: 1° Het dier was schuldig en werd voor zijn zonde gestraft. Het werd geëxecuteerd, omdat het

---

[860] Vgl. IV Ezr., V 52; Phil. Jud., De Opif. Mund., 140-141; Idem, Quis Heres, 118; Idem, De Spec. Legib., II 140, 154; Idem, Leg. ad Gai., 289; Idem, Quaest. in Genes., I 64, 77; Idem, Quaest. in Exod., I 1. Zie noot 1531, 1539, 1592. — De top der dingen is heilig aan de goden: Šatapathabrāhmaṇa, IX 2, 1, 12. Lijst der prototypen: Mahābhārata, XIV 43 en 44. De gehele wereld offer aan God: Phil. Jud., De Somn., I 243.

[861] Ezn. Qolb., De Deo, 145; Theod. bar Kōnī, Lib. Schol., XI, p. 296 (Scher); Aš-Šahrastānī, Al-Milal wan-Niḥal, p. I 575 (Badrān; 9999 jaar). Vgl. Phil. Jud., De Congress., 103-105?

[862] Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 199; vgl. Mišn., Zebāḥ., III 1, met Gemara, 32a; alsook het besprokene in noot 1454. Perzen: Basil. Caes., Epist., CCLVIII 4. Indiërs: Mahābhārata, III 128, 15. Romeinen: Varr., De Ling. Latin, VI 12; Ovid, Fast., I 322; Idem, Epist. ex Pont., IV 9, 30; Senec, Controv., II 3, 19.

[863] Indiërs: Aśvamedha, 504 (Dumont).

[864] Cyprioten: Asclepiad. Cypr., fr. 1 (Jacoby). Grieken: Theophrast., De Pietat., fr. 18 (Pötscher); Plut., Quaest. Graec., 38; Pausan., Graec. Descr., I 24,4, 28,10, VIII 53,3; Aelian., De Nat. Anim., XII 34; Schol. Townl. in Hom., Il., XVIII 483; Varr., apud Augustin., De Civ. Dei, XVIII 17; Evanth., apud Plin., Nat. Hist., VIII 81. Voor de Egyptenaren, vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 91, 4.

[865] Eurip., Suppl., 1205-1209; Theophrast., De Pietat., fr. 18 (Pötscher); Pausan., Graec. Descr., I 24,4, 28,10; Aelian., Var. Hist., VIII 3. Vgl. Minuc. Fel., Octav, IX 5.

de op het altaar liggende offerkoek had opgegeten [866], omdat het het graan had vertreden [867] of de wijnranken had afgeknabbeld [868]. 2° Het dier was onschuldig, doch bood zichzelf ter executie aan. Het kwam uit vrije wil op het altaar toegelopen [869] of legde zich ter slachting op de aarde neder [870]. Het loeide [871] of knikte bevestigend met de kop [872]; het eerste bewerkstelligd doordat men zijn geslachtsdrift opwekte [873], het tweede doordat men het een gerstekorrel of waterdruppel in het oor wierp [874] of het voedsel voorhield [875]. Het dier ging in de medewerking bij uitzondering zover, dat het zichzelf executeerde [876]. 3° Het substituut werd door het lot aangewezen. Zwakker dan het voorgaande: de gesubstitueerde was in het algemeen verantwoordelijk, maar hij was niet schuldig ten opzichte van het substituut. Hij bestemde de eerste [877] of schoonste [878] vrucht, die gedurende het jaar in zijn huis geboren zou worden, het eerste levende wezen, dat hij op zijn weg ontmoeten zou [879], voor het offer. Of ook hij liet, zichzelf geheel uitschakelend, het slachtoffer het lot werpen [880]. Bij de Romeinen

---

[866] Grieken: Androt., fr. 16 (Jacoby); Theophrast., De Pietat., fr. 18 (Pötscher); Pausan., Graec. Descr., I 24, 4; Porphyr., De Abstin., II 10; Hesych., Lexic., sub voce *Βουφόνια*; Lexic. Sud., sub voce ead.; Schol. in Aristoph., Nub., 985; Schol. in Arat., Phaen., 132. Egyptenaren: vgl. Pap. Insinger, VI 4.

[867] Egyptenaren: Pap Dramat. Ramess., 32 (Sethe); vgl. Pyr., 1007c, 1544a, 1685a, 1977a; Lyd., De Mensib., IV 64. Grieken: Theophrast., De Pietat., fr. 18 (Pötscher); Aelian., De Nat. Anim., X 16; Schol. in Aristoph., Ran., 338. Romeinen: Ovid., Fast., I 349-353, IV 414, 466; Idem, Metam., XV 111-113; Hygin., Fab., CCLXXVII 4; Serv., Comment. in Vergil., Georg., II 380. — Het varken door de Egyptenaren niet gegeten, omdat het de uitgezaaide graankorrels in de grond trad, het werk van de ploeg verrichtte en daardoor geheiligd was: Eudox., Cnid., fr. 301 (Lasserre); Plut., Quaest. Conviv., IV 5, 2. Vgl. De Pythagoreïsche Liturgie (Oudh. Med., N.R., deel XXXI, Leiden, 1950), blz. 89-90, noten 406, 419 en 436.

[868] Grieken: Theophrast., De Pietat., fr. 5 (Pötscher); Even. Ascal., Anthol. Palat., IX 75; Leonid. Tarent., Anthol. Palat., IX 99; Cornut., Theol. Graec., 30; Lyd., De Mensib., IV 158; Schol. in Aristoph., Ran., 338; vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., V 62, 3-5. Romeinen: Varr., De Reb. Rustic., I 2, 19; Ovid., Fast., I 353-361; Idem, Metam., XV 114-115; Serv., Comment. in Vergil., Georg., II 380.

[869] Phoeniciërs: Porphyr., De Abstin., I 25; Nonn., Dionys., XL 524. Syriërs: Plut., Lucull., 21. Indiërs: Aelian., De Nat. Anim., XVI 16. Grieken: Aeschyl., Agam., 1297-1298; Aristot., De Mirab. Auscult., 137; Dio Chrysost., Or., XII 51; Arrian., Peripl., 22, 4; Plut., Pelop., 22; Idem, Lucull., 10; Philostr., Her., II 8, XIX 17; Apollon., Hist. Mirab., 13; Appian., Mithr., 323; Aelian., De Nat. Anim., X 50; Porphyr., De Abstin., I 25; Dict. Cret., Ephem. Bell. Troj., I 22. Romeinen: Martial., Epigr., IX 31, 5; Jul. Obseq., Lib. Prodig., 60a.

[870] Egyptenaren: Inscr. Wādi Ḥammāmāt, CX 3-6 (Couyat-Montet). Joden: Genes., XXII 8, 13; I Sam., VI 14. Grieken: Hellanic., fr. 51 (Jacoby); Apollod., Bibl., III 4, 1; Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 56,1 - 57,1; Pausan., Graec. Descr., VII 26, 3, 11; Diog. Laert., Vit. Philos., I 110; Nonn., Dionys., IV 348-349, V 1-34; Schol. in Aeschyl., Sept. Contr. Theb., 486. Romeinen: vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 293.

[871] Grieken: Strab., Geogr., VIII 7, 2; Schol. in Hom., Il., XX 404. Hinniken, Indiërs: Aśvamedha, 435-437 (Dumont; vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 50, noot 4).

[872] Zie noten 873 en 874.

[873] Indiërs: Aśvamedha, 435-437 (Dumont).

[874] Grieken: Plut., De Defect. Orac., 46, 49, 51; Idem, Quaest. Conviv., VIII 8, 3; Schol. in Aristoph., Pax, 960; Schol. in Apollon. Rhod., Argon., I 425. Romeinen: Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 61, VI 244, XII 173.

[875] Joden: Midr. Levit. Rabb., III 5. Grieken: Plut., De Defect. Orac., 49.

[876] Indiërs: Aelian., De Nat. Anim., XVI 16; Mahābhārata, II 59, 8. Grieken: Hesych., Lexic., sub voce *Αἴξ (αἶγα ἢ) τὴν μάχαιραν*; Lexic. Sud., sub voce *Αἴξ, αἰγός*; Zenob., Paroem., Epit., I 27.

[877] Romeinen: Fest., De Verb. Signif., sub voce Ver Sacrum (p. 519, Lindsay).

[878] Grieken: Eurip., Iphig. Taur., 20-21; Cicer., De Offic., III 95. Vgl. Pausan., Graec. Descr., VII 26, 3.

[879] Joden: Richt., XI 30-31; Mišn., Năz., V 1. Grieken: Plat., Crit., 119, d-e; Plut., De Fluv., IX 1; Pausan., Graec. Descr., IX 33, 4; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 121, XI 264.

[880] Grieken: Asclepiad. Myrl., fr. 1 (Jacoby; ad 3); Pausan., Graec. Descr., III 16, 10, IV 9, 4-5. Romei-

werd op deze wijze het mensenoffer door het gladiatorengevecht verdrongen [881]; beide strijders hadden dezelfde kansen, maar een hunner vond de dood. Nog een stap verder ging de gesubstitueerde bij onvolkomen executie; in sommige varianten daarvan stelde hij de executie als zodanig ondergeschikt aan het toeval [882]. Het substituut behoorde in al deze gevallen de dood met gelatenheid te aanvaarden en mocht niet zonder zijn toestemming geofferd worden [883]. Toonde het onwil [884] of poogde het te vluchten [885], dan werd de plechtigheid als mislukt beschouwd, als voorbode van onheil. Het substituut had daarvan geen voordeel; het werd nedergestoken alwaar men het aantrof [886].

De gesubstitueerde was bij deze procedure van het substituut losgekoppeld. Hij bevond zich in staat van reinheid [887] en had zich door vasten op het offer voorbereid [888]; helaas is juist over dit vasten de documentatie summier. Bovenal had hij zich van doodslag onthouden [889]. Alvorens tot de slachting over te gaan waste hij de handen [890] ter betuiging van zijn onschuld [891]. Hij omschreed het altaar ten einde het offer nogmaals uitdrukkelijk op zichzelf te betrekken [892]. Het stond hem vrij over het substituut na de slachting rouw te bedrijven. In Egypte was het gewoonte zulks te doen [893].

§ 11 De slachting volgde. Een archaïsche vorm daarvan, in de klassieke periode uit het offer teruggedrongen, zij het eerst genoemd. Het lijk van Osiris werd volgens de Egyptische mythe door Seth en diens trawanten uiteengescheurd, doch niet opgegeten [894]. De Griekse

---

nen: Act. Sanct. Dasii, 1-2 (Cumont). Celten: vgl. Posidon., fr. 276 (Edelstein-Kidd).

881 Tertull., De Spectac., 12; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67, X 519; Capitolin., Maxim. et Balb., VIII 5-7; enz.

882 Zie noot 702, 703.

883 Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, III 7, 3, 1-13. Grieken: Orac. Delph., 537 (Parke-Wormell); Eurip., Helen., 1555-1559; Theophrast., De Pietat., fr. 7 (Pötscher); Plut., Quaest. Conviv., VIII 8, 3. Romeinen: Plin., Nat. Hist., VIII 183; Fest., De Verb. Signif., sub voce Puls (p. 284-285, Lindsay); Serv., Comment in Vergil., Aen., IX 624; Idem, Comment. in Vergil., Georg., II 395; Macrob., Sat., III 5, 8.

884 Fest., De Verb. Signif., sub voce Puls (p. 284-285, Lindsay). Mensenoffer: Tertull., Apol., IX 4; Vgl. Plut., De Superst., 13

885 Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., XXI 63, 13-14; Senec., Oedip., 343-344; Plin., Nat. Hist., VIII 183; Sil. Ital., Pun., V 63-65, XVI 264-267; Lucan., De Bell. Civil., VII 165-167; Sueton., Div. Jul., 59; Idem, Galb., 18; Appian., Bell. Civil., II 283; Dio Cass., Hist. Rom., XLI 39,2, 61,2, XLV 17,4; Lamprid., Alex. Sever., 60, 3; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 140, IX 624; Idem, Comment. in Vergil., Georg., II 395; Ammian. Marcell., Res Gest., XXIV 6, 17; Macrob., Sat., III 5, 8. Zie noot 1488.

886 Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 104.

887 Zie noot 501.

888 Egyptenaren: Herod., Hist., II 40. Joden: Levit., XV 16-18; vgl. I Sam., XXI 5-6 (4-5). Syriërs: Theophrast., De Pietat., fr. 13 (Pötscher). Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, XII 8, 2, 4-6. Grieken: Plut., Quaest. Conviv., III 6, 4; Porphyr., De Abstin., II 44. Zie noot 501.

889 Zie noot 237.

890 Voor handoplegging, Joden: Phil. Jud., De Spec, Legib., I 198. Voor slachting, Joden: Ps., XXVI 6; Jubil., XXI 16; Test. Levi, fr. Bodl., 21, 53 (Charles); Grieken: Hom., Il., I 449, met scholion, XVI 230; Nonn., Dionys., IV 352-353; Romeinen: Vergil., Georg., IV 376; Ovid., Fast., IV 778; Act. Fratr. Arval., p. 7 (Henzen); vgl. Cat., De Agr. Cult., 132. Voor gebed, Grieken: Hom., Odyss., II 261. Voor priesterdienst, Joden: Exod., XXX 19-21. Vgl. noot 67, 826.

891 Deut., XXI 6; Ps., XXVI 6, LXXIII 13; Ev. Matth., XXVII 24. Vgl. Epist. Arist., 306. Zie noot 826, 1307.

892 Joden: Ps., XXVI 6; vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 62.

893 Herod., Hist., II 40, 42, 61; Lucian., De Sacrif., 15; Athenag., Supplic., XIV 2.

894 Diod. Sic., Bibl. Hist., I 21, 2, IV 6, 3; Plut., De Is. et Osir., 7, 18, 42, 54, 59; vgl. Pyr., spreuken 273 en

Bacchanaliën werden gevierd in herinnering aan een soortgelijke gebeurtenis. De deelnemers aan deze viering traden collectief op. Zij hadden zich het gelaat met gips of leem wit gesmeerd [895] en waren onherkenbaar voor het slachtoffer en voor elkander. Dionysus was als kind door de Titanen gedood en verslonden. Deze daad werd aan een kind of een dier herhaald, dat in levenden lijve uiteengescheurd werd [896]. Een ieder eigende zich toe wat hij bemachtigen kon en at dat rauw met huid en haar op; ongetwijfeld in de overtuiging, dat hij al doende de ziel, de levenskracht van het slachtoffer in zich opnam. De mysteriën moeten van dezelfde oorsprong zijn, want ook aan haar werd door de ingewijden deelgenomen met gepleisterd gelaat [897]. De Bacchanaliën werden na een schandaal te Rome in het jaar 186 v. Chr. in het gehele Romeinse Rijk verboden [898], maar het cannibalisme liet zich niet bij decreet uitroeien. In Egypte [899] en bij de Arabieren [900] is het offer tot in het begin onzer jaartelling geattesteerd, bij de Slaven [901] tot in de middeleeuwen. Resten woekeren voort tot in het heden, bij de Islamietische broederschap der 'Īsawīja in Noord-Africa [902] en, buiten het bereik der antieke wereld, bij de Luipaardmannen in West-Africa [903] en bij de Khond's in Bengalen [904].

De slachting had in de klassieke periode een ordelijk verloop. Grotere dieren werden verdoofd met de slag van een knots op het voorhoofd [905]. Het mes werd vervolgens op de keel

---

274. Termen voor de verscheuring: — *Διαμελισμός*: Diod. Sic., Bibl. Hist., III 65, 3; Plut., De Is. et Osir., 11; Idem, De Esu Carn., I 7. — *Διασπασμός*: Orph., fr. 214 (Kern); Thrasyll. Mendes., fr. 1 (Jacoby); Plut., De Is. et Osir., 32, 42, 54; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 173 (Diehl); Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 5 (Zintzen); Olympiod., Comment. in Platon. Phaed., B 4. — *Σπαραγμός*: Plut., De Is. et Osir., 59; Procl., Comment. in Platon. Cratyl., 182; Idem, Comment. in Platon. Tim., p. II 198 (Diehl); Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 5; Idem, fr. 4 (Zintzen); Olympiod., Comment. in Platon. Phaed., A I 5.

[895] Harpocrat., Lexic., sub voce *'Απομάττων*; Nonn., Dionys., VI 169-170. Vgl. Pausan., Graec. Descr., VI 22, 9.

[896] Orph., fr. 213, 214 (Kern); Oppian., Cynaeg., IV 280-283, 315. Vgl. Pausan., Graec. Descr., VIII 37,8; Julian. Apost., Or., IV 144c. Dood van Orpheus: Conon, Narr., XLV; Ovid, Metam., XI 1-43.

[897] Harpocrat., Lexic., sub voce *'Απομάττων*. Vgl. Aristoph., Nub., 260-262, met scholion; Demosth., Or., XVIII 259; Aristid. Rhet., Or., XLVIII 74-75 (Keil); Nonn., Dionys., XXVII 205, 228-229, XXX 122, XLVII 733; Anecd. Graec., p. I 293, 18-19 (Bekker); Cyprian. Mag., Confess., 1. Korfdraagsters: Hermipp. Com., fr. 26 (Edmonds); vgl. Aristoph., Eccles., 732, met scholion. Hetzelfde, Egyptenaren: Lucian., De Mort. Peregr., 17; Epiphan., De Fide, XI 5. Phrygiërs: Apul., Metam., VIII 27; Augustin., De Civ. Dei, VII 26.

[898] Cicer., De Legib., II 37; Liv., Ab Urb. Cond., XXXIX 8-19; Tertull., Apol., VI 7; Augustin., De Civ. Dei, VI 9; Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlijn, vanaf 1893, deel I 2, no. 581.

[899] Juven., Sat., XV 78-83. Vgl. Mišn., Menāḥ., XI 7, met Gemara, p. 100a?

[900] Nil. Ancyr., Narr., III (p. 613, Migne); vgl. Nonn., Dionys., XIV 370-376.

[901] Cosm. Prag., Chron. Boem., I 11.

[902] R. Brunel, Essai sur la Confrérie Religieuse des 'Aïssâoûa au Maroc, Parijs, 1926, blz. 168-220. Vertering met huid, haar en beenderen.

[903] G. Parrinder, West African Religion, Londen, 1961, blz. 133-135 (P. A. Emanuel, Leiden).

[904] J. G. Frazer, Spirits of the Corn and of the Wild, Londen, 1912, deel I, blz. 245-251.

[905] Joden: Mišn., Ma'ṣ. Šēn., V 15; Idem, Sōṭ., IX 10; Talm. Jer., Ma'ṣ. Šēn., p. 56d, 38-40; Idem, Sōṭ., p. 24a, 63-65; Talm. Babl., Sōṭ., 48a. Perzen: Strab., Geogr., XV 3, 15 (*ὕπερος*, stamper; embryologisch?); Dēnkart, p. 456, 4-5, en 466, 12-18 (Madan); Barḥaḍbešabb. 'Arb., 'Elleṭā ḍa Sejām Mawteḇā ḍe-Eskōlē, p. 366 (Scher); Elis. Vart., Hist. Vart., II (p. II 199-200, Langlois). Grieken: Hom., Odyss., XIV 425, met scholion; Apollon. Rhod., Argon., I 427-428; Nonn., Dionys., V 16. Grieken en Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 15-16. Scythen: Herod., Hist., IV 103. — Hamer: Ovid., Metam., II 625; Sueton., Calig., 32; vgl. Senec., Oedip., 138-139. — Indiërs, door verstikking: Megasth., fr. 32 (Jacoby; ad 54); Aśvamedha, 495-500 (Dumont). Scythen, idem: Herod., Hist., IV 60. Vgl. Handel., XV 29, en noot 1640, 1646.

gezet, waarbij de kop hemelwaarts [906], naar de zon [907] gewend werd. Bij de doorsnijding ontvlood het zielepneuma dan in de oogstraal. Uit dezelfde overweging opende men de ogen van het lijk, nadat dit met het gelaat opwaarts gekeerd op de brandstapel was gelegd [908].

Het dode lichaam werd uiteengelegd in zijn bestanddelen. Dat waren de huid, de inwendige organen, de beenderen, het bloed en het vlees. Naar antieke leer waren de witte delen, de hersenen, de beenderen, de vliezen, de pezen, de nagels, enz. spermatogeen, afkomstig uit het zaad van de vader, de rode delen, het bloed en het vlees, haematogeen, afkomstig uit het menstruele bloed van de moeder [909]. De eerste waren transcendent ten opzichte der laatste. Men scheidde ook een deel Gods af, bestaande uit de organen, waarin men zich de ziel vervat dacht.

De huid omsluit het lichaam als de vorm de materie. Mede gezien haar witte kleur, had zij als mannelijk moeten gelden. Zij gold echter als vrouwelijk [910]. In nog te vermelden mythen [911] wordt zij onder de beenderen gelegd. Zij is daar de baarmoeder, waaruit het lichaam herschapen wordt, de karnzak, waarin de melk tot boter wordt gekarnd. De huid was het eerste deel, dat van het slachtoffer afgenomen werd, maar zij kwam niet op het altaar [912]. Zij was symbool van zowel communicatie als reïntegratie. Wie de huid verkreeg, at ook het vlees; de huid van het hoogheilige offer verviel aan de priester [913], de huid van het minder heilige offer aan de gesubstitueerde zelf [914]. Men bekleedde zich met de gevilde huid of zat daarop ten einde zich te vereenzelvigen met het gedode substituut, gelijk reeds gezegd [915].

---

[906] Egyptenaren: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., III 15, 4; G. Lefebvre, Le Tombeau de Petosiris, Caïro, 1923-1924, deel I, blz. 93, deel III, pl. XIX b; waartoe Chr. Desroches-Noblecourt en Ch. Kuentz, Le Petit Temple d'Abou Simbel, Caïro, 1968, blz. 53, met afb. 14 op blz. 55. Phoeniciërs: Nonn., Dionys., XL 526. Perzen: het taurobolium, in talloze wedergaven. Indiërs: vgl. Šatapathabrāhmaṇa, III 8, 2, 12. Grieken: Orph., Argon., 314; Hom., Il., I 459, II 422, met scholia en commentaar van Eustathius, p. 134, 250 (ed. Rom.); Idem, Odyss., III 453, met scholion; Pind., Olymp., XIII 81, met scholion; Sophocl., Aiax, 298-299; Epicharm. Com., fr. 139 (Kaibel); Eupol. Com., fr. 395 (Edmonds); Eryc., in Anthol. Palat., VI 96; Nonn., Dionys., V 12; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 88 (Diehl); Procop., De Bell., I 13, 32; Etym. Magn., sub voce *Ἀναρρύειν*; Schol. in Aristoph., Acharn., 146; Schol. in Platon. Tim., 21b; Schol. in Apollon. Rhod., Argon., I 587. Romeinen: Plin., Nat. Hist., XXXIV 80. Gothen: Procop., De Bell., V 11, 9.

[907] Senec., Oedip., 338. Naar de tempel: Mišn., Tām., IV 1.

[908] Vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 49, onder 7°.

[909] Egyptenaren: Pap. Jumilhac, A, XII 24; Plut., De Anim. Procr. in Tim., 27; Idem, De Libid. et Aegrit., 6. Joden: Talm. Jer., Kil'aj., p. 31c, 50-52; Talm. Babl., Nidd., 31a; Midr. Predik. Rabb., V 10, 2. Vgl. Midr. Genes. Rabb., XIV 5; Midr. Levit. Rabb., XIV 9; Midr. Sam., V 6. Perzen: Bundahišn, XV 10 (Anklesaria). Indiërs: Mahābhārata, XII 293, 16-17; Sušruta, Āyurveda, III, 3, 19; Agniveša, Čarakasaṃhitā, IV 3, 12, 13, 16; Vāgbhaṭa, Āṣṭaṅgahṛdayasaṃhitā, II 3, 4-5. Grieken: Hippo, fr. 38 A, 13 (Diels).

[910] Zie voorgaande noot.

[911] Zie noot 1515-1518.

[912] Mišn., Zebāḥ., XII 3. De rode koe van noot 551 werd met de huid verbrand: Flav. Jos., Antiq., IV 80.

[913] Zie noot 1266, en hierboven, noot 745, 746.

[914] Zie noot 1403.

[915] Zie noot 741-746. — Villen in de cultus der Egyptenaren, alles embryologisch: Pap. Jumilhac, A, II 11-12, IX 1-2 (vgl. ibid., XII 22-XIII 10), XIII 12, B, XI 3, 1-3; Herod., Hist., II 42 (waartoe: De Ark des Verbonds, blz. 18, noot 79, met afb. 11). Colchiërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., IV 47, 5; Heraclit., De Incred., 24; Schol. in Lucian., Gall., 1. Phrygiërs, Marsyas: Herod., Hist., VII 26; Xenoph., Anab., I 2, 8; Apollod., Bibl., I 4, 2; Nicandr., Alexiph., 301-302, met scholion; Arch. Mityl., Anthol. Palat., VII 696; Diod. Sic., Bibl. Hist., III 59, 5; Zenob., Paroem. Epit., IV 81; Lucian., Tragodop., 315; Philostr. Min., Imag., II 1; Long., Pastor., IV 8; Tzetz., Chil., I 355; Ovid., Fast., VI 708; Idem, Metam., VI 382-391; Hygin., Fab., CLXV 5. Vgl. Aelian., Var. Hist., XIII 21. Grieken: Theophrast., De Pietat., fr. 18 (Pötscher).

De witte delen van het lichaam zijn overigens de beenderen en de vliezen [916]. Het beenderstelsel, het skelet, is van aanzienlijke omvang en verleent aan het lichaam beweging en steun [917]. De grootste beenderen zijn de schedel en het bekken, vervolgens de dijbeenderen. Het hoofd, de schedel met de hersenen, was symbool der individualiteit en verkreeg bij het offer een aparte behandeling [918]. Het bekken bevat geen merg en gaf, daar laag in de romp geplaatst, tot geen nader omschreven speculatie aanleiding. De dijbeenderen werden als transcendente delen bij uitstek beschouwd [919]. Zij werden na de uitsnijding tussen twee lagen vet verpakt [920], waarbovenop kleine stukjes, uit de afzonderlijke lichaamsdelen gesneden, werden gelegd [921]; het geheel werd vervolgens op het altaar verbrand. De kleine stukjes werden naar opgave der commentatoren toegevoegd, opdat alle delen van het substituut vertegenwoordigd zouden zijn [922]. Dat is de waarheid, doch niet de volle. In de beenderen offerde men het specifiek mannelijke gedeelte van het substituut. Diens zaad was geloosd beendermerg [923], aangevuld met een representatief extract uit de gezamenlijke lichaamsdelen [924]; de kleine stukjes stelden dit extract voor. Het beenderoffer is vooral uit de Griekse teksten bekend, veel minder uit de Romeinse. Het ontbreekt geheel in de Joodse. Wij kunnen uit de Joodse teksten slechts indirect opmaken, dat de beenderen van het offerdier als restant verbrand werden [925]. Het offer, zoals de Grieken het opdroegen, schijnt zeer oude praktijk geweest te zijn. In de periode, waarin men met het vlees van het slachtoffer ook diens ziel dacht te verteren, verbrandde

---

[916] Zie voor de nagels noot 696-697.

[917] Aristot., De Spirit., 484b; Schol. in Hom., Il., I 460.

[918] Zie noot 1350.

[919] Het in noord-oost Europa gezetelde volk der Thyssageten offerde de beenderen der slachtdieren aan de goden en at zelf het vlees op: Zenob., Paroem. Epit., V 25. Aan de maaltijd der Luperci verkregen de Quintilii als oudere familie de beenderen, de Fabii als jongere het vlees opgediend: Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 45, noot 6.

[920] Grieken, *κωλῆ*: Aeschyl., Prom., 496; Aristoph., Plut., 1128. *Μηρία*: Hom., Il., I 40, VIII 240, XI 773, XXII 170, XXIV 34; Idem, Odyss., III 9, 273, 456 (met scholion), IV 764, IX 553, XVII 241, XIX 366, 397, XXII 336; Hesiod., Op., 337; Sophocl., Antigon., 1008; Aristoph., Thesm., 693; Eubul. Com., fr. 95 (Edmonds); Plut., Agesil., 6; Pausan., Graec. Descr., III 9, 4, VIII 38, 8; Apollon. Soph., Lexic. Homer., sub voce (p. 112, Bekker). *Μηροί*: Hom., Il., I 460, II 423; Idem, Odyss., III 179, XII 360 (met scholion), XIII 26; Sophocl., Antigon., 1011; Pherecrat. Com., fr. 23 (Edmonds); Eubul. Com., fr. 130 (Edmonds); Pausan., Graec. Descr., I 24, 2, II 10, 1 (waartoe: Herod., Hist., II 44), 5, 11,7, V 13,8; Nonn., Dionys., V 21-23. *Ὀστέα*: Hesiod., Theog., 540, 555, 557; Menandr., Sam., 186; Trag. Anon., fr. 118 (Nauck; Adespota).

[921] Grieken: Hom., Il., I 461, II 424, met scholia; Idem, Odyss., III 458, XII 361, XIV 427, met scholia; Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 15, 17; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 134 (ed. Rom.); Schol. in Hom., Odyss., III 470. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 15, 17; Lactant. Placid., Comment. in Stat., Theb., V 641.

[922] Schol. in Hom., Il., I 461; Schol. in Idem, Odyss., III 470.

[923] De Geboorte van Horus, blz. 88-91, § 28. De beenderen bevatten de *nmt.t* of kracht van het lichaam: Pap. Spiegelberg, IV 22; de *θυμός*: Hom., Odyss., III 455, met scholion (*ζωτικὴ δύναμις*, zie noot 1426); de *ψυχή*: Posidon., fr. 28 (Edelstein-Kidd). Anderzijds het *prāṇa*, of pneuma: Aitarejāraṇjaka, III 2, 2, 5; vgl. Plat., Tim., 73b. De dijbeenderen waren volgens Eustathius, Comment. in Hom., Il., p. 134 (ed. Rom.), waardevol *διὰ τὸ συντελεῖν τοῖς ζῴοις εἰς βάδισιν τε καὶ εἰς γένεσιν τῇ προέσει τοῦ σπέρματος*, „omdat zij de dieren het vermogen tot gang en, door afscheiding van het zaad, tot voortplanting verlenen".

[924] De Geboorte van Horus, blz. 94-99, § 30.

[925] Mišn., Terūm., XI 5; Idem, Pesāḥ., VII 10. Stortplaats der as: Levit., I 16, VI 3(10); Mišn., Zebāḥ., V 2, VI 5, XII 5; Idem, Me'īl., II 2, 3, 4, 5, 8; Idem, Tām., I 4. Vgl. Levit., IV 12; Numer., XIX 9.

men de beenderen, omdat men deze niet eten kon [926]. Eerst later ontwikkelde zich de leer, dat de ziel slechts in de lichaamsholte is gezeteld.

In deze holte liggen de inwendige organen, die omsloten zijn door vliezen van witte kleur. De onderscheiding in vorm en materie werd ook op hen toegepast, zodat slechts de vliezen als transcendent en bezield werden beschouwd [927]. De organen zelf waren substraat en materieel en mochten worden gegeten. De vliezen werden op het altaar verbrand; in de vlam steeg de in hen vervatte ziel ten hemel. Zij waren tevoren onderzocht [928]. De stervende bezat naar antiek inzicht de gave der profetie [929]; op het ogenblik van de slachting trad het profetische vermogen in de inwendige organen binnen [930]. De oudste methode van onderzoek gold het hart, het orgaan, dat de ziel bevat, in de microcosmos van het lichaam de plaats van de zon inneemt [931] en door zijn slag zetel is der lichamelijke beweging. Het hart werd uit het levende slachtoffer gesneden [932]. Tot afschaffing van dit gruwzame bedrijf verboden de Joden dierenhuiden ter plaatse van het hart geopend als handelswaar [933]. Bij de Grieken en de Romeinen bleef de zede in stand [934]; volgens de overlevering werd zij bij de laatsten eerst in het jaar 275 voor het begin onzer jaartelling, aan het einde van de oorlog tegen Pyrrhus van Epirus, ingevoerd [935]. Het hart gaf een enkel, maar beslissend voorteken. Door in het slachtoffer te ontbreken voorspelde het de offeraar tegenspoed [936]. Hoe konden mens of dier het zonder hart stellen? In de praktijk werd dikwijls alleen geslacht om uit de ingewanden van het slachtoffer de toekomst te weten te komen. De offerschouw werd in varianten bij alle volken der oudheid aangetroffen, als bij Egyptenaren [937], Koesjieten [938], Joden [939], Phoeniciërs [940], Syriërs [941], Babyloniërs [942], Chaldaeën [943], Cyprioten [944] alsook bij vele anderen. Zij werd ge-

[926] De achtergrond van deze zaak in mijn te verschijnen studie over Camephis, Amsterdam, 1975.

[927] Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 47, noot 11.

[928] Schol. in Aeschyl., Prom., 484.

[929] Nederlands Theologisch Tijdschrift, deel VIII, Wageningen, 1954, blz. 271-278.

[930] Cicer., De Divin., I 118, 119, II 35. De goden zelf: Lucan., De Bell. Civil., I 633-634; Stat., Theb., V 176.

[931] De Geboorte van Horus, blz. 30, noot 187; hierboven, noot 21.

[932] Senec., Thyest., 755-756. Vgl. Plat., Tim., 72b; Clem. Alex., Protr., II 15, 1; Hesych., Lexic., sub voce *Καρδιουλκίαι*; Plaut., Aulul., 565; Vergil., Aen., XII 214-215, met commentaar van Donatus; Ovid., Metam., XV 136. Zo ook: Lucian., De Sacrif., 13; Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Ἀνδανία*; Plin., Nat. Hist., XI 185; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 8, ext. 15. Egyptenaren: zie noot 1435-1439.

[933] Mišn., Nedār., II 1; Idem, ʿAb. Zār., II 3, V 9; Talm. Babl., ʿAb. Zār., 32, a-b; Idem, Temūr., 28a.

[934] Eubul. Com., fr. 95 (Edmonds); Schol. in Eurip., Phoen., 1257; Cicer., De Divin., II 29; Senec., Oedip., 369; Idem, Thyest., 755-756; Lucan., De Bell. Civil., I 624. Het hartvlies: Psell., De Op. Daem., p. 38 (Boissonade).

[935] Plin., Nat. Hist., XI 186.

[936] Jambl., De Myst., III 16; Plin., Nat. Hist., XXVIII 11; Fest., De Verb. Signif., sub voce Pestifera (p. 287, Lindsay); Capitolin., Pertin., 11,2, 14,3. Het offer van Caesar: Cicer., De Divin., I 119, II 36; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 6, 13; Plin., Nat. Hist., XI 186; Strab., fr. 19 (Jacoby); Sueton., Div. Jul., 77; Appian., Bell. Civil., II 488; Polyaen., Strateg., VIII 23, 33; Jul. Obseq., Lib. Prodig., 67.

[937] Herod., Hist., II 57; Corp. Herm., XII 19; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70,9, 73,4; Euseb., Hist. Eccles., VII 10, 4; Cicer., De Divin., II 28.

[938] Heliod., Aethiop., X 33.

[939] Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 219; Idem, Quaest. in Genes., III 8.

[940] Cicer., De Divin., II 28.

[941] Lamprid., Antonin. Heliog., 8, 2; Idem, Alex. Sever., 27,6, 44,4.

[942] Ezech., XXI 26 (21); waarbij talloze inheemse teksten.

[943] Diod. Sic., Bibl. Hist., II 29, 3.

[944] Pausan., Graec. Descr., VI 2, 5; Tacit., Hist., II 3.

laakt [945]; een Cicero weet bovendien, dat zij van onwaarde is [946]. In de tempel te Jeruzalem geheel afgeschaft, is zij door de Romeinen buiten de normale offerpraktijk gesteld [947].

De lijst der bezielde delen [948] telde naar Joodse leer vier organen: — 1° Het vet, dat het ingewand bedekt. Ik verwijs naar mijn voorgaande uiteenzetting [949]. De term betekende oorspronkelijk niet „vet", maar „vlies", en dit vlies, het darmnet, bedekt de ingewanden als de hemel de aarde. Het darmnet bezit het vermogen zich zelfstandig in de buikholte te verleggen; dit moet de aandacht der waarzeggers getrokken hebben — 2° De lob op de lever [950]. De lever was de maan in het lichaam [951], haar lob het „hoofd" der interne organen [952]. Deze lob volgde bij sommige dieren, en in de oorspronkelijke leer wel bij alle, de maan in haar schijnstanden; zij zette zich uit bij volle maan en kromp ineen bij nieuwe [953]. De lever werd dan ook nauwkeurig onderzocht [954]. Ontbrak haar lob, dan volgde tegenspoed [955], was deze groot of verdubbeld daarentegen voorspoed [956]. De Grieken en de Romeinen strekten het onderzoek over de galblaas uit [957]; de aanwezigheid van een dubbele galblaas duidde eveneens op voorspoed [958]. — 3° De nieren met haar vet, de enige volledige organen op de lijst. Van de macrocosmische betrekking der nieren is mij niets bekend [959]. Volgens Philo werden zij gekozen als inwendige prototypen der zaadballen, dus als organen der voortbrenging [960]. De nier heeft als de zaadbal de gestalte van de boon, zodat het bonenverbod van Pythagoras

---

945 Pythag., apud Jambl., Vit. Pyth., 93; Porphyr., De Abstin., II 51. Vgl. Plut., De Fluv., V 3.

946 Cicer., De Divin., II 28-41.

947 Trebat. Test., Lib. Relig., pr. 3 (Bremer). Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 231, IV 56.

948 Exod., XXIX 13, 22; Levit., III 3-4, 9-10, 14-15, IV 8-9, VII 3-4, VIII 16, 25, IX 10, 19; Jubil., XXI 8; Phil. Jud., De Sacrif., 136; Idem, De Spec. Legib., I 212-219, 232-233, 239; Flav. Jos., Antiq., III 228, 231, 243, 260; Mišn., Pesāḥ., V 10. Egyptenaren: Herod., Hist., II 40, 47. Grieken, σπλάγχνα: Aristoph., Pax, 1053, met scholion; Idem, Plut., 1130, met scholion; Eubul. Com., fr. 95 (Edmonds). Vgl. Schol. in Aristoph., Pax, 717, en voor de Pythagoraeërs noot 21.

949 Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 47, noot 11.

950 Voor de identiteit van deze lob, vgl. Nicandr., Ther., 560-561, met scholion; Ruf. Ephes., De Appell. Part. Corp. Hum., 178-180; Poll., Onom., II 215.

951 Plut., De Fac. in Orb. Lun., 15.

952 Cicer., De Divin., II 36; Plin., Nat. Hist., XI 189; Appian., Bell. Civil., II 488; Capitolin., Pertin., 11, 2.

953 De muis: Archel. Cherson., Epigr., fr. 3 (Giannini); Antigon., Hist. Mirab., 124; Plut., Quaest. Conviv., IV 5, 2; Soran., Gynaec., I 41; Aelian., De Nat. Anim., II 56; Jambl., De Myst., V 8; Lyd., De Ostent., 7; Lucil., Sat., fr. 1201-1202 (Marx); Plin., Nat. Hist., II 109, XI 196, XXIX 59; Isid. Hispal., Etym., XII 3, 1. Anders: Stoic., fr. II 1211 (von Arnim). — De φῦσα, een Nijlvis: Aelian., De Nat. Anim., XII 13. — Vgl. Hygin., Fab., LV.

954 Plat., Tim., 71a-72c; Aristot., Hist. Anim., 496b; Idem, De Part. Anim., 676b-677b.

955 Eurip., Electr., 827-828; Xenoph., Hellen., III 4, 15, IV 7, 7; Cicer., De Divin., I 119, II 32; Plin., Nat. Hist., XI 189-190; enz.

956 Het offer van Marcellus: Liv., Ab Urb. Cond., XXVII 26, 13; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 6, 9; Plin., Nat. Hist., XI 189; Plut., Marcell., 29. — Het offer van Augustus: Plin., Nat. Hist., XI 190; Sueton., Div. Aug., 95; Dio Cass., Hist. Rom., XLVI 35, 4; Jul. Obseq., Lib. Prodig., 69. — Verder: Plin. Min., Epist., II 20, 13. Ongunstig: Lucan., De Bell. Civil., I 627-628.

957 Aeschyl., Prom., 484, met scholion, 495; Sophocl., Antig., 1010; Eurip., Electr., 828; Idem, Phoen., 1256, met scholion; Trag. Anon., fr. 118 (Nauck; Adespota); Aristot., Hist. Anim., 496b; Menandr., Dyscol., 452; Plut., Conjug. Praec., 27; Porphyr., De Antr. Nymph., 18; Cicer., De Divin., II 29; Senec., Oedip., 358.

958 Plut., Arat., 43; Plin., Nat. Hist., XI 195.

959 Vgl. echter Diod. Sic., Bibl., Hist., I 91,5; Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 55, noot 97.

960 Phil. Jud., De Spec. Legib., I 216.

toepassing kan zijn geweest van de onderhavige leer [961]. Voor de nieren in de plaats treedt bij Grieken en Romeinen de blaas [962]. — 4° De staart met zijn aanhechting, het heiligbeen [963]. Opvallenderwijze; de staart is geen inwendig en naar onze opvatting ook geen hoger orgaan des lichaams. Hij was dat laatste volgens de antieke wel. De Egyptische koning legde zich telkenmale een staart aan, wanneer hij in de cultus optrad. De Grieken observeerden het gedrag van de staart in het offervuur en trokken daaruit voorspellingen [964]. — De lijst, zoals zij voor ons ligt, is duidelijk fragmentair. Philo heeft gelijk, wanneer hij de vraag stelt, waarom hersenen en hart niet in haar opgenomen zijn [965]. Ware dat het geval geweest, zij ware desondanks niet volledig, want de ziel vervult de gehele lichaamsholte [966]. Bij de geldende bepalingen waren de vier genoemde delen de heiligste delen van het offer. Werd ook het vlees geofferd, dan werden zij bij de verbranding daar bovenop gelegd [967].

Na de offering der vliezen en overige transcendente delen werden de inwendige organen ter consumptie vrijgegeven. De Joodse teksten laten zich over hen niet nader uit. Uit de Griekse en Romeinse weten wij, dat zij het eerst gegeten werden [968]. Onmiddellijk na het gebed en de verbranding viel het ogenblik, waarop de plechtigheid door de deelnemers met de grootste intensiteit werd beleefd. De inwendige organen werden dan rondgediend [969]. Men legde, wanneer het offer deze strekking had, met de handen daarop gelegd aan elkander de eed af [970].

De rode delen van het lichaam zijn het bloed en het vlees. Het bloed drenkt het vlees als het Nijlwater de Egyptische akker [971]. De communicatie van aanwezigen [972] en altaar [973]

---

[961] De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 81, noten 181-182, 190-192, 201.

[962] Sophocl., fr. 362 (Nauck); Eubul. Com., fr. 95 (Edmonds); Schol. in Aeschyl., Prom., 497; Schol. in Idem, Sept. Contr. Theb., 230; Schol. in Eurip., Phoen., 1256.

[963] Exod., XXIX 22; Levit., III 9, VII 3, VIII 25, IX 19. Vertaald met *ὀσφῦς* in de Septuaginta. Egyptenaren, *ὀσφῦς* : Herod., Hist., II 40; *οὐρά*: ibid., II 47. Perzen : Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3. Grieken, *κέρκος* : Aristoph., Pax, 1054, met scholion; Eubul. Com., fr. 130 (Edmonds); *ὀσφῦς* : Aeschyl., Prom., 497, met scholion; Aristoph., Pax, 1053, met scholion; Idem, Ran., 223, met scholion; Pherecrat. Com., fr. 23 (Edmonds); Menandr., Dyscol., 451; vgl. Etym. Magn., sub vocib. *Ἱερὸν ὀστοῦν* en *Πρότμησις*; *οὐρά* : Eurip., Phoen., 1257, met scholion. Romeinen : Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Penem (p. 260, 261, Lindsay), Penitam Offam (p. 282, Lindsay); Arnob., Adv. Nat., VII 24; vgl. Plin., Nat. Hist., VIII 183. — Het heiligbeen, heilig been, ontleent aan de offerschouw zijn naam. De eerstgeschapen mens had een staart : Midr. Genes. Rabb., XIV 10.

[964] Aristoph., Pax, 1053-1054, met scholia; Schol. in Eurip., Phoen., 1257.

[965] Phil. Jud., De Sacrif., 136-139; Idem, De Spec. Legib., I 213-215.

[966] De longen : Cicer., De Divin., I 85, II 29; Senec., Oedip., 368; Lucan., De Bell. Civil., I 622; Juven., Sat., VI 549. De milt : Schol. in Aristoph., Vesp., 831; Plin., Nat. Hist., XI 204. De maag (*γαστήρ*) : Schol. in Aeschyl., Prom., 496.

[967] Levit., III 5, VI 5 (12). Vgl. Jubil., VII 4, met noot 850.

[968] Symboliek : Schol. in Hom., Odyss., III 470.

[969] Hom., Il., I 464, met scholion, II 427; Idem, Odyss., III 9, met scholion, 40, 461, 470, met scholion, XII 364, XX 252, 260; Hesiod., Theog., 538; Aeschyl., Agam., 1221; Aristoph., Aves, 984, met scholion; Idem, Equit., 410; Idem, Pax, 1100-1116, met scholia; Idem, Vesp., 654, met scholion; Eupol. Com., fr. 128a (Edmonds); Menandr. Com., fr. 292 (Edmonds); Doroth. Ascal., apud Athen., Dipn., 410b. Romeinen : Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 40, 4. Voor de Egyptenaren, vgl. Herod., Hist., II 40.

[970] Zie noot 786.

[971] Plut., Quaest. Conviv., VIII 5. Bloed als water : Bundahišn, XXVIII 4 (Anklesaria); Vičītakihā-ī-Zātspram, XXXIV 7, 10-11. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 143-147, § 40.

[972] Zie noot 750-760.

[973] Zie noot 761-763.

werd met het bloed verricht. Het overschot werd in de grond aan de voet van het altaar uitgegoten [974]. Het bloed van het profaan geslachte dier werd uitgegoten ter plaatse [975]; het bloed van het wilde, gejaagde dier werd althans met aarde bedekt [976]. Bloed mocht niet worden gegeten [977]. Het was de moederlijke bijdrage aan het lichaam; uit het menstruele bloed wordt in de kiem het embryonale vlees opgebouwd [978]. Door het in de aarde, de cosmische baarmoeder, uit te gieten, maakte men het substituut wedergeboorte naar het lichaam mogelijk. De schrijver der Openbaring zag onder het altaar de zielen dergenen, die gedood waren als getuigen van het Woord Gods [979]. Het bloed heeft echter nog een geheel andere functie. Het is drager van leven [980], dus van de ziel [981]. De ziel bestaat uit lucht of pneuma [982]. Deze lucht, voor zoverre niet uit de atmosfeer ingeademd, ontstaat in het lichaam door verdamping uit het bloed [983] en is daarmede vermengd in de slagaderen [984]. Als zodanig is het bloed vaderlijke en niet moederlijke bijdrage aan de kiem [985]; het beantwoordt in de tabel der vier lichamelijke sappen dan ook aan het element lucht [986]. In het scheppingsverhaal in het boek Genesis werd de ziel aan Adam, de eerste mens, door Jahwe in de neusgaten ingeblazen [987]. Dat was volgens de Joodse exegeten de redelijke, hogere ziel [988]. De ziel in het

---

[974] Joden: Exod., XXIX 12; Levit., IV 7, 18, 25, 30, 34, V 9, VIII 15, IX 9; Jubil., XLIX 20; Test. Levi, fr. Bodl., 25 (Charles); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 231, IV 125; Mišn., Zebāḥ., V 1-3, VI 4; vgl. Ps., LXXIX 3; I Machab., VII 17. Indiërs: vgl. Šatapathabrāhmaṇa, I 9, 2, 35. Romeinen: Senec., Oedip., 564-565. Wijn, hetzelfde: Sirac., L 15; Flav. Jos., Antiq., III 234.

[975] Joden: Deut., XII 16, 24, XV 23; Test. Levi, fr. Bodl., 56 (Charles). Grieken: Hom., Odyss., III 455; Eurip., Phoen., 174, met scholion. Voor de Egyptenaren, vgl. Pap. Spiegelberg, IV 21-22.

[976] Joden: Levit., XVII 13; Ezech., XXIV 7; Jubil., VII 30, 31, XXI 17; Mišn., Bikk., II 9; Idem, Jōm Ṭōb, I 2; Idem, ʿEdūj., IV 2; Idem, Ḥull., VI 1-7, XII 1.

[977] Joden: Genes., IX 4; Levit., III 17, VII 26-27, XVII 10-14, XIX 26; Deut., XII 16, 23-25, 27, XV 23; I Sam., XIV 32-34; Ezech., XXXIII 25; Jubil., VI 7, 10, 12, 13, VII 28-32, XI 2, XXI 6, 18; Hen., XCVIII 11; Test. Levi, fr. Bodl., 56 (Charles); Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 122-123, 125; Idem, Quaest. in Genes., II 59; Flav. Jos., Antiq., III 260; Handel., XV 29.

[978] Hippocrat., De Nat. Puer., 15; Plat., Tim., 82c; Aristot., De Part. Anim., 668a; Galen., Defin. Med., 83; Porphyr., De Antr. Nymph., 14; enz.

[979] Openb., VI 9. Begraven onder het altaar: zie noot 1090.

[980] Joden: Jubil., VI 7, VII 32; Phil. Jud., Quod Deter., 92; Idem, Quis Heres, 54; Idem, De Spec. Legib., I 218; Idem, De Praem. et Poen., 144; Idem, Quaest. in Genes., II 59.

[981] Joden: Genes., IX 4; Levit., XVII 11, 14; Deut., XII 23; Sirac., XXXIII 31; Jubil., VII 32, XXI 18; Test. Levi, fr Bodl., 55 (Charles); Phil. Jud., Leg. Alleg., II 56; Idem, Quod Deter., 80, 84; Idem, Quis Heres, 55, 56, 57, 61, 64; Idem, De Spec. Legib., I 205, IV 122, 123; Idem, Quaest. in Genes., II 59; Idem, Quaest. in Exod., II 35; Flav. Jos., Antiq., III 260. Grieken: Empedocl., fr. 31 A, 4, 30, 97 (Diels); Crit., fr. 88 A, 23 (Diels); Hippocrat., De Nat. Hom., 6; Idem, De Vent., 14; Plut., De Fac. in Orb. Lun., 29. Romeinen: Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 79.

[982] De Geboorte van Horus, blz. 104-109, § 32.

[983] Hippocrat., De Vent., 8; Diog. Babyl., fr. III 30 (von Arnim); Marc. Antonin., In Sem. Ips., V 33, VI 15; Galen., De Us. Part., VI 17; Idem, De Util. Respir., 5; Idem, De Method. Medend., XII 5; Tzetz., Chil., VII 803, VIII 223.

[984] Phil. Jud., De Praem. et Poen., 144; Idem, Quaest. in Genes., II 59; Flav. Jos., Antiq., III 260.

[985] Egyptenaren: Plut., De Anim. Procr. in Tim., 27; Idem, De Libid. et Aegrit., 6; vgl. Porphyr., De Abstin., IV 9.

[986] Galen., De Placit. Hippocrat. et Platon., VIII 4, 6; Idem, Comment. I in Hippocrat., De Humor., I (p. 25, Kühn); Idem, De Humor.

[987] Genes., II 7.

[988] Phil. Jud., Leg. Alleg., III 161; Idem, Quod Deter., 80, 83, 84; Idem, Quis Heres, 55, 56, 57, 64, 184, 185;

bloed moet dan de lagere zijn. Men zou zeggen de plantaardige [989], daar zij uitgezaaid wordt. De exegeten verklaren echter met beslistheid, dat het de dierlijke is [990]; de plantaardige daarin mogelijkerwijze insluitend. De bloedtransfusie aan de overledene en reeds begravene [991] had met de hier beschreven zede uiteraard niets uitstaande. Daarbij sneed men de keel van het slachtoffer vlak boven de grond door, zodat het volledige volume van het bloed in de aarde uitstroomde. Dit bloed was dienstbaar aan de wedergeboorte van de begravene, niet aan die van het slachtoffer zelf.

Het vlees was het minst heilige deel van het substituut; het was als het ware de aarde in het lichaam [992]. Het vlees van het zondoffer werd in de tempel gegeten door de priesterschap, dat van het dankoffer ter plaatse of tehuis door de gesubstitueerde met zijn gasten. Alleen het vlees van het brandoffer kwam op het altaar. Dit geschiedde volgens transcendent patroon. Het lichaam bestaat naar antieke leer uit een bepaald aantal delen, *ỉḫ.t* [993], נתח [994], dewelke afzonderlijk genomen in de teksten somtijds staan afgebeeld [995]. Ieder hunner stond onder de hoede van een god [996] en bezat zekere autonomie [997]; de goden werden op hun beurt

---

Idem, De Spec. Legib; IV 123; Idem, Quaest. in Genes., II 59; Calcid., Comment. in Platon. Tim., 55, 219, 300. Zo ook de Stoïcijnen : Stoic., fr. II 879, inc. (von Arnim).

[989] Vgl. Mišn., Ḥull., VI 7.

[990] Zie noot 988, en vgl. Sallust., De Diis et Mund., 15.

[991] Grieken : Hom., Odyss., III 258, met scholion; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 134 (ed. Rom.); Idem, Comment. in Hom., Odyss., p. 1671 (ed. Rom.); Schol. in Hom., Il., I 459; Schol. in Eurip., Phoen., 274; Schol. in Apollon. Rhod., Argon., I 587. Romeinen : Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 67.

[992] Egyptenaren : Plut., Quaest. Conviv., VIII 5. Perzen : Bundahišn, XXVIII 4 (Anklesaria); Vičītakihā-ī-Zātspram, XXXIV 7.

[993] Technische term voor de delen van het lichaam van Osiris, vgl. Pap. Jumilhac, passim. De betekenissen „ding", A. Erman en H. Grapow, Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Leipzig, 1926-1931, deel I, blz. 124, noot 3-4, en „maaltijd", ibid., blz. 124, noot 5, lijken mij toe hiervan afgeleid te zijn.

[994] Exod., XXIX 17; Levit., I 6, 8, 12, VIII 20, IX 13; Richt., XIX 29, XX 6; I Sam., XI 7; I Kon., XVIII 23, 33; Ezech., XXIV 4. אבר : Test. Levi, fr. Bodl., 26 (Charles); Mišn., Šeqāl., VII 3. De Septuaginta vertaalt in alle passages met *μέλος*, behalve in Levit., I 8, en Ezech., XXIV 4, waar de term *διχοτόμημα* is gebezigd; vgl. Exod., XXIX 17, en noot 800-802. *Μέλος* ook in : Sirac., L 12; Phil Jud., De Sacrif., 84; Idem, De Spec. Legib., I 199 (*ὁλόκληρα μέλη*), 208; Flav. Jos., Antiq., III 227. *Artus* : Liv., Ab Urb. Cond., XLV 30, 2. Inventaris der offerdelen, Joden : Test. Levi, fr. Bodl., 27-28 (Charles); Mišn., Jōm., II 3, 7; Idem, Tām., IV 1-3. Perzen : Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3. Indiërs : Atharvaveda, IX 4, 12-16; Āpastambašrautasūtra, VII 22, 6; Kātjājanašrautasūtra, VI 7, 6; vgl. Āšvalājanagṛhjasūtra, I 11, 12; Aitarejabrāhmaṇa, VII 1.

[995] Pap. Jumilhac, vignetten B, V, bis, en VI; waartoe Osirismysterie, 54-58 (Chassinat). Aantal der delen in het menselijk lichaam : Mišn., Ahil., I 8; Tōs., Ahil., I 7; Talm. Jer.,Berāk., 8b, 60; Talm. Babl., Makk., 23b.

[996] Egyptenaren : Pyr., 148a-149c, 1303a-1315d, 1546a-1549c; Dodenb., XLII 5-10, CLI a, ter, 4-6, CLXXII 11-25; Pap. Berlijn, 3027 (naar A. Erman, Zaubersprüche für Mutter und Kind, Berlijn, 1901), III 6 - V 2, verso IV 8 - V 6; Pap. Mag. Vatic., 36 (naar A. Erman, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XXXI, Leipzig, 1893, blz. 119-124); De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel VI, blz. 84,15 - 85,11, 89,6 - 90,2; Porphyr., Epist. ad Aneb., II 16a (Sodano); Jambl., De Myst., IX 7. Joden : vgl. Hoogl., IV 1-5, V 11-16, VI 5-7, VII 2-8 (1-7); Priscillian., apud Oros., Commonit. de Err. Priscill., 2. Perzen : Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3. Indiërs : Atharvaveda, IX 7, 1-10. Grieken : Pythag., apud Theod. Priscian., Eupor., Physic., 3; Metrod. Lamps., fr. 61, 4 (Diels). Romeinen : Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 607; Fulgent., Mitol., III 7.

[997] De Geboorte van Horus, blz. 49, noot 341-346. Bedekking der afzonderlijke delen van het lijk met symbolische voorwerpen, Indiërs : W. Caland, Die Altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche, Amsterdam, 1896, blz. 49-54, § 27.

geïdentificeerd met planeten, [998] decanen [999] of tekenen van de dierenriem [1000]. Nadat de ingewanden gewassen waren [1001], werden de delen op het altaarblad gelegd, gezouten [1002] en verbrand. Ook het zondoffer en het dankoffer werden uitgesneden, maar de deling daarvan was niet organisch [1003]. Bij het oude Dionysische offer was er geen uitsnijding, maar uiteenscheuring en bepaalde het lot, niet de mens, getal en omvang der offerdelen.

§ 12 De slachting was desintegratie. Zij werd op haar beurt gevolgd door reïntegratie. Met de dodelijke snede was de straf voltrokken, het bewijs geleverd. Het lichaam van het geslachte substituut bleef over. Van zekere delen daarvan mocht de gesubstitueerde gebruik maken tot voortgezette verduidelijking zijner bedoelingen. Maar zijn belang kwam nu achter te staan bij het belang van het substituut zelf, dat voor hem het leven afgelegd had. De handelingen in de tweede helft van de offerplechtigheid hadden de wedergeboorte van het substituut ten doel.

Het transcendente gedeelte van het offer speelde zich af tussen God en altaar, ruimtelijk beschouwd tussen de zonneschijf en de aarde. Vanuit de zonneschijf laat zich op het ronde of vierkante aardoppervlak de stralingskegel of stralingspyramide ♀ trekken, die wij kennen als prototype der natuur [1004]. Het offer had dan ook geheel natuurlijke structuur. God, de zonneschijf, stelde daarin de essentie voor; in plechtige gevallen viel het offervuur regelrecht vanuit de hemel op het altaarblad neder [1005]. Het altaar, als aarde, was de materie, actueel aan haar oppervlakte, potentieel daaronder. De natuurlijke kegel of pyramide placht in de opstaande rand dier altaren, die een zulke bezaten, uitgesneden te worden : ⊓⋀⊓ [1006].

---

[998] Egyptenaren : Herm. Trism., Iatrom., 2-5 (p. I 387, Ideler); Idem, Rat. Jud. Morb., 2 (p. I 430, Ideler); Ptolem., Tetrab., III 12 (p. 148, Camerarius); Anon., in Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, deel VI : G. Kroll, Codices Vindobonenses, Brussel, 1903, blz. 83-84; Anon., in R. Wünsch, Archiv für Religionswissenschaft, deel XII, Leipzig, 1909, blz. 160; Pap. Manchester, no. 63; Pap. Michigan, no. 149.

[999] Egyptenaren : Herm. Trism., De Decan. (naar C.-E. Ruelle, Revue de Philologie, deel XXXII, Parijs, 1908, blz. 247-277); Cels., apud Origen., Contr. Cels., VIII 58-59. Chaldaeën : Anon., in Kroll, Codices Vindobonenses, blz. 73-78.

[1000] Egyptenaren : Herm. Trism., Iatrom., 3 (p. I 387, Ideler); Idem, Rat. Jud. Morb., 2 (p. I 430, Ideler); Idem, De Decan. (p. 247-277, Ruelle); Anon., in E. Maass, Analecta Eratosthenica, Berlijn, 1883, blz. 147,15 - 149,4; Anon., in Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, deel V 3 : I. Heeg, Codices Romani, Brussel, 1910, blz. 128,22-129,17; Anon., in Kroll, Codices Vindobonenses, blz. 83-84; Pap. Manchester, no. 63. Chaldaeën : Sext. Empir., Adv. Mathem., V 21-22. Grieken : Vett. Val., Anthol., II 36 (p. 109,27 - 111,14, Kroll); Paul. Alex., Elem. Apot., II (p. 10, 9-16, Boer); Hephaest. Theb., De Act. Ausp., p. 47-67 (Engelbrecht); Olympiod. Alchim., p. 101, 7-8 (Berthelot-Ruelle). Romeinen : Manil., Astron., II 453-465; Firm. Matern., Mathes., II 24.

[1001] Exod., XXIX 17; Levit., I 9, 13, VIII 21, IX 14; Ezech., XL 38; II Chron., IV 6; Test. Levi, fr. Bodl., 28 (Charles); Phil. Jud., Leg. Alleg., III 141-150; Idem, De Sacrif., 139; Idem, De Migr. Abrah., 67; Idem, De Spec. Legib., I 199, 206-207; Flav. Jos., Antiq., III 227; Mišn Tām., IV 2.

[1002] Zie noot 1386-1395.

[1003] Zondoffer : Mišn., Šeqāl., VII 3.

[1004] De Geboorte van Horus, blz. 210-215, § 48. Voor het volgende, ibid., blz. 215-224, § 49-52.

[1005] Joden : Levit., IX 24; I Kon., XVIII 38; I Chron., XXI 26; II Chron., VII 1; II Machab., I 22, II 10; Phil. Jud., Quis Heres, 251; Idem, De Vit. Mos., II 154, 158; Idem, Quaest. in Genes., III 15; Flav. Jos., Antiq., VIII 118. Perzen : Ps.-Clem., Recogn., IV 29, 3; Ammian. Marcell., Res Gest., XXIII 6, 34. Vgl. Jambl., De Myst., V 12. Vuur, opslaande uit het altaar, Joden : Richt., VI 21; Flav. Jos., Antiq., III 207; Perzen : Pausan., Graec. Descr., V 27, 6; Romeinen : Plin., Nat. Hist., II 240. Geboorte door bliksem : Philostr., Vit. Apollon., I 5.

[1006] Zie noot 1107-1109.

In het substituut beantwoordde de ziel aan de essentie, het lichaam aan de materie. Het na de slachting daarvan op het altaar nederdalende zieledeel was de in de materie afdalende individuele essentie; de van het altaar na de ontbranding opstijgende vlam de individuele essentie, oprijzend vanuit de materie naar de zonneschijf, de universele essentie. De wedergeboorte geschiedde als de geboorte. De dalende essentie drong in de aarde, doorliep haar tot in het oneindige, trok een evenredig deel der potentiële materie tot zich en herrees als natuurlijk en bezield lichaam, als nieuw individu.

Voor de offertheorie was vooral de quantitatieve tegenstelling tussen essentie en materie van belang [1007]. De essentie vormt een eenheid, de materie een onbepaalde veelheid; vanuit de zonneschijf dalen de stralen in oneindig aantal op de aarde neder [1008]. Het substituut was bij zijn leven individu, dus één. Het werd door het mes in zijn delen, in een veelheid uiteengelegd, maar door verbranding op het altaar of door vertering in het lichaam der communicanten naar de eenheid teruggeleid. De scheiding van eenheid in veelheid is een beweging gericht op de materie, naar haar doel vrouwelijk van aard; de vereniging der velen tot een is een beweging gericht op de essentie, naar haar doel mannelijk van aard [1009]. Het substituut werd van een tot velen, van velen tot een [1010].

Aan de altaarhof der stad Heliopolis was een beroemde legende verbonden. De vogel Phoenix kwam op de gezette tijd aldaar aangevlogen, vervaardigde met welriekende kruiden een nest op het altaar [1011], zette zich daarin neder en ontbrandde, om onmiddellijk daarop herboren uit zijn as te herrijzen. De vogel was symbool van de zon, de essentie; de zelfverbranding viel op het ogenblik der datumwisseling [1012], maar was tevens prototype van het offer. Het leven op aarde is een reeks van geboorte, dood en wedergeboorte. Het ene komt uit het andere voort [1013]. Niets ontstaat uit het niet, niets keert tot het niet terug [1014]. De wereld zelf neigt tot de essentie en zij verbrandt in de zonnegloed, of zij neigt tot de materie en verdrinkt in het oerwater [1015]; verbrand of verdronken, zij herrrijst Het zijn der dingen is een nimmer aflatend proces van verbinding en scheiding [1016]. Het sterven is geboren worden

---

[1007] Aristot., Metaph., 1001, a-b, 1003b, 1040b, 1054a, 1056b-1057a, 1060, a-b, 1074a, 1087b-1088a.

[1008] Vgl. Phil. Jud., De Gigant., 3; Plotin., Ennead., I 7,1, VI 4, 7.

[1009] Egyptenaren: Horapoll., Hierogl., I 24; vgl. De Geboorte van Horus, noot 3075, met afb. 36. Grieken: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 179, 193, 251 (Diehl); Idem, Comment. in Platon. Rempubl., p. I 246 (Kroll); Damasc., De Prim. Princip., 209.

[1010] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 199, 208; vgl. Empedocl., fr. 31 B, 17 (Diels; Grieken); Jambl., De Myst., VIII 3 (Egyptenaren). Mythologisch prototype, Osiris: Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 5 (Zintzen). Dionysus: Orph., fr. 213, 214 (Kern); Julian. Apost., Or., IV 144c; Procl., Comment. in Platon. Alcib., 44; Idem, Comment. in Platon. Cratyl., 182; Idem, Comment. in Platon. Tim., p. I 173, II 80, 198 (Diehl); Damasc., De Prim. Princip., 160, 245; Olympiod., Comment. in Platon. Phaed., A I 5, B 4, 128; Macrob., Comment. in Somn. Scip., I 12, 12. Verbindend en scheidend vermogen van de maan: Plut., De Fac. in Orb. Lun., 30. De zwarte kleur verbindt, de witte scheidt: Olympiod. Alchim., p. 92, 5-6 (Berthelot-Ruelle). Zie noot 1049.

[1011] I Clem., XXV 4; Clem. Rom., Const. Apost., V 7, 15; Lyd., De Mensib., IV 11; Mel., Chorogr., III 84; Plin., Nat. Hist., X 4; Tacit., Ann., VI 28; Solin., Coll. Rer. Memor., XXXIII 12; Lactant., De Av. Phoen., 122; Claudian., Phoen., 94, 96. Vgl. Nonn., Dionys., XL 493-500, 521-534.

[1012] Vgl. de studie over Camephis, noot 65.

[1013] Vgl. Plut., fr. 200 (Sandbach): *Ἥλιος, ὁ πᾶσαν φθορὰν γενέσει καὶ γένεσιν αὖ πάλιν φθορᾷ συνάπτων.*

[1014] Orph., fr. 205 (Kern); Anaxag., fr. 59 B, 17 (Diels); Hippocrat., Regim., I 4-6; Corp. Herm., II 13; Asclep. Herm., 40; Phil. Jud., De Aetern. Mund., 5; Ovid., Metam., XV 165, 254.

[1015] Heraclit., fr. 55 (Marcovich).

[1016] Hippocrat., Regim., I 4-6; Aristot., De Gen. et Corr., 315b, 317a; Corp. Herm., XII 16.

in omgekeerde volgorde [1017], het geboren worden insgelijks sterven [1018]. De offerplechtigheid resumeert de reeks en symboliseert haar. Het mes brengt het substituut de dood, het altaarblad baart het vervolgens tot nieuw leven [1019]. De Egyptenaar legde een lotusbloesem boven de op de offertafel uitgespreide offerdelen [1020] en bood de gasten aan het offermaal zulk een bloesem aan [1021]. Uit de lotus werd bij de schepping der wereld de Zonnegod geboren, uit de lotus werd de ziel van het substituut herboren tijdens het offer.

De delen, waarin bij de slachting het substituut uiteengesneden werd, waren niet bestendig en ontbonden zich op hun beurt in de vier elementen [1022]. Vier offerkoeien werden te Hermione op de Peloponnesus door vier oude vrouwen, de elementen voorstellende [1023], met sikkels gedood [1024]. De elementen waren deels transcendent, deels substraat; vuur en lucht stegen ten hemel, water en aarde daalden in de bodem af [1025]. Het gevolg van de slachting was, dat het substituut als natuurlijk lichaam ophield te bestaan, zijn ziel aan de hemel, zijn lichaam aan de aarde hergeven werd [1026]. Naar dit eindresultaat werd gedurende de gehele offerhandeling toegewerkt. De ziel werd vrijgemaakt door het substituut bij het aanzetten van het mes de blik naar de hemel te doen opslaan, vervolgens door de beenderen, de inwendige vliezen en organen, de witte delen, — eventueel ook het vlees —, alle zetel der resterende, lagere zieledelen, te verbranden. Het lichaam werd tot de aarde herleid door van de rode delen het bloed in de grond uit te gieten, vervolgens door het vlees door de aanwezigen te doen consumeren; in het lichaam dezer laatsten opgenomen, viel het vroeger of later in de aarde terug.

De reïntegratie geschiedde : 1° in God, in de zonneschijf, 2° in het lichaam des priesters, 3° in het lichaam der tot het offer uitgenodigde gasten, 4° in de aarde. Zij begon met de uitzaaiing.

De delen van het substituut waren de zaden, waaruit het wedergeboren werd; het zaad was het lichaam van de dode Osiris [1027] of van de dode Adonis [1028]. De rangschikking dezer delen op het altaarblad was variant van de uitzaai van het graan in de aarde door de

---

[1017] Corp. Herm., XII 16; Asclep. Herm., 40; Stob. Herm., XI 2 (35); Phil. Jud., Leg. Alleg., I 7; Vičitakihā-i-Zātspram, XXXI 1; Heraclit, fr. 47 (Marcovich); Eurip., fr. 839 (Nauck); Plat., Phaed., 72a; Marc. Antonin., In Sem. Ips., IX 3.

[1018] Stob. Herm., XI 2 (35); Phil. Jud., Leg. Alleg., I 6-7; Heraclit., fr. 47 (Marcovich); Ovid., Metam., XV 255-257.

[1019] Het altaarvuur, baarmoeder : Šatapathabrāhmaṇa, XI 1, 2, 2, vgl. II 3, 3, 5. De zon mag niet ondergaan boven het offer : ibid., XII 4, 4, 6. Altaar en graf : Pausan., Graec. Descr., VIII 9, 4.

[1020] Voorbeelden op de reliëfs, zonder tal. Zie noot 1106.

[1021] De Geboorte van Horus, blz. 176, noot 1686.

[1022] Zie noot 397.

[1023] Voor de personificatie, vgl. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 3, noot 4.

[1024] Pausan., Graec. Descr., II 35, 7. De uitsnijding der slachtoffers geschiedde in de tempel te Jeruzalem op acht aan de noordzijde van het brandofferaltaar geplaatste tafels, zie noot 1165.

[1025] Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 152, noot 1364.

[1026] Egyptenaren : Pyr., 474a; Amduat, III (p. I 57, 1, Hornung); Boek der Poorten, VIII (p. II 207, Piankoff); Pap. Brits Museum, no. 10208, I 2 (Haikal); Pap. idem, no. 10209, I 26, 39-40, III 20 (Haikal); Pap. Spiegelberg, IV 21-22; Stob. Herm., XI 2 (42); L.V. Žabkar, Journal of Near Eastern Studies, deel XXII, Chicago, 1963, blz. 60-61. Joden : Sirac., XL 11; Apoc. Esdr., VII 3 (Riessler). Perzen : Strab., Geogr., XV 3, 13; vgl. Bundahišn, III 13 (Anklesaria). Indiërs : Aśvamedha, 492a (Dumont). Grieken : Epicharm., fr. 23 B, 9 (Diels); vgl. Eurip., fr. 839 (Nauck). Romeinen; vgl. Senec., Hercul. Oet., 1968. — Scheiding van ziel en lichaam, doel der philosofie : Stephan. Alchim., p. 136, 10-11 (Berthelot-Ruelle).

[1027] Athenag., Supplic., XXII 6; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 6.

[1028] Schol. in Theocrit., Idyll., III 48.

landbouwer [1029]. Toen de Perzische zonnegod Mithra in de oertijd de cosmische stier slachtte, kwamen uit diens leden de granen voort [1030]. Op de monumenten, die deze daad wedergeven, eindigt de staart van de stier in een pluim van korenaren [1031]. Op één monument komen de korenaren veelbetekenend uit de door het mes gemaakte snede voort [1032]; de voornoemde oude vrouwen maakten voor de slachting van het substituut gebruik van sikkels, als ging het om de oogst van graan [1033]. De lichamen van het eerste mensenpaar, *Martia en *Martiānī, werden als graan in de aarde ingezaaid [1034]. Om dit aan de aanwezigen in te scherpen werd door de Grieken bij het offer symbolisch met graan gestrooid. Het zaad bestond uit gerstekorrels [1035], daar gerst als oudste voedsel gold [1036], en werd voor de aanvang van het offer door een korfdraagster, een jong meisje van goeden huize [1037], op het hoofd aangedragen. De korf, zo mogelijk van goud [1038], bevatte het offermes, de offergerst en kransen [1039]. Het mes moest in de gerst gelegen zijn [1040], want het bracht het slachtoffer niet slechts de dood, maar ook de wedergeboorte. De kransen werden op het hoofd van substituut en aanwezigen gelegd; zij bestonden somtijds uit korenaren [1041] of vruchten [1042]. Men strooide de gerst over het substituut alvorens dit te doden [1043], over het mes [1044] en over het altaar [1045]; het resterende over de aanwezigen [1046]. Dat alles ter bevordering van de vruchtbaarheid [1047].

[1029] Zie noot 1019.

[1030] Bundahišn, VI E, 1, XIII 1-3, XVI 3-4 (Anklesaria); Vičītakihā-ī-Zātspram, III 43-49. Zie noot 1385.

[1031] F. Cumont, Textes et Monuments Figurés Relatifs aux Mystères de Mithra, Brussel, 1896-1899, deel I, blz. 186, noot 5.

[1032] Cumont, op. laud., deel II, blz. 228, afb. 59. Zie noot 1044.

[1033] Zie noot 1024.

[1034] Dēnkart, p. 741, 21-22 (Madan). Zie noot 1328.

[1035] Hom., Il., I 449, 458, II 410, 421; Idem, Odyss., III 441, 445, 447, IV 761. Gehele, ongebroken korrels: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 15; Schol. in Hom., Il., I 449; Schol. in Aristoph., Pax, 962; Schol. in Apollon. Rhod., Argon., I 409; Lexic. Sud., sub voce *Οὐλοθυτεῖν*. Overgang naar gemalen korrels: Theophrast., De Pietat., fr. 2 (Pötscher); vgl. Levit., II 14; Phil. Jud., De Sacrif., 76. Grutten reeds in Hom., Odyss., XIV 429, met scholion; vgl. ibid., 77. Eikenbladeren: Hom., Odyss., XII 357-358. Gerstekorrels, Egyptenaren: Corpus Inscriptionum Atticarum, deel III 1, blz. 45, no. 77 (4-6). Geen offergerst bij Joden. Noch bij Perzen: Herod., Hist., I 132; vgl. Appian., Mithr., 277. Romeinen: Zie noot 1392.

[1036] Zie noot 828, onder 2°.

[1037] Philochor. Athen., fr. 8 (Jacoby); Lexic. Sud., sub voce *Κανοῦν*. Zie noot 897.

[1038] Eurip., Iphig. Aul., 1565; Schol. in Aristoph., Acharn., 242; vgl. Schol. in Idem, Lysistr., 1194; Lexic. Sud., sub voce *Κανοῦν*.

[1039] Aristoph., Pax, 948, met scholion; Lexic. Sud., sub voce *Κανοῦν*; Etym. Magn. sub voce ead.

[1040] Eurip., Iphig. Aul., 1565-1567; Schol. in Aristoph., Pax, 948. Anders: Philostr., Vit. Apollon., I 1.

[1041] Pausan., Graec. Descr., VII 20, 1.

[1042] Hygin., Fab., CCLXXVII 4.

[1043] Behalve noot 1035, 1391, 1392: Agatharchid. Cnid., fr. 5 (Jacoby); Nonn., Dionys., V 7-8; Schol. in Hom., Il., I 449; Schol. in Hom., Odyss., III 441; Schol. in Aristoph., Equit., 1167; Schol. in Idem, Nub., 260; Lexic. Sud., sub voce *Οὐλοθυτεῖν*; Etym. Magn., sub voce *Οὐλοχύτας προβάλοντο*; Ovid., Metam., XV 133; Hygin., Fab., CCLXXVII 4; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 133, X 541, XII 173. Indiërs: Āśvalājanagṛhjasūtra, I 11, 3; Gobhilagṛhjasūtra, III 10, 21; Khādiragṛhjasūtra, III 4, 4.

[1044] Lucan., De Bell. Civil., I 609-610; Juven., Sat., XII 84; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 133, XII 173. Zie noot 1032.

[1045] Eurip., Electr., 803-804; Idem, Iphig. Aul., 1112, 1471-1472; Dionys. Halic., Antiq. Rom., VII 72, 17; Schol. in Hom., Il., I 458; Schol in Apollon. Rhod., Argon., I 409; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 132 (ed. Rom.).

[1046] Aristoph., Pax, 962-967, met scholia.

[1047] Behalve noot 1045: Schol. in Hom., Il., I 449; Schol. in Idem, Odyss., III 441; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 132 (ed. Rom.: *πολυπλήθεια καρπῶν*); Etym. Magn., sub voce *Οὐλοχύτας προβάλοντο*.

De vlam van het offervuur voerde de oogst der op het altaar ingezaaide offerdelen ten hemel; bij het brandoffer behoorde ook het vlees daartoe. Het substituut keerde terug tot de hemelse essentie, de Zonnegod, die het, naar de overgeleverde term luidt, als liefelijke reuk in zich opnam [1048]. Het werd als onlichamelijke ziel geïntegreerd tot bovennatuurlijke eenheid. De veelheid der delen, waarin Dionysus door de Titanen in de oertijd uiteengescheurd was, werd door Apollo tot de eenheid herleid [1049]. De Zonnegod verbindt, hij doet dat door middel van zijn straling [1050]. Weliswaar verviel de as van het verbrande lichaam aan de aarde en keerde daarmede terug in de cosmische baarmoeder, maar in haar was geen restant van ziel meer vervat. In het Dionysische offer als boven beschreven [1051] at men het substituut in zijn volledigheid op ten einde ook diens ziel in zich op te nemen; deze laatste werd aldus in het lichaam teruggevoerd, zij het in eens anders lichaam, en bleef bevangen in de kringloop der geboorten. De verbranding der transcendente delen op het altaar had daartegenover het doel haar aan deze kringloop te onttrekken. In het westerse offer lag de gedachte duidelijk, die in het oosten, in Indië, door Siddhārta Gautama, de Boeddha, tot fundament van zijn leer werd gemaakt.

De oogst van het offer kon door de mens worden genoten. Hij mocht van alle delen het vlees, en alleen het vlees, nuttigen. Zulks geschiedde bij het zondoffer, dat door de priester, en bij het dankoffer, dat door de gesubstitueerde en zijn gasten werd gegeten. De maag heeft in het lichaam de functie van de oceaan [1052] of de aarde [1053]. De spijsbrokken worden in haar verteerd en als sap afgevoerd. De maagwand beantwoordt in de leer aan het aardoppervlak [1054]. Wat zich boven hem, dus in de maagholte bevindt, is actueel, wat onder hem potentieel. Het substituut werd vanuit de potentie tot de act herleid en herboren in het lichaam van de mens, die het opgegeten had. De veelheid keerde tot de eenheid terug, maar de eenheid was ditmaal niet volstrekt, doch betrekkelijk; er kwamen zovele individuele eenheden tot stand als er eters waren. Hoewel een ieder der deelnemers slechts een klein deel van het vlees verkreeg, werd toch aangenomen, dat het substituut in zijn volledigheid in hem herrees. Nadat Osiris

---

[1048] Egyptenaren : Pap. Jumilhac, A, II 10-11. Joden : Genes., VIII 21; Exod., XXIX 18, 25, 41; Levit., I 9, 13, 17, II 2, 9, 12, III 5, 16, IV 31, VI 8 (15), 14 (21), VIII 21, 28, XVII 6, XXIII 13, 18, XXVI 31; Numer., XV 3, 7, 10, 13, 14, 24, XVIII 17, XXVIII 2, 6, 8, 13, 24, 27, XXIX 2, 6, 8, 13, 36; Ezech., VI 13, XVI 19, XX 28, 41; Ezr., VI 10; Jubil., XVI 23, XXI 7, 9 XXX 16; Test. Levi, fr. Bodl., 30 (Charles); Eph., V 2; Philipp., IV 18; Miš., Menāḥ., XIII 11; vgl. Jubil., II 22. Met reukoffer verbonden : ibid., VI 3, VII 5. Grieken : Hom., Il., VIII 549-550; Lucian., Icarom., 27. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 223, noot 2085, en hieronder, noot 1237.

[1049] Orph., fr. 35, 209, 210, 211, 212 (Kern). Vgl. Plut., De Is. et Osir., 75; Idem, De E apud Delph., 9, 20; Julian. Apost., Or., IV 144c; Procl., Comment. in Platon. Alcib., 83; Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 5; Lucan., De Bell. Civil., V 72-74; Macrob., Sat., I 18, 8; Aitarejāraṇjaka, III 2, 2, 7; en noot 1010.

[1050] Julian. Apost., Or., IV 135c, 138d, 139, c-d, 141a, 142a, 149d, 151a; Procl., Comment. in Platon. Cratyl., 176. Aphrodite, hetzelfde : Julian. Apost., Or., IV 150, b-c, 154a.

[1051] Zie noot 895-898. — Gedaanteverwisselingen van Dionysus : Plut., De E apud Delph., 9; Nonn., Dionys., VI 169-205, XXXVI 291-333, XL 37-60; vgl. Oppian., Cyneg., IV 280 - 283.

[1052] Egyptenaren : Pap. Leiden, I 350, V 21. Perzen : Bundahišn, XXVIII 4 (Anklesaria). Indiërs : Šatapathabrāhmaṇa, I 6, 3, 17. Grieken : Hippocrat., Regim., I 10, IV 90; Idem, De Morb., IV 33; Aristot., Meteor., 355b. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 55, cit, 195; blz. 118, noot 987.

[1053] Perzen : Šāyast-nē-šāyast, XI 4; Rivāyat bij Dātastān-i-Dēnīk, LIX 3. Grieken : Hippocrat., De Humor., 11 (waartoe : Galen., Comment. II in idem, XXXVII; Idem, Comment. IV in Idem, Epidem., II, ad p. V 120,13-124,8, Littré); Idem, Regim., I 10; Aristot., De Part. Anim., 650a, 678a; Plut., De Fac. in Orb. Lun., 15.

[1054] De Geboorte van Horus, blz. 218, noot 1941.

in twee en veertig delen uiteengescheurd was, zocht Isis, zijn weduwe, de delen bijeen. Zij voltooide met behulp van aromatische kruiden en was ieder deel tot het volledige lichaam, bestelde het daar ter aarde, waar zij het vond en vertrouwde de zorg ervoor aan de priesters toe. De priesters der afzonderlijke twee en veertig heiligdommen verkeerden dan ook in de overtuiging, dat Osiris juist bij hen, niet bij de anderen bijgezet was [1055]. Insgelijks sloot de god Zeus, die het hart van zijn door de Titanen uiteengescheurde zoon Dionysus had ontvangen, dit in een gipsen beeld van diens lichaam in en stelde dat ter verering [1056]. De symboliek was nog eenvoudiger, wanneer het offervlees niet door de man, maar door de vrouw gegeten werd. De door de maag uitgetrokken sappen kwamen dan in de baarmoeder en herrezen daar in het embryo. Wat de vrouw in het offer zocht, was vooral de vruchtbaarheid.

Altaar, maag en baarmoeder waren microcosmische variant van een macrocosmisch prototype, de aarde. De reïntegratie van het slachtoffer kon ook regelrecht in deze laatste geschieden. De offerdelen werden dan als mest over de akker uitgestrooid en leefden daarin weder op in het gewas. Egyptische bewijsplaatsen ontbreken, maar de wijze, waarop de twee en veertig delen van Osiris over het Egyptische territoir in volle omgang werden uitgestrooid, gevoegd bij de hieronder volgende opgave, is suggestief. De delen van het merija-offer der Khond's waren als meststof zeer gezocht. Het enige antieke bewijsstuk door mij opgespoord komt uit Griekenland. Aan het einde van de herfst, op het ogenblik van de uitzaai van het graan [1057], had aldaar het feest der Thesmophoriën ter ere der godin Demeter plaats. Het was herkomstig uit Egypte [1058], duurde drie volle dagen [1059] en werd slechts door de vrouwen gevierd [1060]; geen man mocht erbij aanwezig zijn. Men offerde biggetjes, roosterde het vlees

---

[1055] Zie noot 740. — De collectieve eenheid : — 1° Alle delen des lichaams worden onderhouden door de maag, die ogenschijnlijk passief is, doch de voorrang voor zich opeist : G. Maspero, Études Égyptiennes, Parijs, 1886-1890, deel I, blz. 260-264. Ditzelfde, betrokken op het leger : Aesop., Fab., CXXXII ; Iphicrat., apud Polyaen., Strateg., III 9, 22. Op de staat : Liv., Ab Urb. Cond., II 32, 8-12 ; Dionys. Halic., Antiq. Rom., VI 86, 1-5 ; Zonar., Epit. Hist., VII 14 ; vgl. Cicer., De Offic., III 22. Op de kerk : I Cor., XII 12-27. — 2° De pharao is een valk ; Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 444, noot 16, blz. 445, noot 1, 3, 5. De *nmś*, zijn hoofddoek, stelt blijkens de contouren van de op de borst hangende slippen een vogel voor : Indo-Iranian Journal, deel VII, 's Gravenhage, 1964, blz. 310-317. Aan ieder der soldaten werd een (valke)veder uitgereikt, die hij als teken van militaire staat in het haar droeg : Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 30, noot 3. De mobilisatie geschiedde bij offer. Men slachtte een substituut en zond de delen daarvan aan de voornaamste dienstplichtigen : Richt., XIX 29, XX 6 ; I Sam., XI 7 ; vgl. Lucian., Toxar. 48. Slachting van de koning : Apollod., Bibl., III 12, 6. Van Romulus : Liv., Ab Urb. Cond., I 16, 4 ; Dionys. Halic., Antiq., Rom., II 56, 4 ; Plut., Romul., 27 ; Flor., Epit., I 1, 17.

[1056] Orph., fr. 214 (Kern).

[1057] Cornut., Theol. Graec., 28 ; Plut., De Is. et Osir., 69 ; Plut., Demosth., 30 ; Hesych., Lexic., sub voce *Ἄνοδος* ; Schol. in Aristoph., Thesm., 80, 834.

[1058] Herod., Hist., II 171. — (Nagekomen notitie) : Te Ilithyiaspolis in Egypte werden gedurende de hondsdagen Typhonische mensen levend verbrand, waarna hun as werd gewand en uitgestrooid : Plut., De Is. et Osir., 73. In een Canaänietische mythe maakt zich de maagdelijke godin 'Anat meester van Môt, de god des doods. Zij snijdt hem in stukken met haar zwaard, verstrooit hem met een zeef, verbrandt hem met vuur, vermaalt hem in een molen en strooit hem uit over de velden, alwaar de vogels zijn restanten oppikken : Ugarit, I AB (Eissfeldt), II 29-36, V 11-19. Voor de Indiërs, vgl. Āśvalājanagṛhjasūtra, IV 5, 7.

[1059] Alciphr., Epist., II 37 ; Phot., Lexic., sub voce *Θεσμοφορίων ἡμέραι ιδ'* ; Schol. in Aristoph., Thesm., 80.

[1060] Aristoph., Thesm., 1150 ; Lexic. Sud., sub vocib. *Θεσμοφόρος, Σφάκτριαι*. Vgl. Cicer., In Verr. Act. Secund., IV 99, 102.

daarvan aan de zon [1061] en at het op [1062]. Andere biggetjes werden tezamen met symbolen van vruchtbaarheid, als broden in de vorm van een slang of mannelijke roede [1063] en twijgen van de pijnboom, in een kelderruimte geworpen, vielen daarin te pletter of kwamen er van honger in om. De restanten der bij de vorige viering afgeworpen dieren werden naar boven gehaald door vrouwen, die zich door een driedaags vasten op deze taak hadden voorbereid, en op het altaar gedeponeerd [1064]. Het feest stond geheel in het teken van de vruchtbaarheid [1065]; afbeeldingen van het vrouwelijke geslachtsorgaan werden rondgedragen [1066] en men sloeg obscene taal uit [1067]. Op de tweede dag werd gevast [1068], waarbij de vrouwen op de blote grond gezeten waren [1069]. Zij sliepen des nachts op een leger opgemaakt met twijgen van *agnus castus* [1070] en andere kuismakende gewassen [1071]; ook was er een nachtelijke viering [1072]. Het meeste ontgaat ons, maar de gedachtengang was wel deze, dat het gegeten offervlees de bevruchting bewerkstelligde, die in de dagen na het feest door de echtgenoten tehuis werd voltooid. De op het altaar gedeponeerde restanten werden als meststof aan de landbouwers uitgekeerd [1073].

De dodelijke snede werd toegebracht onder de ὀλολυγή, het geschreeuw der aanwezige vrouwen [1074]. Deze kan oorspronkelijk aangeheven zijn ten einde de doodskreten van het slachtoffer te overstemmen en dit laatste het sterven gemakkelijk te maken [1075]. Symbolisch betekende zij de rouw [1076]; de zoekenden naar het primordiale slachtoffer, Osiris, waren treurig gestemd [1077]. Of ook de vreugde over het wedervinden van diens delen [1078]. Het „wedervinden van Osiris" was term voor de uitzaai van het graan [1079]. Op het ogenblik, waarop het slachtoffer de dood inging herrees het tot nieuw leven.

[1061] Plut., Quaest. Graec., 31. Liet het dus rauw? Maar vgl. noot 1561.

[1062] Schol. in Aristoph., Ran., 338; Schol. in Idem, Thesm., 376. Vgl. Alciphr., Epist., II 37.

[1063] Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 35-36, § 11.

[1064] Schol. in Lucian., Dial. Meretr., II 1; Clem. Alex., Protr., II 17, 1. Vgl. Pausan., Graec. Descr., IX 8, 1.

[1065] Schol. in Lucian., Dial. Meretr., II 1.

[1066] Heraclid. Syrac., apud Athen., Dipn., 647a; Theodoret., Graec. Affect. Cur., III 84.

[1067] Diod. Sic., Bibl. Hist., V 4, 7; Cleomed., De Mot. Circ. Corp. Cael., 91. Vgl. Eubul. Com., fr. 148 (Edmonds); Apollod., Bibl., I 5, 1; Hesych., Lexic., sub vocib. *Στήνια, Στηριῶσαι.*

[1068] Aristoph., Aves, 1519; Idem, Thesm., 984; Cornut., Theol. Graec., 28; Plut., De Is. et Osir., 69; Idem, Demosth., 30; Alciphr., Epist., II 37; Athen., Dipn., 307f; Phot., Lexic., sub voce *Θεσμοφορίων ἡμέραι ιδ'*; Schol. in Aristoph., Thesm., 80.

[1069] Plut., De Is. et Osir., 69. Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 140, noot 1225.

[1070] Dioscurid., De Mat. Medic., I 103, 3; Galen., De Simpl. Medic. Temp. ac Facult., VI 1 (2); Aelian., De Nat. Anim., IX 26; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1639 (ed. Rom.); Schol. in Nicandr., Ther., 71; Plin., Nat. Hist., XXIV 59. Zie noten 187, 188.

[1071] Vlooienkruid: Schol. in Theocrit., Idyll., IV 25, VII 68; Schol. in Nicandr., Ther., 70. Pluimvormend peperboompje: Hesych., Lexic., sub voce *Κνέωρον*, vgl. *Βαθύμαλλον*. Pijnboom (sic): Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Μίλητος*.

[1072] Herod., Hist., VI 16. Vgl. Eubul. Com., fr. 148 (Edmonds).

[1073] Schol. in Lucian., Dial. Meretr., II 1.

[1074] Libyers: Herod., Hist., IV 189. Grieken: Hom., Odyss., III 450, met scholion; Aeschyl., Agam., 595; Idem, Sept. Contr. Theb., 268, met scholion. Geten: Menandr., apud Strab., Geogr., VII 3, 4.

[1075] Vgl. Plut., De Superst., 13.

[1076] Vgl. Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 168.

[1077] Juven., Sat., VI 534.

[1078] Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 609. Vgl. Xenoph., Anab., IV 3, 19.

[1079] Athenag., Supplic., XXII 6; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 6.

Terwijl men met de verdeling bezig was, zette de minstreel zich bij de offertafel neder en bezong de cosmogonie, het ontstaan der wereld [1080]. De ernstige gesprekken tijdens de profane maaltijd door de disgenoten gevoerd [1081], de raadsels door hen aan elkander opgegeven [1082], zij betroffen datzelfde onderwerp.

§ 13 Men bracht het offer bij voorkeur op een ietwat hooggelegen terrein, als op een rots [1083]. Was zulk een terrein niet te vinden, dan richtte men een kunstmatige verhoging op van keien [1084], aarde [1085] of graszoden [1086]. Uit deze ruwe prototypen zijn de twee klassieke voetstukken van de offercultus voortgekomen, het altaar en de offertafel. De slachting bleef tot het einde op de blote grond, hoewel de Egyptenaren haar bij tijd en wijle op een slachtblok verrichtten [1087]. De verbranding en de uitspreiding der delen verlegden zich van de grond naar altaar en tafel. Een regel is niet te geven, maar het stenen altaar was uiteraard geschikter voor de verbranding, de houten, verplaatsbare tafel geschikter voor de uitspreiding.

Het altaar, volgens de overlevering schepping der Egyptenaren [1088], stond in de open lucht, ter afscheiding der profane buitenwereld veelal in een ommuurde hof [1089]. De plaatsing van deze hof was ter keuze, „Wie in het land Israël begraven ligt, heet het in de Tosefta, ligt als ware hij onder het altaar begraven" [1090]. Nog ruimer een Indische tekst: „Deze gehele aarde is goddelijk: op welk gedeelte ervan men ook maar offert, na het met een offerformule te hebben omsloten, daarop is plaats van aanbidding" [1091]. De altaarhof, die volgens deze

---

[1080] Joden: vgl. Mišn., Ta'an., IV 2-3; Idem, Megill., IV (III) 6; Talm. Babl., Ta'an., 27b. Perzen: Herod., Hist., I 132. Grieken: vgl. Certam. Hom. et Hesiod., 316 (Allen); Phrynich., Eclog., 142; Isid. Hispal., Etym., XVIII 47; Etym. Magn., sub voce *Θυμέλη*. Romeinen: Vergil., Aen., I 742-746; Sil. Ital., Pun., XI 453-454. Zie noot 858.

[1081] Zie noot 86.

[1082] Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 50, noot 6.

[1083] Joden: Richt., VI 20-21, XIII 19; I Sam., VI 14, XIV 33. Perzen: Strab. Geogr., XV 3, 13; Appian., Mithr., 276; vgl. Herod., Hist., I 132. Grieken: Pausan., Graec. Descr., II 32, 7; vgl. Hesych., Lexic., sub voce *'Επάκριος*.

[1084] Grieken: Apollon. Rhod., Argon., I 402-403, 1123, II 694-695, 1170-1172, met scholia.

[1085] Egyptenaren: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., III 15, 1; De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel V, blz. 354, 4; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, II 26, V 201. Joden: Exod., XX 24. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, VI 1,1,14, 1,2,33, 2,1,29. enz. Grieken: Pausan., Graec. Descr., VIII 38, 7.

[1086] Grieken: Theocrit., Idyll., XXVI 3-6. Romeinen: Vergil., Aen., XII 118-119, met commentaar van Servius; Horat., Carm., I 19, 13, III 8, 3-4; Tibull., Eleg., II 5, 100; Ovid., Metam., IV 753, VII 240, XV 573-574; Idem, Trist., V 5, 9; Senec., Med., 797; Petron., Sat., 35; Lucan., De Bell. Civil., IV 199, IX 988; Sil. Ital., Pun., IV 701, XVI 262; Stat., Silv., I 4, 130-131; Juven., Sat., XII 1-3; Tacit., Hist., IV 53; Apul., Flor., 1; Idem, Metam., VII 10; Tertull., Apol., XXV 13; Capitolin., Maxim. et Balb., 11, 5; Prudent., Peristef., V 50-51, X 186-187. As, Grieken: Pausan., Graec. Descr., V 13, 8.

[1087] Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 264, noot 1-9. Zo ook Ezech., XL 39, 41.

[1088] Herod., Hist., II 4.

[1089] Egyptenaren: vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 48, 4. Romeinen: Trebat. Test., Lib. Relig., fr. 5 (Bremer); Fest., De Verb. Signif., sub voce Sacella (p. 422-423, Lindsay).

[1090] Tōs., 'Ab. Zār., IV 3; Talm. Babl., Ketūb., 111a; Mass. Āb. de Rabb. Nāt., XXVI 2; vgl. IV Bar., III 8, 14. — Het lichaam van de aartsvader Adam werd door Jahwe geformeerd uit het stof ter plaatse, waar later het altaar van de tempel der stad Jeruzalem verrijzen zou: Talm. Jer., Nāz., p. 56b, 60; Midr. Genes. Rabb., XIV 8; Midr. Ps., XCII 6; Pirq. Rabb. Eliez., XII, XX; Targ. Ps.-Jon., in Genes., II 7; Me'arr. Gazz., II 16 (Riessler). Het werd aldaar na de dood ook begraven: Jubil., IV 29; Apoc. Mos., XL 6; Me'arr. Gazz., VI 12 (Riessler). Begraven van slachtoffer onder altaar, Arabieren: Porphyr., De Abstin., II 56.

[1091] Šatapathabrāhmaṇa, III 1,1,4, 2,2,20-21; vgl. III 5, 3, 20. Perzen: vgl. Vičītakihā-ī-Zātspram, XXXV

uitspraken cosmische afmetingen bezat, was noodzakelijker wijze een zelfstandig bouwwerk; de oudste altaarhof lag vrij [1092]. Toen de beeldendienst opkwam en de cultus zich in de tempel samentrok, was het met deze zelfstandigheid gedaan. Vertrekken voor godenbeelden werden aan de altaarhof toegevoegd en deze laatste werd in zijn geheel in het tempelcomplex geïncorporeerd. Het altaar verloor zijn functie van bouwwerk en werd tot meubel; als variant van de offertafel kwam het voor het godenbeeld en aan de voet daarvan te staan.

Mozes gaf inzake de bouw van het altaar aan de Israëlieten in de woestijn een opvallend nauwkeurig voorschrift, Exodus, XX 25: „Indien gij mij een stenen altaar zult maken, zo zult gij dit niet bouwen van gehouwen (steen); zo gij Uw houwijzer [1093] daarover verheft, zo zult gij het ontheiligen". En, Deuteronomium, XXVII 5-6: „Gij zult aldaar aan Jahwe, Uw god, een altaar bouwen, een altaar van stenen; gij zult geen ijzer over hetzelve bewegen. Van gehele stenen zult gij het altaar van Jahwe, Uw god, bouwen, enz." [1094]. Uit de eerste dezer teksten is af te lezen, dat het altaar niet van steen behoefde te zijn. Ook andere materialen waren toegestaan; in feite voerden de Israëlieten tijdens de tocht door de woestijn draagbare houten, met metaal beslagen altaren met zich mede [1095]. Bezigde men echter stenen, dan mochten deze niet met ijzer in aanraking gekomen zijn. Het ijzer was voor de antieke materiaal van de doodslag [1096]. Uit ijzer vervaardigde hij wapens; een der oudst bekende ijzeren voorwerpen is het lemmet van een dolk gevonden in het graf van Toetanchamon [1097]. Voor alle vreedzaam en zeker voor alle liturgisch gebruik werd het ijzer afgewezen; men vindt dienaangaande vele bepalingen in de antieke letterkunde [1098]. Vermeldt Mozes echter het ijzer met name, het is uit zijn woorden duidelijk, dat hij ook geen behouwing met een ander metaal toeliet. De stenen van het altaar moesten geheel onbehouwen zijn en in de natuurlijke staat verkeren. Dat kan tegen de luxe gekeerd zijn, aansporing der Israëlieten slechts de goedkoopste materialen in hun gebouwen te verwerken. Maar waarschijnlijker is, dat de stenen onbehouwen moesten blijven, omdat zij zich niet principieel van het aardoppervlak, waaruit zij voortkwamen, mochten onderscheiden en het altaar niet meer mocht zijn dan een ter accentuering van de offerhandeling opgehoogd deel van de aarde zelf [1099].

Als de orchestra in het Griekse theater en de renbaan in het Romeinse circus was ook het altaar model der aarde op sterk verkleinde schaal [1100]. Rondom het altaar in de tempel te Jeruzalem was ter breedte en diepte van één el een goot uitgegraven, die חיק, „schoot"

16; Dēnkart, p. 842, 1-7 (Madan). Voor de aarde houd ik ook het *ḥ.t-ḥtp* of „offerveld" der Egyptische dodenteksten, vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 184, noot 16.

[1092] W. B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece, Londen, enz., 1950, blz. 49 (H. Brunsting). Alleenstaande altaren van de Zonnegod: Pausan., Graec. Descr., II 18,3, 31,5, VIII 9, 4.

[1093] Tekst: חרב, „zwaard".

[1094] Zo ook: Joz., VIII 31; I Kon., XVIII 32; I Machab., IV 47; Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad 198); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 274; Idem, Quaest. in Exod., II 1; Idem, Bell. Jud., V 225; Idem, Antiq., IV 200; Mišn., Midd., III 4. Vgl. Arrian., Peripl., I 2.

[1095] Exod., XXVII 1, XXX 1, enz.

[1096] Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 25, noot 7, en hieronder, noot 1098.

[1097] H. Carter, The Tomb of Tut-ankh-amen, Londen, enz., 1923-1933, deel II, blz. 268, met pl. LXXXVII.

[1098] De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 81-82, noten 187-188, 197-200 en 208-211.

[1099] Zo Mišn., Ḥāg., III 8. Een nauwelijks boven de grond uitstekend altaar: Pausan., Graec. Descr., II 29, 8.

[1100] Zo Sallust., De Diis et Mund., 15: *οἱ βωμοὶ μιμοῦνται τὴν γῆν.*

genoemd werd [1101]. Deze goot, dezelfde, die ook orchestra [1102] en renbaan [1103] omringde, stelde de oceaan voor, die de aarde omspoelt. Haar naam wijst daarop, want de in de holte van het wereldgebergte 𓈖 liggende oceaan is tevens het vruchtwater van de moederschoot, waaruit de aarde als kind voortgekomen is [1104]. In het heiligdom te Hiërapolis in Syrië was de wereld getrouw nagebootst. Het altaar bevond zich aldaar in het midden van de heilige vijver [1105]. Onder het Indische hoogaltaar werd bij de bouw een lotusblad gelegd, symbool van de op de oceaan dobberende aardschijf [1106].

Het Egyptische altaar bezat in de pharaonische periode de gestalte van een kubusvormige of langwerpige stenen bank. In de wetgeving van Mozes wordt voor de eerste maal gesproken van het gehoornde altaar [1107]; hetwelk zich vervolgens over het gehele Midden Oosten en onder de regering der Ptolemaeën ook over Egypte verbreidde [1108]. De hoorns van dit altaar waren massieve steenblokken, 𓋴 of 𓋵, op de vier hoeken van het altaarblad aangebracht, dat daardoor de vorm 𓉔 aannam. Bij de kleinere exemplaren van brons of terracotta waren zij niet massief, maar in het platte vlak uitgesneden in de opstaande rand van het altaarblad. De hoorns dezer laatste stukken raakten elkander somtijds, 𓋶 𓋷, of waaierden uit, 𓋴 [1109], 𓋵; beide eigenaardigheden, naar ik meen, te verklaren uit de omstandigheid, dat het altaarblad bij hen geheel vrij lag en niet ten dele door de hoorns werd bedekt, anderzijds zo klein was, dat het bij verticale plaatsing van de rand minder toegankelijk werd. De vorm 𓉔 was de vorm van de hemel, 𓉗, omgekeerd. De tegenhemel, Egyptisch *nw.t* of *nn.t* [1110], speelt in de teksten een aanzienlijke rol, maar het is niet geheel duidelijk welke. Men pleegt te denken aan een hemel van de onderwereld, die als tegenvoeter van de hemel boven onder de aarde liggen zou [1111]. Dat kan niet zo zijn; een dergelijke voorstelling kan eerst opgekomen zijn na de ontdekking van de bolvorm der aarde. Daar het altaarblad het aardoppervlak voorstelde, is de conclusie welhaast dwingend, dat ook de tegenhemel

---

[1101] Ezech., XLIII 13, 17. Vgl. I Kon., XVIII 32, 35, 38; Epist. Arist., 90; Midr. Pesiqt. Rabb., XII 10; Šatapathabrāhmaṇa, X 5, 4, 1.

[1102] The Journal of Egyptian Archaeology, deel XLI, Londen, 1955, blz. 46.

[1103] De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 15, met de noten 99, 102, 103.

[1104] De Geboorte van Horus, blz. 54, noot 395.

[1105] Lucian., De Dea Syr., 46. Vgl. Ovid., Metam., VI 325-326.

[1106] Šatapathabrāhmaṇa, II 1, 1, 8, VI 4,1,7-12, 4,2,2, 4,3,6, VII 3,1,9, 4,1,7-9; waartoe De Geboorte van Horus, blz. 176, noot 1684, en hierboven, noot 1020.

[1107] Exod., XXVII 2, XXX 2, XXXVII 25, XXXVIII 2; Ezech., XLIII 15; Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 101; Flav. Jos., Bell. Jud., V 225. Maat der hoorns één el: Mišn., Midd., III 1. De vier windrichtingen, vier runderhoorns: Pyr., 470b.

[1108] Bibliographie bij W. Deonna, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel LVIII, Parijs, 1934, blz. 381-447. De Griekse term luidt *βωμὸς κεραοῦχος*: Antipatr., in Anthol. Latin., VI 10, 3. Een van dierehoorns vervaardigd altaar bevond zich op het eiland Delus, vgl. Callim., Hymn., II 61-63; Plut., De Sollert. Anim., 35 (rechterhoorns); Idem, Thes., 21 (linkerhoorns); Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 13; Ovid., Epist. Her., XXI 101. Op de vier zijden van het altaar plachten Grieken en Romeinen een diereschedel te plaatsen. Daartoe zij verwezen naar Herod., Hist., II 41; W. B. Emery, Great Tombs of the First Dynasty, Caïro en Londen, 1949-1958, deel II, blz. 7, met pl. I, VI en VII.

[1109] Aldus op een door J. Quaegebeur uitgegeven reliëf, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, deel LXIX, Caïro, 1971, blz. 191-217, met pl. XXVIII en XXIX.

[1110] Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 213, noot 7-11. Als ziel der wereld: zie noot 1366.

[1111] K. Sethe, Altägyptische Vorstellungen vom Lauf der Sonne, Berlijn, 1928, blz. 4; ikzelf, De Overstroming van de Nijl, blz. 24, noot 308. De juiste opvatting reeds bij G. Maspero. Études de Mythologie et d'Archéologie Égyptiennes, Parijs, 1893, deel I, blz. 335, deel II, blz. 27.

dat deed [1112]. De vier hoorns waren dan de aan de vier hoeken der wereld geplaatste pijlers, waarop de hemel rust [1113]. Bij het zondoffer werden juist zij met het offerbloed bestreken [1114]. De zin daarvan blijkt uit de formule van de cosmische eed : „Zo waar als de hemel vaststaat op zijn pijlers, zo waar, enz." [1115] Bij de eedsaflegging greep men de hoorns van het altaar [1116] en genoot dan het recht van asylie. Het altaar was ontwijd, wanneer de hoorns waren afgeslagen [1117].

De hoorns kwamen niet alleen bij het altaar voor, zij deden dat ook bij de graanschuur. De hiëroglyphe geeft veeleer een graanhoop weder [1118], maar vele houten modellen van echte schuren zijn bewaard en op deze ziet men de hoorns aangebracht boven de hoeken der vier muren [1119]. De graanschuur was derhalve symbool van de aarde als tegenhemel en van het altaar. De speculatie inzake de tegenhemel verkrijgt hiermede betekenis [1120]. De essentie is in de macrocosmos als zon gelegen boven de materie, de aarde. Zij is dat in de microcomos eveneens in mens en dier; in welke zij gevestigd is in het hart, boven in het lichaam. Zij is dat echter niet in de plant, daar deze geen hart bezit. De essentie van de plant ligt in het zaad en dit bevindt zich in de aarde; de wortels, waarmede de plant zich voedt, zijn in werkelijkheid haar hoofd [1121]. Het kenmerk van de plantaardige natuur is, dat in haar de essentie onder en niet boven de materie is gelegen. De identificatie van het altaar met een graanschuur bevestigt de identificatie van de offerdelen met zaden. Het slachtoffer op het altaar ingezaaid was overleden; zijn delen werden verbrand. De inzaaiing geschiedde dan ook niet

---

[1112] Het altaar, de hemel : Čhāndogjopaniṣad, V 4, 1.

[1113] Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 101; Openb., VII 1, IX 13; Cosm. Indicopl., Top. Christ., 80d. Vgl. Zacharj., II 1-4 (I 18-21). — Op een zojuist door J. F. Borghouts in Phoenix, deel XVII, Leiden, 1971, op blz. 105-110, uitgegeven stèle uit de periode van pharao Achnaton ziet men op het bovenste register het wereldgebergte, de *3ḫ.t*, met ingetekende zonneschijf, op een vierkant onderstel geplaatst, , en aanbeden door twee apen. Dezelfde voorstelling, maar als altaar, , in Sarcoph., VII 391a (B2Bo). De verticale lijnen van het onderstel op de stèle kunnen eventueel geduid worden als scheidslijnen van een niet-aangebracht verticaal bijschrift. Stellen zij echter werkelijk een onderstel voor, dan doet het gehele tafereel dat de aanbidding van het altaar.

[1114] Exod., XXIX 12, XXX 10; Levit., IV 7, 18, 25, 30, 34, VIII 15, IX 9, XVI 18; Ezech., XLIII 20; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 231, 233; Flav. Jos., Antiq., III 231; Mišn., Zebāḥ., V 3, X 2; vgl. Šatapathabrāhmaṇa, III 5, 2, 10-13. Het offerdier, vastgebonden aan een der altaarhoorns : Ps., CXVIII 27. De vier hoeken der wereld, aangeduid door vier gestrafte gevangenen : De Geboorte van Horus, blz. 239, afb. 31; vgl. Openb., IX 13-15.

[1115] De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 96.

[1116] Joden : II Sam., XXII 3; I Kon., I 50-51, II 28; Ps., XVIII 3; vgl. Jerem., XVII 1. Phoeniciërs : Liv., Ab Urb. Cond., XXI 1, 4. Grieken : Andocid., Or., I 126-127; Thucyd., Hist., V 50. Romeinen : Plaut., Rud., 1333; Cicer., Or. pro Flacc., 90. Dezelfden, bij het offer : Varr., apud Macrob., Sat., III 2, 8; Vergil., Aen., IV 219, VI 124, XII 201, met commentaar van Servius; Ovid., Amor., I 4, 27. Anders : Exod., XXI 14.

[1117] Amos, III 14.

[1118] Afbeelding : N. de Garis Davies, The Rock Tombs of El Amarna, Londen, 1903-1908, deel I, pl. XXXI. Anders : Idem, The Mastaba of Ptahhetep and Akhethetep at Saqqareh, Londen, 1900-1901, deel I, pl. XVII, nos. 369, 373, 378, pl. XVIII, no. 401.

[1119] J. H. Breasted, Egyptian Servant Statues, Washington, 1948, pl. IX-XIII. Zo ook de vignette van Dodenb., XCII.

[1120] De Geboorte van Horus, blz. 217-218, § 50.

[1121] Democrit., fr. 68 B, 5 (Diels; ad 2, 11); Aristot., De Anim., 412b, 416a; Idem, De Long, et Brev. Vit., 467b; Idem, De Juvent. et Senect., 468a; Idem, De Part. Anim., 683b, 686b-687a; Idem, De Incess. Anim., 705b; Sext. Empir., Adv. Dogm., III 119; Cicer., De Nat. Deor., II 29; Phil. Jud., De Plantat., 16. Het menselijke hoofd, een wortel : Plat., Tim., 90, a-b; De Geboorte van Horus, blz. 14, afb. 1.

in het altaar als aarde, maar in het altaar als hemel. Vandaar de vorm ⥬ van het altaarblad. De graanschuur wordt in de Pyramideteksten toegesproken: „Graanschuur, moeder der Goden! Geef de dode Uw arm, neem de zijne. Hef hem op ten hemel, gelijk gij Osiris opgeheven hebt ten hemel" [1122]. De graanschuur is hier *Nw.t*, de hemelgodin zelf [1123]. De graankorrels aan de hemel zijn dan de sterren.

Een ceremonie, die slechts zelden wordt vermeld, accentueert de cosmische betekenis van het altaar. Wanneer de delen van het slachtoffer op het altaarblad lagen, werden zij van vier zijden met water overgoten [1124]. De vier zijden waren de vier windrichtingen, het geplengde water was het door de vier winden nedergeslagen hemelwater [1125]. Het doel der handeling was de wedergeboorte van het slachtoffer: „Zo zegt de here Jahwe: „Gij geest! Kom aan van de vier winden, en blaas in deze gedoden, opdat zij levend worden" [1126]. Altaren hebben zeer dikwijls op de vier hoeken van het altaarblad kleine uithollingen, ◻, die voor deze plenging gediend kunnen hebben [1127]. Boven het altaar der godin Aphrodite te Paphus op Cyprus viel de regen nimmer neder [1128]; boven het altaar der godin Juno Lacinia te Croton in Zuid-Italië woei nimmer de wind [1129]. Beide wonderen moeten met deze wassing samenhangen, maar men ziet niet recht hoe.

De altaarhof voerde in Egypte de naam *Šw.t-R'*, „Schaduw van de Zonnegod" [1130]. Hij staat zeer fraai afgebeeld op reliëfs in de graven bij het huidige Tall al-'Amārina [1131]. Mozes, geboortig uit de Egyptische stad Heliopolis, vestigde volgens de Egyptische geschiedschrijver Apion, in de zeden van zijn vaderland bevangen, onder de blote hemel gebedsplaatsen (*προσευχαί*; synagogen) in zodanige omheiningen (*περίβολοι*) als de Zonnegod bezat [1132]. Apion's woorden houden in, dat naar zijn mening de hof van de tabernakel gecopieerd was van de altaarhof van de zonnegod Re en de synagoge op haar beurt van de hof van de tabernakel.

[1122] Pyr., 1419, a-c, met commentaar van Sethe.

[1123] Pyr., 786a, met commentaar van Sethe. Vgl. ibid., 446a, en de studie over Camephis.

[1124] Joden: I Kon., XVIII 34; Flav. Jos., Antiq., VIII 341. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, III 5, 2, 4-7, VII 2, 4, 2. Vgl. VII 2, 2, 19.

[1125] De Ark des Verbonds, blz. 18, noot 78. De winden waaien vanaf de rand van de aardschijf: Macrob., Comment. in Somn. Scip., II 5, 18-21.

[1126] Ezech., XXXVII 9. Vgl. Apoc. Mos., XXXIII 3, XXXVIII 3; Hen., XVIII 2-3; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 301; Bundahišn, III 13 (Anklesaria); Hom. Il., XXIII 194-195 (waartoe: Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. I 152, Kroll); Nonn., Dionys., II 524-536, XXXVII 85. De vier winden dragen de hemel als caryatieden: E. Chassinat, Le Temple de Dendara, Caïro, 1934-1965, deel III, blz. 33, met pl. CLXXVI; blz. 86-87, met pl. CXC; E. Drioton, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, deel XLIV, Caïro, 1944, blz. 139.

[1127] W. Deonna, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel LVIII, Parijs, 1934, blz. 2, afb. 1 en 2; blz. 3, afb. 3; blz. 4, afb. 4 en 5; blz. 19, afb. 18; blz. 20, afb. 19. Vgl. Opet, 145 (de Wit); het Egyptische offerschaaltje I 637 onzer collectie; en De Geboorte van Horus, blz. 239, afb. 31.

[1128] Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 415; Plin., Nat. Hist., II 210; Tacit., Hist., II 3. Vgl. Eurip., Bacch., 408 (waartoe: Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 40, noot 1); Flav. Jos., Antiq., XV 425; Mišn., Pirq. Āb., V 7 (5). Geen blikseminslag op altaar: Pausan., Graec. Descr., II 11, 1.

[1129] Liv., Ab Urb. Cond., XXIV 3, 7; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 8, ext. 18; Plin., Nat. Hist., II 240. Vgl. Mišn., Pirq. Āb., V 7 (5); Arrian., fr. 4 (Roos).

[1130] Geïdentificeerd door R. Stadelmann, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, deel XXV, Wiesbaden. 1969, blz. 159-178.

[1131] Davies, The Rock Tombs of El Amarna, deel II, pl. XVIII; deel III, pl. VIII en X.

[1132] Apion. Oas., fr. 1 (Jacoby). Waartoe: De Ark des Verbonds, blz. 22, noot 98. Altaarhof te Bethel: Jubil., XXXII 16.

De synagoge heeft hetzelfde grondplan als de altaarhof en bestaat uit een vierkante ruimte, waarin in het midden in plaats van het altaar een estrade voor de schriftlezing, het *bēma* [1133], en aan de naar de stad Jeruzalem toegewende zijde een schrijn voor de wetsrollen. Haar voorgeschiedenis kan tot in het Ptolemaeïsche Egypte vervolgd worden [1134], maar niet verder. Sedert lang wordt vermoed, dat zij gedurende de jaren van de ballingschap ontstaan is in Babylonië, na de verwoesting van de tempel door Nebukadnezar in 587 v. Chr. De ballingen voerden de manuscripten der sacrale letterkunde met zich mede, herbouwden in het vreemde land de tempel- of altaarhof, maar, hopende op een spoedige terugkeer, niet de tempel zelf. In deze altaarhof brachten zij ongetwijfeld offers, zoals zij dat later nog in Egypte deden [1135]. Toen zij zeventig jaar nadien met toestemming der Perzische overheid te Jeruzalem terugkeerden, hielden zij deze hof, naar men kan veronderstellen, als synagoge aan en verlegden de offercultus daaruit in de door hen inmiddels gerestaureerde tempel. De synagoge is met uitzondering van de schrijn der wetsrollen profane localiteit, en dat is ook het *bēma* [1136]. Is de reconstructie der ontwikkeling alzo de juiste en vervangt het *bēma* inderdaad het altaar, dan is eens te meer duidelijk, dat de Joden van de bloedige offercultus zonder spijt afscheid genomen hebben.

Niet slechts de Joodse synagoge, ook de Perzische vuurtempel stamt van de altaarhof af. Het vuuraltaar stond oorspronkelijk onder de blote hemel in een ommuurde ruimte (*σηκός*), zoals waargenomen door een reiziger in Cappadocië [1137] en heden nog te zien in vele bewaarde altaarhoven in Perzië [1138]. In een later stadium bracht men boven het altaar een koepel aan, de *čahār-ṭāq*, geopend naar de vier windrichtingen [1139]. De reden dezer wijziging moet de uitstoting van de zon uit het theologische stelsel geweest zijn [1140]. De *čahār-ṭāq* leeft als bouwwerk voort in de Islamietische madrasa.

Het altaar was hoogheilig [1141] en heiligde al wat ermede in aanraking kwam [1142]. De stenen, waaruit het samengesteld was, werden bij afbraak zorgvuldig bewaard [1143], eventueel op een

---

[1133] Talm. Babl., Sukk., 51b. Soortgelijke ontwikkeling van de Griekse term *θυμέλη* : eerst haardvuur, vervolgens altaar, tenslotte estrade.

[1134] F. Preisigke, Wörterbuch der Griechischen Papyrusurkunden, Berlijn, 1925-1931, deel III, blz. 262-263, sub voce *Προσευχή*; E. Kiessling, Supplement op hetzelfde werk, Amsterdam, vanaf 1971, deel I, blz. 399, sub voce ead.

[1135] A. Cowley, Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C., Oxford, 1923, blz. 97-103, no. 27, regel 14-15, 24; blz. 108-119, no. 30, regel 21-22, 25-26, 28; blz. 119-122, no. 31, regel 21, 25, 27; blz. 124-126, no. 33, regel 10-11; Flav. Jos., Bell. Jud., VII 428, 432 (naar Jezaj., XIX 19); Idem, Antiq., XIII 64 (idem), 68, 71, 72.

[1136] Talm. Babl., Megill., 32a.

[1137] Strab., Geogr., XV 3, 15.

[1138] Uit de Achaemeniedische periode : Pasargadae, vgl. E. Herzfeld, Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlijn, vanaf 1929, deel I, blz. 8-10; Dahana-ī-Ġulāmān, vgl. K. Schippmann, Die Iranischen Feuerheiligtümer, Berlijn en New York, 1971, blz. 50-57; Kūh-ī-Ḫwāğa : ibid., blz. 57-70 (overkoepeld in de Sasaniedische periode); Persepolis, ibid., blz. 169-185 (onzeker). Uit de periode der Seleucieden en Parthen : Šamī, ibid., blz. 227-233; Bard-ī-Nišānda, ibid., blz. 251-258. Zie voor het probleem : C. Hopkins, Berytus, deel VII, Copenhagen, 1942, blz. 1-18.

[1139] B. N. Dhabhar, The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others, Bombay, 1932, blz. 403.

[1140] Sad Dar Nasr, LXIX 1-2; Sad Dar Bundahiš, XVI 1-3, LXXIX 3; Dhabhar, op. laud., blz. 56-57. Oorspronkelijk lag de verhouding tussen zonnevuur en aards vuur omgekeerd, vgl. De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 97, noot 606, 609, 613; waartoe Diog. Laert., Vit. Philos., I 7.

[1141] Exod., XXIX 37, XL 10; vgl. Dan., IX 24.

[1142] Exod., XXIX 37, XXX 29; Ev. Matth., XXIII 19; Mišn., Zebāḥ., IX 1-7. Vgl II Sam., VI 7; Phil. Jud., De Ebriet., 135.

[1143] I Machab., IV 46; Mišn., Midd., 1 6.

veilige plaats begraven [1144]. Het altaar was profetisch [1145] en dat waren ook alle handelingen, die eraan verricht werden. Het slachtoffer bezat profetische blik en bood zich vrijwillig aan [1146]; na gedood te zijn, werd de toekomst uit zijn ingewanden [1147] en uit zijn bloed [1148] afgelezen. De priester bezat eveneens de gave der profetie [1149]. De toekomst werd hem tijdens de offerhandeling geopenbaard [1150]; hetgeen echter ook aan de leek kon geschieden [1151].

§ 14 De offerdelen, die niet verbrand werden, werden na de slachting op de grond uitgespreid. De Egyptenaren bedekten deze daartoe met een mat, als wedergegeven in de hiëroglyphe [1152]; de tafel van de Zonnegod te Meroë was niet meer dan een weiland (λειμών) [1153]. De Perzen bedekten de grond met klaver [1154] of met laurier en myrte [1155]. De Indiërs bakenden als offertafel of *vedi* een stuk grond af in de gestalte van een vrouwelijke romp, , dat zij enige centimeters uitdiepten en met gras bedekten [1156]; deze *vedi* lag ingeklemd tussen drie altaren. Op het altaar te Eryx, op de westkust van Sicilië, brandden overdag en tot laat in de nacht de offers, maar de volgende morgen was het met dauw bedekt en met gras begroeid [1157]; altaar en offertafel waren hier op enigerlei wijze samengevallen. In het westen geraakte de uitspreiding op de grond in onbruik. De offertafel, , werd ingevoerd [1158], die het voordeel bood, de offerdelen op de hoogte van de hand te brengen en verplaatsbaar te zijn. De tafel was symbool der aarde [1159], daardoor in theorie identiek met het altaar [1160], dat somtijds

---

[1144] Vgl. II Machab., II 5; IV Bar., III 8, 14; Mišn., Šeqāl., VI 1-2. In Egypte werden bij de afbraak van een ouder heiligdom de stenen dikwijls tot fundering van het nieuwe gebezigd; vgl. ook Sueton., Domit., 8.

[1145] Plut., Parall. Min., 6; Lucian., Deor. Conc., 12; Sil. Ital., Pun., VII 50. Stemming bij altaar : Herod., Hist., VIII 123; Demosth., Or., XVIII 134; Plut., Pericl., 32.

[1146] Zie noot 868-876.

[1147] Zie noot 928-947.

[1148] Strab., Geogr., VII 2, 3; Nonn., Dionys., XL 531. Vgl. ibid., 495, en Eurip., Helen., 1587-1588; Idem, Heraclid., 821-822.

[1149] Joden : Phil. Jud., De Vit. Mos., II 3; Idem, De Spec. Legib., IV 192; vgl. Idem, De Praem. et Poen., 53, 56; Flav. Jos., Bell. Jud., I 68, 69; Idem, Antiq., III 192, VI 115, XIII 300. Perzen : Strab., Geogr., XVI 2, 39; Lucian., Macrob., 4; Aelian., Var. Hist., II 17; Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; Greg. Nazianz., Or., XXXIX 5; Procop., De Bell., II 24, 2; Schol. in Nicandr., Ther., 613; Cicer., De Divin., I 90; enz. Zie noot 1615.

[1150] Numer., XXIII-XXIV; Dan., IX 21; IV Bar., IX 1-19; Flav. Jos., Antiq., XI 327. Na het reukoffer : Flav. Jos., Antiq., XIII 282; Ev. Luc., I 11; Epiphan., Panar., XXVI 12, 1-3.

[1151] Amos, IX 1; Plut., Themistocl., 26.

[1152] Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 183 (*ḥtp*, I).

[1153] Herod., Hist., III 18. Waartoe : Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 49, noot 64.

[1154] Herod., Hist., I 132.

[1155] Strab., Geogr., XV 3, 14.

[1156] Šatapathabrāhmaṇa, I 3, 3, 2-11; vgl. De Geboorte van Horus, blz. 197, noot 1305. Een offertafel van dezelfde vorm in K. Sethe, Urkunden der 18. Dynastie, Leipzig, 1905-1909, blz. 498, regel 1.

[1157] Aelian., De Nat. Anim., X 50.

[1158] Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 393,15 - 394,1 (*wdḥw*).

[1159] Behalve noot 64 : Pirq. Rabb. Eliez., 5; Nonn., Dionys., V 27. Tafel te Meroë : Herod., Hist., III 18. Tafel der toonbroden te Jeruzalem : Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 69, 83, 95; Cosm. Indicopl., Top. Christ., 81b, 97c, 160d, 201b, 209c, 401c, 408a. Indische *vedi* : Šatapathabrāhmaṇa, I 2,5,7, 3,3,9,11, III 7, 2, 1, VII 3,1,15,27, 5,2,31, IX 1,2,11, 4,2,3, XII 8, 2, 36, XIII 5, 2, 21.

[1160] Vgl. Fest., De Verb. Signif., sub voce Mensae (p. 148-149, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Aen., VIII 279; Macrob., Sat., III 11, 5-6. Altaar van Ἑστία : Plut., fr. 48 (Sandbach).

eveneens als tafel wordt betiteld [1161]. De aarde heeft de gestalte ener tafel [1162], in het bijzonder die van een tafel met rond blad [1163].

De offertafel in de tempel te Jeruzalem stond voor de naos, in de onmiddellijke nabijheid van het reukofferaltaar, aan de noordzijde [1164]; ook bij het brandofferaltaar in de voorhof waren tafels aanwezig [1165], maar deze waren van ondergeschikt belang. De hoofdtafel was van goud [1166] en alle haar toebehorende vaten waren dat [1167]. De maten van het blad bedroegen slechts één bij twee el [1168]. Op haar lagen twaalf broden, de toonbroden [1169], die daar als permanente offerande [1170] gedurende een week bleven liggen, op de Sabbat door verse vervangen [1171], aan de priesters uitgekeerd [1172] en door dezen ter plaatse opgegeten werden [1173]. De broden werden door de priesterschap zelf naar een geheim recept [1174] van fijn, zorgvuldig gezeefd [1175] en ongezuurd [1176] tarwemeel vervaardigd; afzonderlijk gekneed, in paren gebakken [1177]. Zij waren plat en rechthoekig, metende een bij vijf bij tien palm [1178]; de inhoud bedroeg twee-tiende epha [1179]. De tafel was niet gehoornd, de broden waren dat wel [1180] en

---

[1161] Ezech., XLI 22, XLIV 16; Maleach., I 7, 12; I Cor., X 21. Vgl. Plut., Sept. Sap. Conviv., 15.

[1162] Anaximen., fr. 13 A, 20 (Diels); Hipparch., apud Posidon., fr. 200a (Edelstein-Kidd).

[1163] Athen., Dipn., 489c; Plut., Quaest. Conviv., VII 4, 7; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1816 (ed. Rom.). Egypte: F. W. von Bissing en Anderen, Das Re-Heiligtum des Kōnigs Ne-woser-re (Rathures), Berlijn, 1905-1928, deel I: L. Borchardt, Der Bau, blz. 14-15, met afb. 2; blz. 43-46, met afb. 33-35. Vgl. Nonn., Dionys., V 33.

[1164] Exod., XXVI 35, XL 22; Flav. Jos., Antiq., III 142, VIII 90; Talm. Babl., Jōm., 21b, 33b; Idem, Bāb. Bātr., 25b, 147a; Idem, Menāḥ., 86b; Targ. Hoogl., IV 16; vgl. Mišn., Menāḥ., XI 7. Symboliek: Vit. Ad., XXXII 2; Apoc. Mos., XV 2; Phil. Jud., De Gigant., 10; Idem, De Vit. Mos., II 104; vgl. Esna, 197, 13, 14, 15; Parmen., fr. 28 A, 53 (Diels); De Overstroming van de Nijl, blz. 15-16. Zie noot 1216, 1230, 1265.

[1165] Mišn., Šeqāl., VI 4; Idem, Tām., III 5, IV 2, VII 3; Idem, Midd., III 5. Zie noot 1024.

[1166] Exod., XXV 24-28, XXXVII 11-15; I Kon., VII 48; I Chron., XXVIII 16; Epist. Arist., 57; Phil. Jud., De Congress., 168; Idem, Quaest. in Exod., II 69; Flav. Jos., Bell. Jud., I 152, VII 148: Idem, Antiq., III 140, VIII 89, XII 64, 68, 70, 318, XIV 72; Mišn., Šeqāl., VI 4; Idem, Menāḥ., XI 6, 7.

[1167] Exod., XXV 29, XXXVII 16; Numer., VII 84, 86; Flav. Jos., Antiq., III 143, 256, VIII 92.

[1168] Exod., XXV 23, XXXVII 10; Epist. Arist., 57; Flav. Jos., Antiq., III 139, XII 64; Mišn., Menāḥ., XI 5.

[1169] Exod., XXV 30, XXXV 13, XXXIX 36, XL 4, 23; Levit., XXIV 5-6; Numer., IV 7; I Kon., VII 48; II Chron., IV 19; Phil. Jud., De Congress., 168; Idem, De Fug., 185; Idem, De Spec. Legib., I 172, II 161; Flav. Jos., Bell. Jud., V 217; Idem, Antiq., III 142, 255, XII 319; Mišn., Menāḥ., VII (VI) 5, 6. Broden Gods: Flav. Jos., Antiq., VIII 89.

[1170] Exod., XXV 30; Levit., XXIV 8-9; Numer., IV 7; Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 72; Mišn., Šeqāl., VI 4; Idem, Menāḥ., XI 7.

[1171] Levit., XXIV 8; I Sam., XXI 7 (6); I Chron., IX 32; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 172; Flav. Jos., Antiq., III 143, 255, 256; Mišn., Menāḥ., IV 4, XI 7, 8.

[1172] Levit., XXIV 9; Sirac., XLV 20; Flav. Jos., Antiq., III 256; Ev. Matth., XII 4; Ev., Marc., II 26; Ev. Luc., VI 4; Mišn., Sukk., V 7; Idem, Menāḥ., II 2, 5, VII (VI) 2, XI 7, 9.

[1173] Levit., XXIV 9.

[1174] Mišn., Šeqāl., V 1; Idem, Jōm., III 11. Vgl. Idem, Pirq. Āb., V 7 (5); Idem, Tām., III 3; Idem, Midd., I 6.

[1175] Mišn., Menāḥ., VII (VI) 7.

[1176] Phil. Jud., De Congress., 168; Idem, De Spec. Legib., II 161; Idem, De Vit. Contempl., 81; Flav. Jos., Antiq., III 142, 255. Zie noot 1318, 1570.

[1177] Flav. Jos., Antiq., III 255; Mišn., Menāḥ., XI 1. Het bakken dus lager in rangorde dan het kneden, zie noot 1459, 1561, 1571.

[1178] Mišn., Menāḥ., XI 4-5.

[1179] Levit., XXIV 5; Flav. Jos., Antiq., III 142, 255.

[1180] Mišn., Menāḥ., XI 4. Gehoornd brood, Grieken: Epilyc. Com., fr. 3 (Edmonds).

stelden dus wederom de omgekeerde hemel 𓉔 voor. Zij lagen in twee stapels van ieder zes stuks opgestapeld [1181]. Boven beide werd een gouden vat met brandende wierook als „gedenkoffer" geplaatst [1182] en aan de broden was zout toegevoegd [1183]. Het getal twaalf was symbolisch. Het stelde de twaalf maanden des jaars [1184], de twaalf tekenen van de dierenriem [1185], en uiteraard de twaalf stammen van het volk Israël voor [1186]. De inrichting van de tafel in de landelijke heiligdommen was dezelfde als van die in de hoofdstad [1187].

De offertafel was heilig [1188]; de goden noemden haar *θυωρός*, „draagster der offers" [1189]. Zij mocht nimmer ledig zijn, doch moest als de aarde [1190] steeds spijzen dragen [1191]. Nadat de op haar gelegde delen aan God opgedragen waren [1192], werden zij gedistribueerd om opgegeten te worden [1193]; de toonbroden waren symbolen van het menselijke lichaam [1194]. Aan het Perzische hof werden de rantsoenen, zelfs die der slaven en der dieren, op de tafel des konings gelegd alvorens aan begunstigden te worden uitgekeerd [1195].

Op de tafel, die in de Griekse tempel voor het godenbeeld stond, lagen bikkels en in een latere periode dobbelstenen, waarmede gedobbeld werd om de toekomst uit te vorsen [1196]. De tafel te Delphi bestond uit een op een drievoet geplaatste schaal, waarin de stenen lagen [1197]. Daar de verdeling van het offerdier volgens transcendent patroon geschiedde [1198], kunnen wij dobbeltafel en offertafel aan elkander gelijk stellen; waren beide van elkander verschillend,

---

[1181] Levit., XXIV 6; Phil. Jud., Quis Heres, 175; Idem, De Spec. Legib., I 172; Flav. Jos., Antiq., III 142, 255; Mišn., Menāḥ., II 2, 5, XI 7.

[1182] Levit., XXIV 7; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 175; Flav. Jos., Antiq., III 143, 256; Mišn., Jōm., II 5; Idem, Menāḥ., V 3, XI 5, 7, 8; Idem, Me'il., II 7. Het restant werd op de Sabbat bij het gedurig offer verbrand: Flav. Jos., Antiq., III 256; Tōs., Menāḥ., XI 13. Zie noot 1357, 1363.

[1183] Levit., XXIV 7 (LXX); Phil. Jud., De Vit. Mos., II 104; Idem, De Spec. Legib., I 175; Idem, De Vit. Contempl., 81. Zie noot 1386.

[1184] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 172; Flav. Jos., Bell. Jud., V 217; Idem, Antiq., III 182.

[1185] Flav. Jos., Bell. Jud., V 217.

[1186] Phil. Jud., Quis Heres, 175; Idem, De Congress., 168; Idem, De Fug., 185; Idem, De Spec. Legib., II 161.

[1187] I Sam., XXI 5-7 (4-6).

[1188] Joden: Levit., XXIV 6; Maleach., I 12; Phil. Jud., De Spec. Legib., II 161; Flav. Jos., Antiq., III 255. Grieken en Romeinen: Plut., Quaest. Rom., 64; Idem, Quaest. Conviv., VII 4, 7.

[1189] Pherecyd., fr. 7 B, 12 (Diels). Vgl. Poll., Onom., IV 123; Hesych., Lexic., sub voce *Θυωρόν*; Tzetz., Schol. in Lycophr., Alex., 93; Schol. in Callim., Hymn., III 134; Etym. Magn., sub voce *Θυωρός*.

[1190] Egyptenaren: Herod., Hist., III 18; vgl. Stob. Herm., XXIII 61. Joden: Talm. Babl., Šabb., 119a; Midr. Genes. Rabb., XI 4; vgl. Phil. Jud., De Opif. Mund., 78. Grieken: Plut., Quaest. Conviv., VII 4, 7.

[1191] Plut., Sept. Sap. Conviv., 15; Idem, Quaest. Rom., 64; Idem, Quaest. Conviv., VII 4, 1, 7. Vgl. Epist. Arist., 63.

[1192] Vgl. De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel III, blz. 361, regel 4; „Men noemt rantsoenen (*df3.w*) datgene, wat van de offertafel uitgaat, nadat God te zijner zake bevredigd is". Insgelijks: J. de Morgan en Anderen, Kom Ombos, Wenen, 1895-1909, deel II, blz. 245, no. 878, tweede regel van rechts.

[1193] Vgl. II Chron., XXXI 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 152.

[1194] Phil. Jud., Quis Heres, 226, 227.

[1195] Heraclid. Cym., fr. 2 (Jacoby); Plut., Quaest. Conviv., VII 4, 5; Dan., I 5, 8, 13, 15, 16, XI 26. Vgl. noot 64.

[1196] Plut., Romul., 5; Pausan., Graec. Descr., VII 25, 10; Poll., Onom., IX 96 (waartoe: Phot., Lexic., sub voce *Σκίρον*); Marin., Vit. Procl., 32; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1397 (ed. Rom.); Schol. in Pind., Pyth., IV 190. Zie noot 1145.

[1197] Lexic. Sud., sub voce *Πυθώ*; Eudoc., Viol., CCLXV. Vgl. Flav. Jos., Antiq., III 139; Ammian. Marcell., Res Gest., XXIX 1, 29. *Σκίρον*: zie noot 1196.

[1198] Zie noot 998-1000.

de eerste was in het verloop der historische ontwikkeling blijkbaar van de tweede afgesplitst. Het dobbelspel was afkomstig uit Egypte [1199], alwaar de dobbeltafel in gebruik was tot voorspelling van de banen van zon en maan en van de periodieke verduisteringen dezer hemellichamen [1200]. De Grieken schrijven de uitvinding van het spel toe aan Palamedes, een der Griekse helden voor Troje [1201]. Een tekstje overgeleverd in de werken der Byzantijnse geschiedschrijvers zet de symboliek van het spel uiteen [1202]. Het bord, waarop gespeeld werd, was de aarde. De twaalf velden daarvan waren de twaalf tekenen van de dierenriem. De dobbelbeker met de stenen, ieder met zeven ogen [1203], was de sfeer der zeven planeten. Het holle, aan de voet geopende en boven het bord opgestelde torentje (*πύργος*), waardoor de stenen geworpen werden, was het zenith. Op een uit het jaar 354 onzer jaartelling daterende afbeelding heeft dit torentje de gestalte van een obelisk [1204]. Dat stemt overeen met de leer; de obelisk was een versteende zonnestraal [1205] en de Zonnegod bepaalt het lot op aarde door middel van de stralen, die hij uitzendt [1206]. Men wierp oorspronkelijk met bikkels, ten getale van vier [1207], later met kunstmatige dobbelstenen. Keizer Caligula deed een der obelisken te Heliopolis naar Rome overbrengen, tezamen met vier stenen onderstukken [1208]. Hij plaatste hem in het Circus Vaticanus en verving de onderstukken door vier zware bronzen bikkels [1209]. Men wierp drie maal, naar het getal van de uit verleden, heden en toekomst samengestelde tijd [1210]. Het dobbelen was onder het grote publiek rage, maar was tijdens de Saturnaliën, voorafgaande aan de winter-

---

1199 Plat., Phaedr., 274d. Vgl. Herod., Hist., II 122; Plut., De Is. et Osir., 12.

1200 Sueton., De Lud. Graec., 1 (Taillardat).

1201 Sophocl., fr. 438 (Nauck); Gorg., Palam., 30; Alcidam., Odyss., 22; Polem. Il., fr. 32 (Müller); Pausan., Graec. Descr., II 20, 3, X 31, 1; Philostr., Her., X 2; Gregor. Nazianz., Or., IV 107; Lexic. Sud., sub voce *Παλαμήδης*; Tzetz., Antehom., 267, 290, 320; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 228 (ed. Rom.); Idem, Comment. in Hom., Odyss., p. 1397 (ed. Rom.); Schol. in Eurip., Orest., 432; Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 81; Idem, apud Lactant. Placid., Comment. in Stat., Achill., 93; Plin., Nat. Hist., VII 202; Sueton., De Lud. Graec., 1 (Taillardat); Apollin. Sidon., Carm., XXIII 490-494.

1202 Joann. Antioch., Hist. Chron., fr. 24, 2 (Müller); Malal., Chronogr., p. 42, d-e (ed. Venet.); Isid. Hispal., Etym., XVIII 60-68; Lexic. Sud. sub voce *Τάβλα*; Cedren., Histor. Compend., p. 125c (ed. Paris.); Isaac Porphyrog., De Praeterm. ab Homer., p. 82 (Hinck); Ibn Ḫallikān, Wafajāt al-Aʿjān, no. 659 (p. VII 52, Wüstenfeld); Aṣ-Ṣafadī, Al-Ġaiṯ al-Musaǧǧam, p. II 52 (ed. Cair.); Vičārišn-ī-Čatrang, 20-30 (Jamasp-Asana). Egyptenaren : vgl. Ps.-Callisth., Hist. Alex. Magn., I 4, 5-6 (Kroll). Zie noot 1378. Het dobbelspel leeft in het heden voort onder de naam trictrac.

1203 Het getal der ogen aan weerszijden van de dobbelsteen vormt bijeengevoegd steeds zeven.

1204 H. Stern, Le Calendrier de 354, Parijs, 1953, pl. XIII.

1205 Zie noot 1684.

1206 De Geboorte van Horus, blz. 219, noot 1962-1963. Dobbelen op de dorsvloer van Zeus, dwz. de wereld : Apollon. Rhod., Argon., III 114, 158.

1207 Lucian., Amor., 16; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 1289 (ed. Rom.); Plaut., Curc., 357; Cicer., De Divin., I 23, II 48. — Drie : Agath. Schol., Anthol. Palat., IX 482, 23; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1397 (ed. Rom.). — De Coptische term voor de bikkel is ⲧⲱⲣⲉ : ⲧⲱⲣⲓ, vgl. W. E. Crum, A Coptic Dictionary, Oxford, 1939, blz. 425, links boven. In het door E. von Bergmann, Hieratische und Hieratisch-Demotische Texte der Sammlung Ägyptischer Alterthümer des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wenen, 1886, op pl. X-XVIII uitgegeven rituaal tot mummificatie van de stier Apis wordt in XII 6 en XVI 10 gesproken van *n3 tr.wt (n) tr.t.f*, waarmede eventueel de „kootjes zijner poten" zijn bedoeld.

1208 Plin., Nat. Hist., XVI 201 : *quattuor truncos lapidis eiusdem.*

1209 Afgebeeld bij C. d'Onofrio, Gli Obelischi di Roma, Rome, 1967, pl. 4, 6, 10, 11, 12, 14, 21, 26, 29, 30, 33, met blz. 20. De bikkels zijn in deze positie symbolen der vier elementen, maar, met het oog op de enorme door hen te torsen last, tevens symbolen van hardheid.

1210 Isid. Hispal., Etym., XVIII 64.

zonnewende, sacrale handeling [1211]. Men dobbelde tot aanwijzing van de gedurende de feestdagen in functie tredende narrenkoning. In een ver verwijderd verleden werd deze na afloop van de periode zijner kortstondige grootheid als mensenoffer ter dood gebracht [1212].

§ 15 Het offer was in soorten onderscheiden. Wij keren tot de Joden terug. Het vele, dat in de Pentateuch alleen reeds daarover te boek gesteld is, uitgebreid met de commentaren van Philo en Flavius Josephus en de systematische uiteenzettingen in Misjna en Talmoed, vormt een documentatie, die al wat in de oudheid elders over hetzelfde onderwerp is geschreven, zozeer in de schaduw stelt, dat zij voor de studie der afzonderlijke offersoorten het noodzakelijke substraat is. Het Joodse offer verkreeg zijn definitieve regeling na afloop van de Babylonische ballingschap, is als systeem dus een schepping van late datum. De ontwerpers zijn echter met grote piëteit te werk gegaan en hebben de overgeleverde inzettingen naar vermogen gehandhaafd.

De symbolische slachting van straf-, proces- en verbintenissenrecht, die bemiddelde tussen mens en mens, bemiddelde na haar overname in de cultus tussen mens en God, twee ongelijkwaardige partijen. De mens is tegenover God, diens alwetendheid en almacht, nietig. Hij kan en moet diens straf aanvaarden. Maar hij kan hem geen bewijs voorleggen, noch ook met hem een verbintenis aangaan. Bewijs en verbintenis kunnen ten aanzien Gods slechts een beroep zijn op diens genade. Van de drie juridische doelstellingen bleven in de cultus slechts twee over: de symbolische bestraffing en de symbolische smeekbede. En ook deze twee vielen samen. Immers, beider zin is dezelfde, de verzoening.

§ 16 De cultus in de tempel te Jeruzalem viel uiteen in twee streng gescheiden delen, de cultus in het gebouw zelf en de cultus in de voorhof daarvan. De cultus in het gebouw zelf was gevestigd in het heilige, het adytum, onmiddellijk voor het allerheiligste gelegen; voor de leek niet, voor de priester onder voorschrift toegankelijk. Hij was zo eenvoudig mogelijk gehouden en bestond uit slechts een drietal offers. Daartoe waren in de overigens ledige ruimte drie kleine gouden voorwerpen aangebracht, een luchter, een reukofferaltaar en een offertafel. Op hen werden respectievelijk het lichtoffer, het reukoffer en het offer der toonbroden opgedragen. Deze waren onbloedig en onderscheidden zich in dit opzicht van die in de voorhof. Zoals de Egyptenaren en de Grieken stelden de Joden het onbloedige offer hoger in rang dan het bloedige [1213].

De luchter, van onbekende dimensies [1214], van goud vervaardigd [1215], stond aan de zuid-

---

[1211] Epictet., Dissert., I 25, 8; Gell., Noct. Attic., XVIII 13, 1; Martial., Epigr., IV 14, 7, V 84, 3, XI 6, 2, XIV 1, 3; Tacit., Ann., XIII 15; Sueton., Div. Aug., 71; Lucian., Saturn., 4; Calend. Ann. 354, mens. Decembr. (blz. 283, Stern); Macrob., Sat., I 5,11, 10,12 (vgl. 18).

[1212] Act. Sanct. Dasii (Cumont). Vgl. Lyd., De Mensib., IV 158.

[1213] Phil. Jud., De Ebriet., 85-87. Reukoffer, hoogheilig: Exod., XXX 36. Onbloedig: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 275; vgl. Philostr., Vit. Apollon., I 1. Toonbroden, hoogheilig: Levit. XXIV 9. Vgl. I Sam., XXI 5 (4), 7(6).

[1214] Op de triumfboog van Titus afgebeeld in halve manshoogte.

[1215] Exod., XXV 31, 36, 38, 39, XXXVII 17, 22, 23, 24; Numer., VIII 4; Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad I 198); Phil. Jud., Quis Heres, 216, 218; Idem, Quaest. in Exod., II 73; Flav. Jos., Bell. Jud., I 152, VII 148; Idem, Antiq., III 144, XII 250, 318; Talm. Babl., Menāḥ., 28b; enz.

zijde [1216]. Hij had zeven armen eindigende in zeven lampen [1217] en bestond uit twee en veertig [1218] of zeventig [1219] onderdelen. Hij werd gespijsd met olijfolie [1220] en brandde gedurig, des daags met drie, des nachts met zeven lampen [1221]. De dienst werd door de priesterschap verzorgd [1222]. De illuminatie was symbool van de goddelijke tegenwoordigheid. Zij was tevens lichtoffer [1223]; aanbidding Gods, niet door de mensheid, maar door de hemel [1224], de zeven planeten [1225]. De toebereiding der illuminatie geschiedde des morgens voor de ontbranding van het reukoffer [1226]. Het was niet geoorloofd de vorm van de luchter na te bootsen [1227].

Het reukofferaltaar, ter lengte en breedte van één, ter hoogte van twee el [1228], eveneens van goud vervaardigd [1229], stond in het midden tussen luchter en offertafel voor het allerheiligste [1230]. Het reukoffer, dat erop werd opgedragen, gold als oudste aller offers [1231], aan dewelke het dan ook telkenmale voorafging [1232]. De dienstdoende priester ontstak het, zijnde geheel alleen [1233]; de voor het heilige gelegen altaarhof werd daarbij ont-

---

[1216] Exod., XXVI 35, XL 24; Flav. Jos., Antiq., III 144, VIII 90; Talm. Babl., Jōm., 21b, 33b; Idem, Bāb. Bātr., 25b, 147a; Idem, Menāḥ., 86b; Targ. Hoogl., IV 16. De zuidzijde was de door Typhon bedreigde zijde, zie noot 1164, 1230. Op de Indische offerplaats brandde aan de zuidzijde het *dakṣiṇāgni* genaamde offervuur, eveneens tot bescherming tegen vijandelijke dreiging, vgl. Šatapathabrāhmaṇa, II 3, 2, 6.

[1217] Exod., XXV 31-40, XXXVII 17-24; Numer., VIII 1-4; Flav. Jos., Antiq., III 144-146.

[1218] Talm. Babl., Menāḥ., 28b. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 251-259, § 60.

[1219] Flav. Jos., Antiq., III 145. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 256 en 257.

[1220] Exod., XXVII 20; Levit., XXIV 2; Phil, Jud., Quaest. in Exod., II 103; Mišn., Menāḥ., IX (VIII) 4-5; Midr. Sifr., in Levit., XXIV 2; Midr. Tanḥūm., Teṣawwè, 8.

[1221] Flav. Jos., Antiq., III 199, VIII 90. Vgl. Exod., XXVII 20-21; Levit., XXIV 2-3; Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad I 199); Posidon., fr. 109 (Jacoby; ad 4); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 296; Midr. Sifr., in Levit., XXIV 2; Idem, in Numer., VIII 2; Midr. Tanḥūm., Teṣawwè, 2. — Gedurig brandende lamp, Egyptenaren: Herod. Hist., II 130; Plut., De Defect. Orac., 2. Grieken: Euphorion, fr. 50 (Scheidweiler); Strab., Geogr., IX 1, 16; Pausan., Graec. Descr., I 26, 6-7.

[1222] Mišn., Jōm., II 3; Idem, Tām., I 4, III 1, 6, 9, VI 1.

[1223] Zie noot 1361.

[1224] Phil. Jud., Quis Heres, 226-228; Idem, De Vit. Mos., II 105; Idem, Quaest. in Exod., II 73, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 95.

[1225] Phil. Jud., Quis Heres, 221-225; Idem, De Vit. Mos., II 102-103; Idem, Quaest. in Exod., II 75, 78, 79, 104; Flav. Jos., Bell. Jud., V 217; Idem, Antiq., III 145-146, 182; Midr. Numer. Rabb., XV 7; Midr. Tanḥūm., Peqūdē, 2; Idem, Beha'alōteka, 6; Midr. Tadš., 11. Vgl. Phil. Jud., De Congress., 8.

[1226] Exod., XXX 7-8; Mišn., Tām., VI 1.

[1227] Talm. Babl., Rōš haš-Šān., 24a; Idem, Menāḥ., 28b.

[1228] Exod., XXX 2, XXXVII 25; Flav. Jos., Antiq., III 147.

[1229] Altaar: Exod., XXX 3-5, XXXVII 26-28, XL 5, 26; I Kon., VI 20, 22, VII 48; I Chron., XXVIII 18; Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad I 198); I Machab., I 21; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 274-276; Flav. Jos., Antiq., III 147-148, 198, VIII 90, 104, XII 250, 318; Openb., VIII 3; enz. —Vaten: I Kon., VII 50; II Kon., XXV 15; II Chron., IV 22; Flav. Jos., Antiq., III 150, VIII 92; Openb., V 8, VIII 3; enz. Vgl. Hebr., IX 4, en noot 1167. Koper: Numer., XVII 4 (XVI 39).

[1230] Exod., XXX 6, XL 5, 26; I Kon., VI 22; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 274; Flav. Jos., Antiq., VIII 90, 104; Openb., VIII 3. Het gebed, staande tussen God en mens; zie noot 1164, 1216.

[1231] Theophrast., De Pietat., fr. 2 (Pōtscher); Ovid., Fast., I 343-344.

[1232] Joden: Mišn., Jōm., III 5; Idem, Tām., VI 3; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 171, 276. Grieken en Romeinen: zie noot 1356.

[1233] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 274; Ev. Luc, I 9; Mišn., Tām., V 4, VI 3; Idem, Kēl., I 9; Talm. Babl., Jōm., 44a. — Het instrument, waarmede de bewieroking geschiedde, droeg de naam כף, „hand": Mišn., Jōm., V 1; Idem, Tām., V 4, VI 3. De naam doet vermoeden, dat het identiek was met de Egyptische *šḥtpj*, 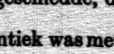 , vgl. Erman-Grapow,

ruimd [1234]. Wie het reukoffer bezat, bezat de cultus [1235]. Dat was in Egypte van ouds de pharao, maar bij de vestiging van de theocratie aan het einde van het Nieuwe Rijk kan het hem ontnomen zijn. De scheiding van kerk en staat werd in het Joodse koninkrijk boven het reukoffer bevochten [1236]. De essentie van het offer was de rookkolom. Deze steeg als „liefelijke reuk" [1237] rechtstandig ten hemel [1238]; in de stijging meer dan in de welriekendheid school de betekenis van het offer. De kolom symboliseerde de menselijke rede [1239]; het ogenblik voor het gebed was gekomen, wanneer zij zich verhief [1240]. Zonder wierook ging de eredienst mank [1241]. De materie van het offer was het reukwerk [1242]. Het werd in de tempel vervaardigd onder het reciet van gewijde teksten [1243], naar een geheim recept [1244]; ook dit mocht niet worden nagebootst [1245]. Het bestond uit een enkelvoudige plantaardige stof als hars of myrrhe, of was uit een aantal ingrediënten samengesteld [1246]. Welk ook het recept, het reukwerk symboliseerde de vier natuurlijke elementen [1247]; het reukoffer was aanbidding Gods door de aarde. Het offer werd door de Egyptenaren drie maal des daags gebracht, bij zonsopgang, op de middag en bij zonsondergang [1248], bij de Joden alleen bij zonsopgang en zonsondergang [1249]. De zon trekt de uitdamping van de aarde en al wat zich daarop bevindt tot zich; dit cosmische reukoffer was het prototype van het menselijke [1250]. De wierook hielp de god Horus in zijn

---

Wörterbuch, deel IV, blz. 222,23 - 223,3. De in de Misjna gegeven beschrijving past daarbij niet, maar past ook niet bij de Hebreeuwse term. — Bij het reukoffer maakte de priester zijn ceintuur los, Phoeniciërs: Sil. Ital., Punic., III 26. Mongolen: C. d'Ohsson, Histoire des Mongols, 's Gravenhage en Amsterdam, 1834-1855, deel I, blz. 207 (vanwaar?). Vgl. Ovid., Metam., I 382, 398, VII 182; Plin., Nat. Hist., XVII 266. Waartoe Verg., Aen., IV 518, met commentaar van Servius: *In sacris nihil solet esse religatum*; vgl. III 370.

[1234] Ev. Luc., I 10; Mišn., Kēl., I 9; Talm. Babl., Jōm., 44a.

[1235] Exod., XXX 9; Levit., X 1; Numer., XVI 6-7, 17-18, 35, XVII 1-5 (XVI 36-40); Ezech., VIII 11, XVI 18, XXIII 41; Flav. Jos., Antiq., III 209. Vgl. II Chron., II 5 (6); Plut., Tib. Gracch., 6. Vuur, hetzelfde: Levit., X 1; Numer., III 4, XXVI 61; Midr. Sifr., in Levit., X 1.

[1236] II Chron., XXVI 16-21; Flav. Jos., Antiq., IX 223-226.

[1237] Zie noot 1048.

[1238] Erman-Grapow, Wörterbuch, deel V, blz. 1, noot 12-13; Jubil., XXI 14; Talm. Babl., Jōm., 38a; Senec., Oedip., 310.

[1239] Phil. Jud., Leg. Alleg., II 56; Idem, De Ebriet., 87; Idem, De Spec. Legib., I 171; Mišn., Menāḥ., XIII 11. Vgl. Pyr., spr. 269.

[1240] Egyptenaren: Asclep. Herm., 41; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, I 61-62, 71-72, II 24-25, 177-178, III 308-309, IV 214-215, 906-907, 1294, 1442-1443, enz. Joden: Ps., CXLI 2; Sirac., L 19; Phil. Jud., Leg. ad Gai., 306; Ev. Luc., I 10; Openb., V 8, VIII 3-4; Mišn., Jōm., V 1; Midr. Numer. Rabb., XIII 18; Targ. Hoogl., IV 16. Romeinen: Ovid., Metam., IX 159-160; Senec., Hercul. Oet., 790-793.

[1241] Arnob., Adv. Nat., VII 26.

[1242] Vgl. Aristot., Meteor., 342a, 27-28.

[1243] Plut., De Is. et Osir., 80; Nicol. Myreps., De Antidot., 298.

[1244] Mišn., Jōm., III 11, met Gemara. Vgl. I Chron., IX 30.

[1245] Exod., XXX 37-38; Mišn., Makk., III 2.

[1246] Plut., De Is. et Osir., 52, 80; Exod., XXX 34-35; Jubil., III 27, XVI 24; Talm. Babl., Kerēt., 6a. Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 223, noot 2080-2083.

[1247] Phil. Jud., Quis Heres, 196-200, 226-227; Idem, De Vit. Mos., II 101, 105; Flav. Jos., Bell. Jud., V 218.

[1248] Plut., De Is. et Osir., 52, 80.

[1249] Exod., XXX 7-8; II Chron., XIII 11; Phil. Jud., Quis Heres, 199; Idem, De Spec. Legib., I 171, 276; Flav. Jos., Antiq., III 199.

[1250] Waarover: De Geboorte van Horus, blz. 216-217, noot 1877-1889; blz. 222-223, noot 2072-2099.

strijd en verbrandde diens vijand Typhon [1251]. Het was onder de bescherming van de wierook, dat de Joodse hogepriester op de grote Verzoendag het allerheiligste des tempels betrad [1252]. Bij Grieken en Romeinen was het reukoffer ook in particuliere handen [1253].

De offertafel met het daarop opgedragen offer der toonbroden is reeds besproken in § 14, hierboven.

§ 17 De cultus in de voorhof des tempels omvatte de offers van het volk en van ieder individueel lid daarvan, en had het grote brandofferaltaar tot middelpunt. De offers waren alweder in twee groepen gescheiden, die van het hoogheilige en die van het minderheilige offer. Hoogheilig waren het zondoffer [1254], het schuldoffer [1255], het spijsoffer [1256] en het brandoffer [1257]; waarbij nog, eerst in § 18 te behandelen, het Pinksteroffer [1258]. Het eerste, tweede en vierde dezer offers waren bloedig, het derde was onbloedig.

Afgaande op zekere oneffenheden in de teksten verkrijgt men de indruk, dat de bloedige offers een enkel prototype in drie verschillende phasen van ontwikkeling voorstellen. In de symboliek der slachting waren, gelijk wij zagen [1259], de betekenissen van straf en bewijs onscheidbaar verenigd. Geconfronteerd met de ongelijkwaardigheid der partijen in de cultus, voerden de Joden zulk een scheiding desondanks door, stelden straf als goddelijk en bewijs als menselijk aspect diametraal tegenover elkander en hieven de eenheid van het offer op. Zij gingen uit van het brandoffer, dat oorspronkelijk beide aspecten in zich verenigde [1260], en schiepen twee nieuwe offers, het schuldoffer en het zondoffer. Daartoe brachten zij eerst een onderscheid aan in de symboliek, bestemden het schuldoffer tot van Gode opgelegde bestraffing [1261] en hielden het brandoffer aan tot zelfrechtvaardiging des mensen [1262]. Vervolgens brachten zij een onderscheid aan in de schuld; bestemden het zondoffer tot delging der zonde tegen de goddelijke majesteit [1263], hielden het schuldoffer aan tot delging der zonde tegen het goddelijke gebod [1264]. Het wetboek Deuteronomium kent de nieuwe offers, het schuld- en het zondoffer, niet, die eerst gedurende de ballingschap ontworpen kunnen zijn.

[1251] Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, XXXVI 337-338. Perzen : Avesta, Vidēvdāt, VIII 79-80; Sad Dar Bundahiš, XVII 7.

[1252] Levit., XVI 12-13; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 72, 84; Idem, Leg. ad Gai., 306; Mišn., Jōm., V 1.

[1253] Reukoffer van Pythagoras : Empedocl., fr. 31 A, 11 (Diels); Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 20; Philostr., Vit. Apollon., I 1, 31, VIII 7 (12); Porphyr., Vit. Pyth., 36; Jambl., Vit. Pyth., 54, 150. Verder : Menandr., Dyscol., 449-451; Porphyr., De Abstin., II 58; zie noot 1356. Reukoffer aan goden, spijsoffer aan heroën : Antiphan. Com., fr. 206 (Edmonds); vgl. Hegesandr. Delph., fr. 5 (Müller).

[1254] Exod., XXX 10; Levit., VI 10 (17), 18 (25), 22 (29), X 17, XIV 13; Numer., XVIII 9, 10; Ezech., XLII 13; Mišn., Zebāḥ., X 6.

[1255] Levit., VI 10 (17), VII 1, 6, XIV 13; Numer., XVIII 9, 10; Ezech., XLII 13; Mišn., Zebāḥ., X 2.

[1256] Levit., II 3, 10, VI 10 (17), X 12; Numer., XVIII 9, 10; Ezech., XLII 13.

[1257] Mišn., Zebāḥ., V 4, XII 3. Vgl. Exod., XXIX 37, XL 10.

[1258] Zie noot 1476-1479.

[1259] Zie § 9, hierboven.

[1260] Verzoening : Levit., I 4, XIV 20, XVI 24, enz. Bewijs : zie § 9.

[1261] Levit., V 1-9; Mišn., Jōm., VIII 8. Hoewel in Levit., V 6, 7 van een schuldoffer wordt gesproken, gaat het blijkens de in V 6-9 genoemde offerdieren en blijkens de terminologie in V 6, 7, 8, 9 om het zondoffer.

[1262] Zie noot 1343.

[1263] Zie noot 1272.

[1264] Zie noot 1300, 1312.

Het hoogheilige offer, voor zover geslacht, werd geslacht aan de noordzijde van het altaar[1265], voor de binnentredende dus ter rechterzijde in de hof. De materie van het substituut, zijnde de huid[1266] en het vlees[1267], verviel, behoudens de te vermelden uitzonderingen, aan de priester. Zij werd, voor zover gegeten, gegeten door hem persoonlijk[1268], ter plaatse bij het altaar[1269]. Dat geschiedde op de dag der offering, vóór middernacht[1270].

Het zondoffer, חטאת, ἁμαρτία[1271], delgde de metaphysische zonde[1272] en had op alle hieronder volgende offers voorrang[1273]. Om tot het offer te worden toegelaten moest de zondaar in onwetendheid hebben gehandeld[1274]; had hij dat niet, dan werd hij om zijn zonde uitgeroeid[1275]. De nadruk viel op de executie van het substituut[1276]; de belediging van de majesteit Gods geschiedde bij doodzonde. Het bloed werd op de altaarhoorns op de vier hoeken gesprengd[1277]; niet op de altaarrand rondom[1278]. De sprenging op de hoorns was reiniging des hemels, de sprenging op de rand reiniging der aarde; de eerste reiniging van het heiligdom, de tweede reiniging van de profane wereld daarbuiten[1279]. Het offer werd zowel door de priester als door de leek gebracht. De hogepriester, die de verantwoordelijkheid voor heiligdom en cultus droeg, en het staatshoofd, dat hem daarin ter zijde stond, traden actief op; zij offerden individueel, een mannelijk dier, de eerste een stierkalf[1280], de tweede een bok[1281].

1265 Levit., I 11; Mišn., Zebāḥ., V 1-5, VI 1. Vgl. Idem, VII 4; I Clem., XLI 2; en noot 1164.

1266 Zondoffer: Flav. Jos., Antiq., III 231; Mišn., Zebāḥ., XII 3. Schuldoffer: Mišn., Zebāḥ., XII 3. Brandoffer: Levit., I 6, VII 8; II Chron., XXIX 34, XXXV 11; Phil. Jud., De Sacrif., 139; Idem, De Spec. Legib., I 151; Flav. Jos., Antiq., III 227; Mišn., Šeqāl., VI 6; Idem, Zebāḥ., IV 4, XII 1-4; Idem, Temūr., III 4. Grieken, hetzelfde: Aristoph., Thesmoph., 758, met scholion; Schol. in Idem, Vesp., 695; Schol. in Idem, Plut., 1185. Zie noot 913.

1267 Zondoffer: Levit., V 13, VI 19 (26), 22 (29), VII 7, X 17, 18, XIV 13, XXIII 20; Numer., XVIII 9; II Kon., XII 17 (16; in geld); Ezech., XLII 13, XLIV 29, XLVI 20; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 190, 233, 240, 242; Flav. Jos., Antiq., III 230, 231, 232, 249, IV 74-75. Schuldoffer: Levit., VI 10 (17), VII 7, XIV 13; Numer., V 8, XVIII 9; Ezech., XLII 13, XLIV 29, XLVI 20; Sirac., VII 31; Flav. Jos., Antiq., III 232; Mišn., Zebāḥ., V 5. Zie noot 1703.

1268 Levit., VI 11 (18), 22 (29), VII 6, XXI 22; Numer., XVIII 10; Sirac., XLV 21; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 240; Mišn., Zebāḥ., V 3, 5; Flav. Jos., Antiq., IV 75. Romeinen, hetzelfde: Act. Fratr. Arval., p. 19-24 (Henzen).

1269 Levit., VI 9 (16), 19 (26), VII 6, X 12, 13, 17, 18, XXIV 9; Numer., XVIII 10; Ezech., XLII 13, XLVI 20; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 240-241; Flav. Jos., Antiq., III 231-232, IV 75; Mišn., Megill., I 11; Idem, Makk., III 3; Idem, Zebāḥ., V 3, 5, VI 1, XIV 4-8. Grieken, *οὐκ ἐκφορά*: Aristoph., Plut., 1138, met scholion; vgl. Pausan., Graec. Descr., II 27, 1, VIII 38, 8, X 4,10, 38,8. Romeinen: Cat., De Agr. Cult., 83.

1270 Phil. Jud., De Spec. Legib., I 240, 243; Flav. Jos., Antiq., III 231-232, IV 75; Mišn., Zebāḥ., II 2-3, V 3, 5, VI 1; waartoe Idem, Berāk., I 1. Vgl. Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 15; Theophrast., De Pietat., fr. 13 (Pötscher); Athen., Dipn., 192c; Pausan., Graec. Descr., X 38, 8; Cat., De Agr. Cult., 83.

1271 Coptisch: ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲭⲁⲛⲟⲃⲉ: ⲯⲟⲩⲯⲱⲟⲩⲯⲓ ⲉⲑⲃⲉ ⲫⲛⲟⲃⲓ, enz.

1272 Mišn., Jōm., VIII 8; Idem, Zebāḥ., X 2.

1273 Levit., V 8; Mišn., Nāz., VI 7; Idem, Zebāḥ., X 2.

1274 Numer., XV 27-29; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 227, 230; Flav. Jos., Antiq., III 231; Mišn., Šabb., XI 6; Idem, Hōr., II 3, 6; Idem, Kerēt., I 2, II 6, VI 3.

1275 Numer., XV 30-31; Mišn., Hōr., II 3, 6; Idem, Kerēt., I 2, II 6, VI 3. De Romein werd in dit geval *impius*: Varr., De Ling. Latin., VI 30; Cicer., De Legib., I 40, II 22, 37.

1276 Zie noot 850.

1277 Zie noot 1114.

1278 Zie noot 761.

1279 Zie noot 763, 766.

1280 Levit., IV 3, IX 2, XVI 3, 6, 11, 27; Ezech., XLIII 19, 21, 22; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 187, 228, 231; Flav. Jos., Antiq., III 242; Mišn., Hōr., II 1, 6, III 1, 2, 6. Het gehele volk: Levit., IV 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 228; Mišn., Hōr., I 4, 5, III 6. Het Sanhedrin: Mišn., Hōr., I 4, 5, II 6.

1281 Levit., IV 23; Numer., VII 16, 22, 28, 34, 40, 46, 52, 58, 64, 70, 76, 82, 87; Phil. Jud., De Spec. Legib.,

De leek, passief en als het ware cultisch substraat, offerde soortelijk; hij bracht een vrouwelijk dier, een geit of een ooilam [1282]. Opdat niemand van het offer uitgesloten zou zijn, was het binnen ieders bereik gebracht; de armste kon met een weinig meelbloem volstaan [1283]. Voor zonden van ondergeschikt belang, de lichamelijke zonden [1284], bracht men een duif [1285]. Het zondoffer voorzag in inbreuken op de goddelijke orde [1286] en werd opgedragen na zonde tegen de publieke en private liturgie [1287], verder bij inwijding van de tempel [1288], bij toetreding tot de cultus [1289], bij de levieten- [1290] en priesterwijding [1291], op de feestdag [1292], op de grote Verzoendag [1293], na beëindiging van het Nazireaat [1294], na lichamelijke ongesteldheid [1295]. Het werd met grote strictheid uitgevoerd. Verwisseling in de benaming of in de bestemming van het offer maakte het ongeldig [1296]. Het bloed van het substituut droeg de zonde en verontreinigde; het moest, wanneer gespild, ter plaatse worden afgewassen [1297]. Het dier, dat op enigerlei wijze voor het offer ongeschikt werd, was voor alle ander gebruik ongeschikt en werd doodgehongerd [1298].

I 228, 233; Flav. Jos., Antiq., III 221, 232; Mišn., Hōr., I 5, II 6, III 1. Het gehele volk : Levit., IX 3, X 16, XVI 5, 9, 15, 27, XXIII 19; Numer., XV 24; Ezech., XLIII 22, 25, XLV 23; Ezr., VI 17, VIII 35; II Chron., XXIX 21, 23, 24; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 190; Idem, Quaest. in Exod., I 8; Flav. Jos., Antiq., III 221, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 247, 249, 253, XI 137. Een stier : Flav. Jos., Antiq., III 232.

1282 Levit., IV 28, 32; Numer., VI 14, XV 27; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 228, 233; Flav. Jos., Antiq., III 231; Mišn., Hōr., I 4, II 6.

1283 Levit., V 11-12; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 233-235.

1284 Geboorte : Levit., XII 6, 8; Ev. Luc., II 24. Melaatsheid : Levit., XIV 22, 31; vgl. Flav. Jos., Bell. Jud., II 289. Vloed : Levit., XV 15, 30. Lijkbesmetting : Numer., VI 11; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 251. Voor de sprengwijze, zie noot 761.

1285 Het vogeloffer bestond uit de tortelduif en de duif, de eerste volgens Philo, Ps., LXXIV 19, indachtig, symbool van het goddelijke, de tweede symbool van het menselijke gedeelte der ziel, vgl. Phil. Jud., Quis Heres, 126-127, 230-231, 234; Idem, De Spec. Legib., I 162; Idem, Quaest. in Genes., III 3. De auteur van Mišn., Kerēt., VI 9, aarzelt.

1286 Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 66.

1287 Levit., V 1-5. De regel van Numer., XV 27-31, toepassend op alle passages, waarin met uitroeiing gedreigd wordt, verkrijgt men zes en dertig textueel bepaalde indicaties voor het zondoffer : Mišn., Kerēt., I 1.

1288 Levit., IX 2, 3, X 16, 17, Ezech., XLIII 19, 22, 25, XLV 23; Ezr., VI 17, VIII 35; II Chron., XXIX 21, 23, 24.

1289 Numer., VII 16, 22, 28, 34, 40, 46, 52, 58, 64, 70, 76, 82, 87; Flav. Jos., Antiq., III 221.

1290 Numer., VIII 8, 12.

1291 Exod., XXIX 14, 36; Levit., VIII 2, 14; Ezech., XLIV 27; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 147; Flav. Jos., Antiq., III 204.

1292 Herfstaanvang : Numer., XXIX 5; Flav. Jos., Antiq., III 239. Lenteaanvang : Ezech., XLV 19. Nieuwe maan : Numer., XXVIII 15; Flav. Jos., Antiq., III 238. Loofhutten : Numer., XXIX 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 38; Flav. Jos., Antiq., III 246, 247. Pasen : Numer., XXVIII 22; Ezech., XLV 22, 23; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 181; Flav. Jos., Antiq., III 249. Pinksteren : Levit., XXIII 19; Numer., XXVIII 30; Flav. Jos., Antiq., III 253. Feestdag in het algemeen : Phil. Jud., De Spec. Legib., I 190-193.

1293 Exod., XXX 10; Levit., XVI 3; Numer., XXIX 11; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 188; Flav. Jos., Antiq., III 240.

1294 Numer., VI 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 251, 252.

1295 Zie noot 1284.

1296 Mišn., Zebāḥ., I 1-4, II 4, III 6, VI 7, VII 1, 4, enz.; Idem, Jād., IV 2.

1297 Levit., VI 20-21 (27-28); Mišn., Zebāḥ., XI 1-8.

1298 Mišn., Jōm., VI 1; Idem, Nāz., IV 4, 6; Idem, Zebāḥ., VIII 1; Idem, Temūr., II 2, IV 1; Idem, Mᵊ'il., III 1; Idem, Kinn., I 2. Symbolische dood : Mišn., Nāz., IV 4, 6; Idem, Temūr., II 2.

Het schuldoffer, אשם, πλημμέλεια [1299], delgde de zonde tegen het goddelijke gebod. De Hebreeuwse term is vaag en wordt ook voor andere offers gebezigd [1300]. Het offer hield het midden tussen het zondoffer en het brandoffer; het was aan het eerstgenoemde ondergeschikt [1301]. De begane zonde bezoedelde hemel noch tempel; het bloed werd niet op de altaarhoorns gesprengd, maar op de altaarrand rondom [1302]. Met het brandoffer had het schuldoffer de individualiteit gemeen; het substituut was van het mannelijke geslacht, een ram [1303]. Het zondoffer, eenmaal ingevoerd, breidde zich ook over de zonde tegen het gebod uit [1304] en drong het schuldoffer terug, dat beperkt bleef tot drie gevallen. Ten eerste tot delging van vermogensdelicten [1305], die door de zondaar, daar onberecht [1306], nog uit vrije wil ongedaan konden worden gemaakt. De zonde werd beleden [1307], het ontvreemde bedrag, vermeerderd met een boete ten een-vijfde deel, aan de beledigde partij gerestitueerd [1308]. Ten tweede ter vervanging van het zondoffer, wanneer twijfel bestond aan de toerekenbaarheid der begane zonde [1309]. Ten derde, minder begrijpelijk, als reinigingsoffer van de melaatse [1310] en de verontreinigde Naziraeër [1311]. De tegenstelling tot het metaphysische zondoffer suggereert, dat het schuldoffer oorspronkelijk tot delging der ethische zonde bestemd was. Indien aldus, blijkt dat uit de drie gevallen toch niet. Waarschijnlijker is dan ook, dat het schuldoffer, op de wijze hierboven uiteengezet [1312], restant is van een groter geheel, waaraan het zondoffer secundair onttrokken werd.

[1299] Coptisch : ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲛ̄ⲙⲛ̄ⲧⲁⲧⲥⲟⲟⲩⲛ : (ϣⲟⲩϣⲟⲩϣⲓ) ⲉⲑⲃⲉ ϯⲙⲉⲧϣⲁⲣⲧ, enz.

[1300] I Sam., VI 3, 4, 8, 17; Jezaj., LIII 10.

[1301] Mišn., Zebāḥ., X 2, 5. Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 238.

[1302] Levit., VII 2; Mišn., Zebāḥ., X 2.

[1303] Levit., V 15, 16, 18, 25 (VI 6), XIX 21-22; Numer., V 8; Ezr., X 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 234, 237; Flav. Jos., Antiq., III 232, XI 152.

[1304] Dezelfde ontwikkeling bij het Indische *prājaščitti* en het Romeinse *piaculum*.

[1305] Levit., V 15, 21-22 (VI 2-3), XIX 20 (waartoe : Mišn., Kerēt., II 4); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 235.

[1306] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 235; Flav. Jos., Antiq., III 232; Mišn., Bāb. Qamm., IX 8; Idem, Šebū'., VIII 3.

[1307] Numer., V 7; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 235, vgl. 227. Belijdenis bij zondoffer : Levit., V 5. Zie noot 826, 891.

[1308] Levit., V 15-16, 23-25 (VI 4-6); Numer., V 7; II Kon., XII 17 (16); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 234, 236; Mišn., Bāb. Qamm., IX 8, 11, 12; Idem, Šebū'., V 1, VIII 3.

[1309] Levit., V 17. Waartoe : Mišn., Jabm., IV 2; Idem, Hōr., II 4, 7; Idem, Zebāḥ., V 5; Idem, Temūr., VII 6; Idem, Kerēt., I 2, III 1, IV 1, 2, V 2, 4, 5, 6, 7, 8, VI 1, 3, 4.

[1310] Levit., XIV 10-31. Het offer lijkt een selectie uit alle overige offers. Het bezat van het schuldoffer de naam. Het had met het zondoffer de functie gemeen; het verleende de van zijn ziekte genezene toegang tot de tempel : Mišn., Zebāḥ., X 5. Als het brandoffer ging het begeleid van brood en wijn : Levit., XIV 10, 21; Mišn., Menāḥ., X (IX) 6. Als het dankoffer werd het door de priester voor het altaar bewogen : Levit., XIV 12, 21, 24; Mišn., Menāḥ., V 6, 7. Het vergoten bloed werd als dat van het vuloffer op oorlelletje, duim en teen van de gesubstitueerde gesprengd : Levit., XIV 14, 17, 25, 28. Het geslachte dier was van geringer qualiteit dan dat van het schuldoffer : Levit., XIV 12, 13, 21, 24, 25; Mišn., Zebāḥ., X 5. Bij het offer werd een log, omtrent een halve liter, olie geleverd : Levit., XIV 10, 21; Mišn., Menāḥ., V 6. De genezene werd daarmede, na de normale bloedsprenging, apart besprengd en gezalfd : Levit., XIV 15-18, 26-29. Olie staat hier weder voor licht, en licht voor zonlicht. Het zonlicht reinigt en geneest ziekte, vgl. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 53, noot 83.

[1311] Numer., VI 12; Mišn., Zebāḥ., X 5. Een lam.

[1312] Zie noot 1261.

Het spijsoffer, מנחה, *θυσία* [1313], bestond uit tarwe, die hetzij in de aar [1314], hetzij als meel [1315], hetzij in de vorm van koek of vlade [1316], doch niet als brood [1317], werd ingereikt. Het was ongezuurd [1318]. De priester brak het in stukken [1319] en bood deze met een symbolische geste aan het altaar aan, hetgeen aan de westzijde daarvan geschiedde [1320]. Hij offerde vervolgens een handvol als gedenkoffer in de vlammen [1321] en mocht de rest voor zich behouden [1322]. Het spijsoffer was offer des priesters, wanneer deze voor zich uit vrije verkiezing offerde [1323]. De hogepriester deed dat dagelijks. Zijn offerande werd in twee helften gedeeld, die respectievelijk des ochtends en des namiddags opgedragen werden [1324]. Het spijsoffer was ondergeschikt aan het zondoffer en het schuldoffer [1325], maar had voorrang op het brandoffer. Dit laatste om de volgende redenen : — 1° De mens is naar zijn oorsprong plantaardig van natuur. Hij ligt als embryo door de navelstreng geworteld in de baarmoeder [1326]. In den beginne bevruchtte de hemel, als vader, de aarde als moeder [1327]. Mens en dier groeiden als planten uit deze laatste op [1328]; de geslachtelijke voortplanting begon eerst later [1329]. De asceet, die zich met boombast kleedde [1330], streefde naar de oertoestand terug. — 2° Vruchten en kruiden in het algemeen waren het oudste [1331], graan in het bijzonder was het rein-

---

[1313] Coptisch : ⲑⲩⲥⲓⲁ : ⲯⲟⲩⲯⲱⲟⲩⲯⲓ.

[1314] Levit., II 14-16; Phil. Jud., De Sacrif., 76, 80-87.

[1315] Levit., II 1, enz. Vgl. Flav. Jos., Antiq., III 235.

[1316] Levit., II 4-7, VI 14 (21), VII 9; Flav. Jos., Antiq., III 235; Mišn., Menāḥ., V 8-9. De Griekse *πελανός*, vgl. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipzig en Berlijn, 1910, blz. 66-72.

[1317] Levit., II 6, VI 14 (21); Mišn., Menāḥ., VII (VI) 4. Zie noot 1566-1571.

[1318] Exod., XXIII 18; Levit., II 4, 5, 11, VI 9 (16), 10 (17), X 12; I Chron. XXIII 29; Phil. Jud., De Congress., 169; Idem, De Spec. Legib., I 291, 293-295; Idem, Quaest. in Exod., II 14; Mišn., Menāḥ., V 1, 2. Zie noot 1176, 1570.

[1319] Levit., II 6, VI 14 (21); Mišn., Menāḥ., VII (VI) 4 : in vier delen. Zie noot 994.

[1320] Levit., II 8; Mišn., Menāḥ., V 5, 6; zie noot 1451. De tempel was op het oosten georiënteerd : Camephis, noot 130.

[1321] Levit., II 2, 9, VI 8 (15), vgl. V 12; Numer., V 26; Sirac., XXXVIII 11, XLV 16; Phil. Jud., De Somn., II 71, 74; Flav. Jos., Antiq., III 235, 251, 270; Mišn., Menāḥ., VII (VI) 1.

[1322] Levit., II 3, 10, V 13, VI 9 (16), 10 (17), 11 (18), VII 9, 10, X 12; Numer., XVIII 9; Ezech., XLIV 29; Flav. Jos., Antiq., III 235, 251, 270; Mišn., Sōṭ., III 2. Vgl. Horat., Epist., I 10, 10.

[1323] Eerstelingsoffer : Phil. Jud., De Spec. Legib., I 255-256. Volgens Flavius Josephus, Antiq., III 235, werd het spijsoffer door de leek niet als zelfstandig offer gebracht.

[1324] Exod., XXIX 39-41; Levit., VI 13-15 (20-22), IX 4, 17; Numer., IV 16, XXVIII 5, 8; I Kon., XVIII 29, 36; II Kon., III 20, XVI 15; Ezech., XLVI 14-15; Ps., CXLI 2; Dan., IX 21; Ezr., IX 4, 5; Nehemj., X 34 (33); Sirac., XLV 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 256; Flav. Jos., Antiq., III 257; Mišn., Menāḥ., IV 5, X (IX) 1, XI 3.

[1325] Mišn., Zebāḥ., X 4, met Gemara.

[1326] De Geboorte van Horus, blz. 234-241, § 57.

[1327] De Geboorte van Horus, blz. 147-150, § 41.

[1328] Egyptenaren : vgl. Corp. Herm., I 17; De Geboorte van Horus, blz, 13-19, § 6. Perzen : Bundahišn, XIV 10 (Anklesaria); Vičītakihā-ī-Zātspram, III 76; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, XLVI 36-37; zie noot 1034. Grieken : Parmen., fr. 28 A, 51 (Diels); Zeno El., fr. 29 A, 1 (Diels; ad 29); Empedocl., fr. 31 A, 72, 75, 81, B, 57-62 (Diels); Anaxag., fr. 59 A, 112 (Diels); Archel., fr. 60 A, 1 (17), 4 (5; Diels); Democrit., fr. 68 A, 139, B, 5, 3 (Diels); Protag., fr. 80 C, 1 (Diels); Plat., Polit., 271a - 273e; Zeno Stoic., fr. I 124 (von Arnim); Stoic., fr. II 739 (von Arnim). Germanen : Snorri Styrlyson, Edda, Gylfaginning, 8.

[1329] Macrob., Sat., I 8, 8.

[1330] Zie noot 362.

[1331] Egyptenaren : zie noot 411, 828. Joden : Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 1, en zie noot 413-414. Perzen :

ste [1332] en tevens meest noodzakelijke [1333] voedsel. Graan was, na de wierook, de oudste offermaterie [1334]. — 3° Het plantaardige offer ging niet als het dierlijke met doodslag gepaard [1335]. — 4° Het plantaardige offer was het offer der armen [1336], het dierlijke dat der rijken. De goden verkiezen het goedkope offer boven het kostbare [1337]. — 5° Het plantaardige offer was het offer van de ziel in haar redelijke zuiverheid [1338]. Bij het bloedige offer was deze door emotie bevangen, bij zondoffer en schuldoffer door angst, bij het dankoffer door vreugde. — Het geofferde graan was volwaardig substituut voor de mens. De arme, die geen zondoffer kon brengen, kon met meel volstaan [1339]. Het meel werd, elders dan te Jeruzalem, dikwijls als koek gebakken in diervorm of met de opdruk van een dierfiguur [1340]. Jezus brak tijdens het laatste avondmaal voor zijn discipelen het brood, met de woorden: „Neemt, eet, dat is mijn lichaam" [1341]. Het graan, bouwstof van het lichaam, substitueerde de mens als de potentie de act; het graan, eigendomsobject en deel van het vermogen, substitueerde hem als het deel het geheel.

Het brandoffer, עולה, ὁλοκαύτωμα [1342], delgde de zondige drift [1343]; de potentiële, niet de actueel begane zonde. Het had het karakter van bewijsmiddel zeer getrouw bewaard. De delging der zonde geschiedde, doordat de zondaar zichzelf in het substituut de dood gaf en daarmede vrijwillig van zijn boze drift afstand deed. Het brandoffer werd individueel opgedragen [1344], het offerdier was van het mannelijke geslacht [1345]. Het werd in zijn geheel

---

Bundahišn, XIII 6, XIV 17, XXXIV 1 (Anklesaria). Grieken: Hesiod., Op., 117-119, 146-147; Plat., Polit., 272a; Theophrast., De Pietat., fr. 2, 13, 16, 19 (Pötscher). Voor de gerst, zie noot 828, 1036, 1562.

[1332] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 173, 255, II 181, 184; Idem, De Vit. Contempl., 82.

[1333] Phil. Jud., Quis Heres, 226; Idem, De Vit. Mos., II 222-223; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 133, 14-16 (ed. Rom.).

[1334] Theophrast., De Pietat., fr. 2, 4, 8, 13, 16 (Pötscher); Idem, apud Porphyr., De Abstin., II 20; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 25, 2; Plut., Num., 8; Ovid., Fast., I 337-348; Plin., Nat. Hist., XVIII 7.

[1335] Grieken: Empedocl., fr. 31 B, 128 (Diels); Theophrast., De Pietat., fr. 2, 4, 7 (Pötscher); Philostr., Vit. Apollon., I 1, VIII 7 (12); Porphyr., De Abstin., II 58; De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 106-109. Egyptenaren: vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14, 1.

[1336] Joden: Levit., V 11-13; vgl. Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 99. Grieken: Theophrast., De Pietat., fr. 7 (Pötscher); Alciphr., Epist., II 33; Porphyr., De Abstin., II 16, 17. Reukoffer, hetzelfde: Alciphr., Epist., II 33; Ovid., Epist. ex Pont., IV 8, 39-40; Arnob., Adv. Nat., VII 12.

[1337] Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 271; Idem, Quaest. in Exod., II 99; Midr. Levit. Rabb., III 5. Indiërs: Mahābhārata, XIV 92,7. Grieken: Eurip., fr. 327 (Nauck); Theopomp. Chi., fr. 344 (Jacoby); Theophrast., De Pietat., fr. 7, 8, 9 (Pötscher); Plut., fr. 47 (Sandbach); Porphyr., De Abstin., II 17, 18. Romeinen: Plin., Nat. Hist., XII 83. Reukoffer, hetzelfde: Antiphan. Com., fr. 164 (Edmonds); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 275.

[1338] Phil. Jud., De Somn., II 72-74.

[1339] Zie noot 1283.

[1340] De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 89, noot 409, blz. 90, noot 425, 427, 428, 442. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, I 2, 3, 5; Manusmṛti, V 37. Dierefiguren van aromatische kruiden: Empedocl., fr. 31 A, 11 (Diels).

[1341] Zie noot 739.

[1342] Coptisch: ϭλιλ. Het Egyptische prototype *gll* wordt in de Griekse versie der decreten van Canopus, 40, 52, 65, Memphis (Tall al-Masḫūṭa), I 4, 7, II 14, en Memphis (Rosetta), 32, 48, 50, met *θυσία* vertaald. Vgl. het gebruik van de term כליל in I Sam., VII 9; Ps., LI 21.

[1343] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 195-197; Talm. Jer., Jōm., p. 45b, 55-63; Idem, Šebū', p. 33b, 45-53; Midr. Levit. Rabb., VII 3; Midr. Tanḥūm., Ṣaw, 7. Daar de zonde niet bedreven is, kan Philo, loc. cit. 198, het brandoffer het beste der offers noemen. De boze drift van noot 440, vgl. noot 585.

[1344] Flav. Jos., Antiq., III 224-225.

[1345] Levit., I 3, 10, XXII 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 198, 200-201; Flav. Jos., Antiq., III 226. Voor

verbrand; de wil des zondaars tot zelfvernietiging werd onverminderd ten uitvoer gebracht. De reïntegratie van het dode lichaam had plaats in God [1346]. In dit opzicht overtrof het brandoffer het zondoffer, het schuldoffer [1347] en alle overige offers. De dood verzoent ook dan, wanneer hij niet als straf is opgelegd [1348]. De uitvoering van het offer was de reeds beschrevene. Het lichaam werd op het altaar gelegd, uiteengesneden in de organische delen [1349], waarin het verwekt was. Van de offerdelen was de kop symbool der individualiteit, der eenheid [1350]. Het bloed werd gesprengd op de altaarrand rondom, niet op de altaarhoorns [1351]. Het staatshoofd [1352] droeg het brandoffer dagelijks twee maal op, aan het begin van de morgen en aan het einde van de namiddag [1353]. Het brandoffer was onder alle omstandigheiden des levens van pas, in nood bij vreze voor de toorn Gods, in vreugde bij wijze van voorzorgsmaatregel.

De hoogheilige offers door Jahwe geëist, het zondoffer en het schuldoffer, werden zonder meer opgedragen [1354], de hoogheilige offers door de mens vanuit vrije wil aangeboden, het spijsoffer en het brandoffer, gingen steeds begeleid van een aanvullend offer. Dit laatste bestond uit olie, wierook, graan of wijn, stoffen, die ter illuminatie of als reuk-, spijs- of drankoffer ook zelfstandig geofferd werden [1355], maar als begeleidend offer een ondergeschikte functie hadden. Het begeleidende offer viel uiteen in twee typen, het eerste, wierook en olie, opgedragen bij het spijsoffer, het tweede, graan en wijn, opgedragen bij het brandoffer. Door de toegevoegde stoffen werd het hoofdoffer nader bepaald; de superioriteit van het onbloedige offer boven het bloedige kwam juist door haar tot uiting. Bij de Grieken en de Romeinen bestond de gewoonte voorafgaande aan het hoofdoffer een vooroffer te brengen. Dit bestond uit wierook en wijn, één uit ieder der beide tegengestelde groepen [1356].

---

de keuze der dieren, vgl. Levit., I 2, 3, 10, 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 198; Flav. Jos., Antiq., III 226.

[1346] Mišn., Šeqāl., VI 6. Vgl. Porhyr., De Abstin., II 44 (waartoe Ezech., XVI 21, naar LXX); en zie noot 838, 1048-1050.

[1347] Mišn., Zebāḥ., X 2.

[1348] Zie noot 649.

[1349] Zie noot 994.

[1350] Vgl. Asclep. Herm., 23; Phil. Jud., Quaest. in Genes., II 5, 9; Idem, Quaest. in Exod., I 1, II 33, 53, 100; Mišn., Jōm., II 7; Sad Dar Nasr, XXXIV 4-6; Sad Dar Bundahiš, XXVI 4-5. Vervloeking van de kop bij brandoffer, Egyptenaren: Herod., Hist., II 39; Plut., De Is. et Osir., 31; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 223; Aelian., De Nat. Anim., X 21; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 40. Waartoe: De Pythagoreïsche Liturgie, blz. 91, noot 463, 468; De Geboorte van Horus, blz. 165, afb. 25, met noot 1527-1528; De Ark des Verbonds, blz. 5-7, noot 12-27; C. H. Meyer, Fontes Historiae Religionis Slavicae, Berlijn, 1931, blz. 74.

[1351] Zie noot 761.

[1352] Ezech., XLVI 13-15 (LXX); I Machab., VII 33; Epist. Arist., 45; Flav. Jos., Bell. Jud., II 197, 409-410; Idem, Antiq., IX 273. Vgl. Phil. Jud., Quis Heres, 174; Idem, Leg. ad Gai., 157, 291, 317.

[1353] Exod., XXIX 38-42; Numer., XXVIII 3-8; Phil. Jud., Quis Heres, 174; Idem, De Spec. Legib., I 169; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 94; Idem, Antiq., III 237; Mišn., Tām.; enz. Egyptenaren, als mensenoffer: Maneth., fr. 85 (Waddell).

[1354] Levit., V 11; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 234; Mišn., Menāḥ., V 3, X (IX) 6. Het spijsoffer der ijveringen: Numer., V 15; Phil. Jud., De Spec. Legib., III 56; Mišn., Sōṭ., II 1; Idem, Menāḥ., V 3.

[1355] Het drankoffer, zelfstandig: Mišn., Menāḥ., XII 5. Buiten de illuminatie was het olieoffer niet zelfstandig: Mišn., Zebāḥ., X 8; Idem, Menāḥ., XII 5.

[1356] Grieken: Schol. in Aristoph., Plut., 661; vgl. noot 10, 70, 1253. Romeinen: Plaut., Aulul., Prol., 24; Cat., De Agr. Cult., 134, 141; Ovid., Fast., IV 935; Idem, Metam., IX 159-160; Senec., Oedip., 305-306; Plin. Min., Epist., X 96, 5; Arnob., Adv. Nat., VII 26, 29; Serv., Comment. in Vergil., Aen., IX 641; zie noot 1374. Joden: zie noot 1232. Perzen: Ammian. Marcell., Res Gest., XXIII 6, 35. Na de maaltijd, voorafgaande aan het drinkgelag: Xenophan., fr. 21 B, 1 (Diels; ad 7); Antiph., Or., I 18; Plat. Com., fr. 69 (Edmonds); Plat., Conviv., 176a; zie noot 90.

Het spijsoffer werd aangevuld met wierook [1357] en olie [1358], die als symbolen der elementen lucht en vuur [1359] vereend de ziel vertegenwoordigden en bij de verbranding ten hemel stegen. Daar het vuur in de rangorde der elementen hoger stond dan de lucht, behoorde de olie boven de wierook voorrang te hebben. Maar in de offerpraktijk was het omgekeerde het geval [1360]. Het reukoffer als dagoffer en de illuminatie als nachtoffer waren correlaat [1361]; de dag gold als hoger in rangorde dan de nacht [1362]. De wierook, een handvol, moest boven het spijsoffer gelegd op het altaar verbrand worden, op straffe van nietigheid van dit laatste [1363]. De olie werd in de vorm van de letter χ, dus kruisgewijze, op het spijsoffer uitgegoten [1364]. Onder de gestalte van de letter χ, onder een scherpe hoek, snijden de hemelaequator en de ecliptica elkander [1365]. De Egyptenaren duidden de ziel der wereld, dwz. hemel of aarde, aan door een χ met omgeschreven cirkel [1366]. Over de zin van het een en ander geeft de liturgie der Perzen uitsluitsel. Het Perzische spijsoffer is een platte, ronde koek, vervaardigd van tarwemeel en ongezuurd. Het middelpunt daarvan stelt het zenith des hemels voor, de rand het randgebergte der wereld. De offermaterie, gewoonlijk boter, wordt midden op deze koek gelegd [1367]. Het spijsoffer, ook het Joodse, stelt derhalve de aarde en de hemel voor en, als substituut des mensen, diens lichaam en ziel. Wierook en olie waren in profaan gebruik symbolen van vreugde, zij verheugden het hart [1368]. Men legde en goot zich aan de feestmaaltijd wierook [1369] en olie [1370] op het hoofd; het kleine kegeltje, dat op zovele Egyptische reliëfs door de disge-

---

[1357] Levit., II 1, 2, 15, 16, VI 8 (15); Jezaj., XLIII 23, LXVI 3; Jerem., XVII 26, XLI 5; Test. Levi, fr. Bodl., 30, 45, 46 (Charles); Phil. Jud., De Somn., II 71, 74; Mišn., Menāḥ, V 3, XIII 3. Voor de toonbroden, zie noot 1182.

[1358] Exod., XXIX 40; Levit., II 1, 2, 4, 5, 6, 7, 15, 16, VI 8 (15), 14 (21), VII 10, IX 4, XIV 10, 21, XXIII 13; Numer., VII 13, 19, 25, 31, 37, 43, 49, 55, 61, 67, 73, 79, VIII 8, XV 4, 6, 9, XXVIII 5, 9, 12, 13, 20, 28, XXIX 3, 9, 14; Ezech., XLV 24, 25, XLVI 5, 7, 11, 14, 15; Jubil., XXI 7 (dankoffer?); Test. Levi, fr. Bodl., 30, 42, 44 (Charles); Phil. Jud., De Somn., II 71, 74; Idem, De Spec. Legib., I 179, 256; Flav. Jos., Bell. Jud., V 565; Idem, Antiq., III 233, 234, 235; Mišn., Menāḥ., V 3; Idem, Me'īl., IV 2. Geen olie op de toonbroden, die onder het schijnsel van de luchter lagen: Mišn., Menāḥ., V 3. Grieken: Pausan. Attic., fr. XXIII 1 (Erbse); Pausan., Graec. Descr., VIII 42, 11; Hesych., Lexic., sub voce Ὑγίεια; Schol. in Aristoph., Pax, 1040.

[1359] Phil. Jud., De Somn., II 74. Vgl. Idem, Quaest. in Genes., II 42, IV 1, Quaest. in Exod., II 103.

[1360] Levit., II 2, 16, VI 8 (15).

[1361] Herod., Hist., II 130. Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 298.

[1362] Tōs., Berāk., III 8, VI 6. Vgl. Plut., De Is. et Osir., 44.

[1363] Mišn., Menāḥ., I 3. De wierook boven het offer gelegd: II Bar., XXXV 4; als bij de toonbroden, zie noot 1182.

[1364] Mišn., Menāḥ., VII (VI) 3.

[1365] Plat., Tim., 36b. Vgl. Aristot., De Anim., 406b-407a; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 238 (Diehl); Idem, Comment. in Platon. Rempubl., p. II 143-144 (Kroll).

[1366] Porphyr., apud Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 247 (Diehl). Gedacht is aan de hiëroglyphe ⊛, een ster met omgeschreven cirkel, *d3.t* te lezen, oorspronkelijk de hemel, later de aarde als rijk der doden; of, beter, aan de hiëroglyphe ●, als tegenhemel, vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 213, noot 7-11.

[1367] Čīm-ī-Drōn (naar K. J. Jamasp-Asa; Dastur Hoshang Memorial Volume, Bombay, 1918, p. 201-205).

[1368] Ezech., XXIII 41; Spreuk., XXVII 9; Phil. Jud., De Somn., II 74; Idem, De Spec. Legib., III 56; Hebr., I 9. Vgl. Athen., Dipn., 687, d-e.

[1369] Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 62, 4; N. de Garis Davies, The Tomb of Rekh-mi-rē' at Thebes, New York, 1943, pl. LXVI, links boven, LXIX 2, beide: *'ntjw*, „myrrhe"; zie blz. 60-61. Perzen: vgl. Dino, fr. 25 (Jacoby). Romeinen: vgl. Plin., Nat. Hist., II 241.

[1370] Pred., IX 8. Vgl. Ps., XXIII 5, XCII 11, CIV 15, CXLI 5; Ev. Matth., XXVI 7; Ev. Marc., XIV 3; v. Luc., VII 46; Philonid., apud Athen., Dipn., 691f - 692b.

noten boven de pruik gedragen wordt. Op gelijke wijze reinigde men zich van zonde door een bekken gloeiende kolen op het hoofd te zetten [1371], van dodenonreinheid door zich as op het hoofd te strooien [1372]. De werking van wierook en olie vond zich verenigd in de welriekende zalf. Personen, die tot een hogere zijnsorde werden geroepen, voorwerpen, waaraan transcendente staat werd verleend, werden met welriekende zalf overgoten.

Het brandoffer werd aangevuld met graan [1373] en wijn [1374], symbolen der elementen water en aarde, waaruit het lichaam bestaat [1375]. Het graan werd in de vorm van meel, koek of vlade toegevoegd. Het was in olie gedrenkt [1376], maar ging, hoewel spijsoffer, als onzelfstandig offer niet begeleid van wierook [1377]. De wijn werd als drankoffer over de offerdelen op het altaar geplengd. De beker, waaruit dat geschiedde, was symbool van ♏, de wereldholte [1378]. Als reden der toevoeging wordt opgegeven, dat spijsoffer [1379] en drankoffer [1380] oudere offers waren dan het brandoffer en door dit laatste niet verdrongen mochten worden. Dat moge waar zijn, het eigenlijke motief was toch het gedode slachtoffer de wedergeboorte mogelijk te maken. Graan en wijn zijn de prototypen van het menselijke voedsel [1381]. Boven

---

[1371] I Chaëmw., IV 35-36, 37, V 38, 38-39; Spreuk., XXV 22; Rom., XII 20.

[1372] II Sam., XIII 19; I Machab., IV 39; Flav. Jos., Antiq., VII 171, 204; Nonn., Dionys., XL 105.

[1373] Egyptenaren: Panyass., fr. 26 (Kinkel; mensenoffer). Joden: Exod., XXX 9, XL 29; Levit., IX 17, X 12, XIV 20, 31, XXIII 13, 18, 37; Numer., VI 15, 17, VII 13, 19, 25, 31, 37, 43, 55, 61, 67, 73, 79, 87, VIII 8, XV 4, 6, 9, 24, XVIII 9, XXVIII 5, 8, 9, 12, 13, 20, 28, 31, XXIX 3, 6, 9, 11, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 39; Joz., XXII 23, 29; Richt., VI 19, XIII 19, 23; I Sam., II 29, III 14; I Kon., VIII 64; II Kon., XVI 13, 15; Jezaj., XIX 21, XLIII 23; Jerem., XIV 12, XVII 26, XXXIII 18; Ezech., XLV 17, 24, 25, XLVI 5, 7, 11, 14, 15; Amos, V 22, 25; Ps., XX 4, XL 7; Dan., IX 27; Ezr., VII 17; Nehemj., X 34 (33); I Chron., XXI 23; II Chron., VII 7; Test. Levi, fr. Bodl., 40-44 (Charles); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 179; Flav. Jos., Antiq., III 233; Mišn., Me'il., IV 2. Grieken: Pherecrat. Com., fr. 23 (Edmonds); Aristoph., Pax, 1040, met scholion; Theophrast., De Pietat., fr. 2, 18 (Pötscher); Pausan., Graec. Descr., VII 20, 1 (mensenoffer). Romeinen: zie noot 1392.

[1374] Egyptenaren: Herod., Hist., II 39 (waartoe: Talm. Babl., 'Ab. Zār., 54a); Decr. Canop., Dem. versie, 11; Decr. Memph. Rosett., Dem. versie, 29, 30; I Chaëmw., III 26, VI 8; II Chaëmw., V 6, 7, VII 11; enz. Joden: Exod., XXIX 40, 41; Levit., XXIII 13, 18, 37; Numer., VI 15, XV 5, 7, 10, 24, XXVIII 7, 8, 9, 10, 14, 15, 24, 31, XXIX 6, 11, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 39; II Kon., XVI 13, 15; Ezech., XLV 17; I Chron., XXIX 21; II Chron., XXIX 35; Test. Levi, fr. Bodl., 30, 44 (Charles); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 179; Flav. Jos., Bell. Jud., V 565; Idem, Antiq., III 234; Mišn., Menāḥ., X (IX) 6; Idem, Temūr., III 4; Idem, Me'il., IV 2. Grieken: Hom., Il., I 462-463, XI 774-775; Idem, Odyss., III 459-460, XII 362; Herod., Hist., IV 60; Aristoph., Pax, 1040, met scholion, 1059; Demosth., Or., XXI 53; Menandr. Com., fr. 292 (Edmonds); Apollon. Rhod., Argon., I 516, 1133, 1185, IV 1128; Plut., Quaest. Conviv., VIII 8, 3 (zie noot 874); Poll., Onom., VI 26. Romeinen, behalve noot 1356: Cicer., De Divin., II 37; Juven., Sat., XII 8; Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 61, VI 244 (zie noot 874). Scythen: Herod., Hist., IV 62.

[1375] De Geboorte van Horus, blz. 141, noot 1240. Graan en wijn heilig: Test. Levi, VIII 5. Zie noot 74, 84.

[1376] Zie noot 1358.

[1377] Mišn., Menāḥ., V 3.

[1378] Egyptenaren, Perzen: Hermipp. Callim., fr. 81 (Müller). Joden: Phil. Jud., De Somn., II 248; vgl. Genes., XLIV 5. Grieken: Procl., Comment. in Platon. Cratyl., LVI. De hemelstolp, Grieken: Athen., Dipn., 489, d-e; noot 1202, 1203, hierboven. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 53-55, § 19, en voor de plenging: Sirac., L 15; Flav. Jos., Antiq., III 234 (*περὶ τὸν βωμόν*).

[1379] Theophrast., De Pietat., fr. 2 (Pötscher).

[1380] Theophrast., De Pietat., fr. 2, 12 (Pötscher).

[1381] Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 133, 6-7 (ed. Rom.). Graan rijpt in de lente, wijn in de herfst: Phil. Jud., De Opif. Mund., 116.

het graf van de overledene zaaide men graan [1382], over het lijk in de groeve en de asresten op de brandstapel goot men wijn uit [1383]. De wijn verhinderde het bloed op het altaar te stollen en voerde het met zich mede in de aarde, de cosmische baarmoeder, waaruit alle leven voortkomt. De wijn is het bloed van de wijnstok [1384], maar gold ook als het bloed van de in de oertijd door de zonnegod Mithra geslachte cosmische stier [1385].

Alle offers, zowel de hoogheilige [1386] als de minderheilige [1387], werden met zout bestrooid. Men bezigde daartoe steenzout [1388]; het uit zeewater gezoden zout was onrein [1389]. Het zout werd op het laatste ogenblik toegevoegd, wanneer de offerdelen zich vlak voor het altaar of reeds daarop bevonden [1390]; bij de Grieken [1391] en de Romeinen [1392] was het door de offergerst gemengd. Het zout weert bederf, het stuit de rotting van vlees [1393] en vertraagt de gisting van graan. Deze negatieve werking werd ten onrechte gehouden voor een positieve. Het zout wordt zaad genoemd [1394] en was symbool van wederopstanding [1395].

§ 18 De reeks van het heilige, anders gezegd minderheilige [1396] offer bestond uit het

---

[1382] Grieken : Cicer., De Legib., II 63; vgl. Lyd., De Mensib., IV 42. Voor de offergerst, zie noot 1035-1047.

[1383] Grieken : Quint. Smyrn., Posthom., I 795; Nonn., Dionys., XXXVII 81-85.

[1384] Joden : Genes., XLIX 11; Deut., XXXII 14; I Machab., VI 34; Sirac., XXXIX 26, L 15. Grieken: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., II 2, 4. Bloed der aarde : Plin., Nat. Hist., XIV 58.

[1385] Perzen : Bundahišn, XIII 2 (Anklesaria); Vičitakihā-ī-Zātspram, III 46. Zie noot 1030.

[1386] Levit., II 13; Ezech., XLIII 24; Jubil., VI 3, XXI 11; Test. Levi, IX 14; Idem, fr. Bodl., 26, 29, 37 (Charles); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 289; Flav. Jos., Antiq., III 227; Ev. Marc., IX 49; Mišn., Zebāḥ., VI 5; Idem, Menāḥ., III 2; Idem, Tām., IV 3; Idem, Midd., V 3; Talm. Babl., Menāḥ., 20a-21b; Midr. Sifr., in Levit., II 13. Lampolie : vgl. Herod., Hist., II 62. Toonbroden : zie noot 1183. Zout was bestanddeel van het reukwerk : Exod., XXX 35; Talm. Babl., Kerēt., 6a; vgl. Idem., Menāḥ., 20a; Midr. Sifr., in Levit., II 13. Geen zout bij de bezielde organen, Grieken: Athen. Com., fr. 1 (Edmonds; ad 17-20).

[1387] Talm. Babl., Menāḥ., 20a. Zie noot 83.

[1388] Egyptenaren : Arrian., Anab., III 4, 4; Itin. Alex. Magn., 52; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, V 396-397. Joden : Phil. Jud., De Vit. Contempl., 81; Midr. Sifr., in Levit., II 13. Romeinen : Serv., Comment. in Vergil., Bucol., VIII 82.

[1389] Aristag. Miles., fr. 7 (Jacoby); Plut., De Is. et Osir., 32; Arrian., Anab., III 4, 4.

[1390] Test. Levi, fr. Bodl., 26, 37 (Charles); Mišn., Zebāḥ., VI 5; Idem, Tām., IV 3; Talm. Babl., Menāḥ., 21b.

[1391] Strat. Com., fr. 1 (Edmonds; ad 34-39); Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 132, 25, 44, 133, 19-20 (ed. Rom.); Schol. in Hom., Il., I 449; Schol., in Idem, Odyss., III 441; Schol. in Aristoph., Equit., 1167; Etym. Magn., sub voce *Οὐλοχύτας προβάλοντο*.

[1392] Als *mola salsa* : Plaut., Amphitr., 740; Varr., De Ling. Latin., V 104; Idem, apud Non. Marcell., De Compend. Doctr., p. 164, 24 (Lindsay); Cicer., De Divin., II 37; Plin., Nat. Hist., XII 83, XVIII 7, XXXI 89; Vergil., Aen., II 133; Horat., Sat., II 3, 200; Ovid., Fast., I 338, III 284; Valer. Maxim., Fact. en Dict. Memor., II 5, 5; Martial., Epigr., VII 54, 5; Senec., Oedip., 335; Idem, Thyest., 688; Lucan., De Bell. Civil., I 610; Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Ador (p. 3), Immolare (p. 97), Mola (p. 125, Lindsay); Hygin., Fab., CCLXXVII 4; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 133, IV 57, X 541; Idem, Comment. in Vergil., Bucol., VIII 82; vgl. Plut., Num., 14. Zonder gerst : Fest., De Verb. Signif., sub voce Muries (p. 152-153, Lindsay); Serv., Comment. in Vergil., Bucol., VIII 82. Zie noot 1035.

[1393] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 175, 289; Plut., Quaest. Conviv., V 10, 3; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 133, 1-2 (ed. Rom.); Plin., Nat. Hist., XXXI 98, 101.

[1394] Plut., Quaest. Conviv., V 10, 4; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 132, 45 (ed. Rom.); Šatapathabrāhmaṇa, XIII 8, 1, 14. Zie noot 258.

[1395] De Geboorte van Horus, blz. 230, noot 2230-2240.

[1396] Voor het begrip der geringere heiligheid, vgl. Phil. Jud., Leg. ad Gai., 356.

dankoffer [1397] met de daarvan afgeleide offers [1398], uit het Paasoffer [1399], het offer der eerstgeboorten en eerstelingen [1400] en het offer van het tiend [1401]. Het minderheilige offer, voor zover geslacht, werd geslacht in de altaarhof [1402], slechts niet aan de voor het hoogheilige offer gereserveerde noordzijde. De materie van het substituut, de huid [1403] en het vlees [1404], verviel, behoudens de te vermelden uitzonderingen, aan de gesubstitueerde. Deze at haar met zijn gezin en zijn gasten op, oorspronkelijk ter plaatse in de altaarhof [1405], later veelal thuis, in ieder geval binnen de muren van de stad Jeruzalem [1406]. Het vlees stond, wanneer geen strenger voorschrift gold, gedurende twee dagen ter consumptie [1407] en werd op de derde verbrand [1408].

Het dankoffer, שלם, *θυσία σωτηρίου* [1409], was offermaaltijd. De gesubstitueerde nam het initiatief tot de plechtigheid, die een feestelijk karakter had [1410], en bekostigde haar, maar hield zich overigens op de achtergrond. Als gastheer [1411] of, bij Grieken en Romeinen, als eerste der gasten [1412] trad de god des heiligdoms zelf op. De maaltijd was ten gevolge van deze constructie publiek. Het dier, welks soort, mits offerbaar, ter keuze stond, mocht zowel van het mannelijke als het vrouwelijke geslacht zijn [1413]. Er was een begeleidend graanoffer [1414]

[1397] Mišn., Zebāḥ., V 7.

[1398] Lofoffer, ram Naziraeër : Mišn., Zebāḥ., V 6, X 2.

[1399] Mišn., Zebāḥ., V 8.

[1400] Jubil., XXXII 15; Rom., XI 16; Mišn., Zebāḥ., V 8, X 3. Vgl. Numer., XVIII 17.

[1401] Mišn., Zebāḥ., V 8, X 3. Vgl. Levit., XXVII 30, 32, 33; Deut., XXVI 13; Jubil., XXXII 15; Phil. Jud., De Post. Cain., 95-97; Idem, De Congress., 101.

[1402] Dankoffer : Levit., III 2, 8, 13; Mišn., Zebāḥ., V 6, 7. Paasoffer : Deut., XVI 2, 6; Mišn., Zebāḥ., V 8. Eerstgeboorte, eersteling, tiend : Mišn., Zebāḥ., V 8.

[1403] Mišn., Zebāḥ., XII 3.

[1404] Zie noot 1416-1420, 1472, 1494, 1529, 1597.

[1405] Dankoffer : zie noot 797. Paasoffer : Deut., XVI 7; vgl. Jubil., XLIX 9, 16-21. Eerstgeboorte : Deut., XII 6-7, 17-18, XIV 23, XV 19-20. Tiend : Deut., XII 6-7, 11-12, 17-18, XIV 23. Vgl. Jezaj., LXII 9.

[1406] Mišn., Makk., III 3; Idem, Zebāḥ., XIV 4-8; Idem, Kēl., I 8. Dankoffer : Levit., X 14; Mišn., Šeqāl., VII 3; Idem, Zebāḥ., V 7. Lofoffer, ram Naziraeër : Mišn., Zebāḥ., V 6. Paasoffer : Mišn., Pesāḥ., III 8, VII 9, 12; Idem, Zebāḥ., V 8. Eerstgeboorte, eersteling, tiend (voor priester of leek) : Flav. Jos., Antiq., IV 70; Mišn., Bikk., II 2; Idem, Zebāḥ., V 8; Idem, Kēl., I 8.

[1407] Dankoffer : Levit., VII 16, XIX 6, Jubil., XXI 10; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 220-223; Flav. Jos., Antiq., III 229; Mišn., Zebāḥ., V 7; vgl. Idem, Pesāḥ., VI 4. Eerstgeboorte, eersteling : Mišn., Zebāḥ., V 8.

[1408] Levit., VII 17-20, XIX 6-8; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 223; Flav. Jos., Antiq., III 229. Vgl. Macrob., Sat., II 2, 4.

[1409] Coptisch : ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲛ̄ⲟⲩⲭⲁⲓ : ⲱⲟⲩⲱⲱⲟⲩⲱⲓ ⲛ̀ⲛⲟϩⲉⲙ, ⲱⲟⲩⲱⲱⲟⲩⲱⲓ ⲛⲟⲩⲭⲁⲓ.

[1410] Numer., X 10, XXIX 39; Deut., XXVII 7; I Sam., XI 15; I Kon., III 15, VIII 63-66; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 196, 212; Flav. Jos., Antiq., III 225.

[1411] Egyptenaren : zie noot 294, 295. Joden : Phil. Jud., De Spec. Legib., I 221, vgl. 152. Syriërs : Theocrit., Idyll., XV 127.

[1412] Grieken : Athen., Dipn., 192b, 363d; Pausan., Graec. Descr., VIII 2, 4; Julian. Apost., Or., V 176d; Schol. in Hom., Il., III 310; Schol. in Pind., Olymp., III, prooem. Dikwijls de Dioscuren : Chionid. Com., fr. 5 (Edmonds); Pausan., Graec. Descr., IV 27, 3; Polyaen., Strateg., VI 1, 3; Schol. in Pind., Olymp., III 1,38. Romeinen : Calpurn. Piso, fr. 25 (Peter); Liv., Ab Urb. Cond., V 13, 6-8, XXII 10, 9, XL 59, 7; Arnob., Adv. Nat., VII 32; Augustin., De Civ. Dei, III 17.

[1413] Levit., III 1, 6; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 212; Flav. Jos., Antiq. III 228.

[1414] Bewijsplaatsen, ontoereikend : Numer., XV 9; Jubil., XXI 7. Zie noot 828, onder 1°.

en een begeleidend wijnoffer [1415]. Na de slachting werden de delen op de grond of op de offertafel uitgespreid. Genodigden waren aanwezig, maar hadden, in theorie althans, geen voorkeur. Een ieder had de vrijheid als disgenoot [1416] aan de maaltijd deel te nemen; vreemdeling [1417] en slaaf [1418] waren met burger en vrije gelijkberechtigd. De deelname gold als verdienstelijke daad [1419]; de gemeenschap behoorde vertegenwoordigd te zijn en kon niet in haar geheel verstek laten gaan [1420]. Wie hiertoe toestemming verkreeg, mocht het vlees medenemen naar huis. Het ceremonieel van de private vleesmaaltijd was dat van het dankoffer in vereenvoudigde vorm [1421].

De dienstdoende priester [1422] verkreeg een voorkeursdeel, dat hij tezamen met zijn gezin [1423], doch niet met derden eten mocht. Het was van het dankoffer de borst en de rechterschenkel [1424], het was van het profaan geslachte offer de rechterschouder, de kaak en de pens [1425]. De borst is de zetel van de ziel [1426], de schenkel die van de daad [1427], de kaak die van het woord [1428]; op gedachte, daad en woord werd ook gezinspeeld bij de bloedsprenging [1429], zij het, dat daarbij andere organen, het oorlelletje, de duim en de grote teen, representatief gesteld werden. In de eerste reeks staat de borst voor het hart [1430], in de tweede de kaak voor de tong [1431]. De tweede reeks is uit de eerste afgeleid en in tegenstelling daartoe geformeerd. De pens is substraat van het hart als het water van het vuur [1432], de schouder

---

1415 Jubil., XXI 7; Mišn., Zebāḥ., X 2; Idem, Menāḥ., X (IX) 6; Idem, Temūr., III 1.

1416 Grieks: *παράσιτος*, Polem. Il., fr. 174 (Tresp); Plut., Sol., 24.

1417 Grieken: Athen., Dipn., 138f. Romeinen: Calpurn. Piso, fr. 25 (Peter); Liv., Ab Urb. Cond., V 13, 7.

1418 Koesjieten: zie noot 64. Grieken: Theopomp. Chi., fr. 215 (Jacoby); Athen., Dipn., 139f, 192b; Harmod. Lepr., fr. 1 (Jacoby).

1419 Phil. Jud., De Spec. Legib., I 222.

1420 Polem. Il., fr. 174 (Tresp); Diodor. Com., fr. 2 (Edmonds; ad 22-30); Plut., Sol., 24.

1421 Zie noot 66-92.

1422 Vgl. Levit., VII 33; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 131.

1423 Dankoffer: Levit., X 14; Numer., XVIII 11, 19; Sirac., VII 31; Mišn., Zebāḥ., V 7. Lofoffer: Flav. Jos., Antiq., III 236; Mišn., Zebāḥ., V 6. Vuloffer: zie noot 1472. Ram van Naziraeër: Mišn., Zebāḥ., V 6. Paasoffer: zie noot 1494. Eerstgeboorte, eersteling: Numer., XVIII 18, 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 117-130; Flav. Jos., Antiq., IV 70, 75; Mišn., Ḥall., I 9, III 1; Idem, Bikk., II 1, 2; Idem, Zebāḥ., V 8, X 3. Tiend, voor leviet: zie noot 1595. Onbestemd: Sirac., XLV 21.

1424 Exod., XXIX 28; Levit., VII 30, 31, 32, 33, 34, IX 20, 21, X 14, 15; Numer., XVIII 18; Sirac., VII 31; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 133, 137, 140; Idem, De Migr. Abrah., 67; Idem, De Spec. Legib., I 145, 185; Flav. Jos., Antiq., III 229 (*κνήμη*). Vuloffer: Exod., XXIX 22, 26, 27, 28, Levit., VIII 25, 26, 29; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 129. Ram van Naziraeër: Numer., VI 19, 20. Onbestemd: Numer., XVIII 18. Zie noot 1710-1711, en voor de rechterzijde: Jubil., XXXI 12; De Geboorte van Horus, blz. 31-35, § 10.

1425 Deut., XVIII 3; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 147, 148, 149, 150; Flav. Jos., Antiq., IV 74; Mišn., Ḥall., IV 9; Idem, Ḥull., X 1.

1426 *Θυμός*: Phil. Jud., Leg. Alleg., III 130, 131, 132, 136, 137; Idem, de Migr. Abrah., 67; Idem, De Spec. Legib., I 145, 146; Hieron., Comment. in Malach., II 3-4. Vgl. Mišn., Jōm., II 7; en noot 923.

1427 Phil. Jud., Leg. Alleg., III 135; Idem, De Vit. Mos., II 130; Idem, De Spec. Legib., I 145; Idem, Quaest. in Exod., II 108; Hieron., Comment. in Malach., II 3-4.

1428 Phil. Jud., De Spec. Legib., I 147; Hieron., Comment. in Malach., II 3-4. Zie noot 1605.

1429 Zie noot 755-759.

1430 Zie noot 931-933.

1431 Hieron., Comment. in Malach., II 3-4.

1432 Zie noot 1052, 1053.

is een rijker, maar in de symboliek minder relevant deel dan de schenkel[1433]; het getal drie is ten opzichte van het getal twee veelheid[1434]. Het prototype beider reeksen is bewaard in Egypte. In dat land werd ter ere van de overledene, van Osiris, voor het nog open graf een os geofferd[1435]. De slachters sneden het dier bij levenden lijve hart en rechterschenkel uit[1436], waarna de weduwe van de overledene het woorden van wraak in het oor fluisterde[1437]. Klaarblijkelijk zette dit offer een ouder mensenoffer voort, waarbij de overwonnen vijand van de overledene door diens zoon en wreker aan stukken gescheurd werd. De uitgesneden delen werden voor de overeind gestelde mummie nedergelegd[1438]. De zoon nam dan de schenkel op en „opende" daarmede de mond zijns vaders[1439]. Wat verder met beide delen geschiedde, wordt verzwegen. Bij de Perzen was het hart heilig aan het vuur, de schenkel aan het water; het borststuk heilig aan de genius des priesters[1440]. Ook was de rechterschouder heilig aan de hemelse rivier Ardvīsūrā[1441], waren tong, kaak en linkeroog heilig aan het *haoma*, de rituele drank[1442], en was de pens het aan Spentā Ārmaiti, de gepersonifieerde aarde[1443]. Twee der genoemde delen worden bij de Grieken vermeld[1444]. De schouder[1445] en de tong[1446] waren heilig aan de god Hermes. De eerste, wellicht ook de tweede, werd aan de priester geschonken[1447].

[1433] In de in noot 1424 gegeven bewijsplaatsen wordt in de Griekse vertaling de term schenkel, behalve bij Flavius Josephus, telkenmale met *βραχίων*, „schouder", wedergegeven. De symboliek bleek op den duur als motief ontoereikend; de remuneratie des priesters verkreeg voorrang. Zie noot 1445.

[1434] Zie noot 1007-1010.

[1435] Mondopeningsrituaal, scène 22-25, 42-45 (Otto). Vgl. H. G. Fischer, The Journal of Egyptian Archaeology, deel LIX, Londen, 1973, blz. 224-226. Offerdelen aan dode, Grieken: Pausan., Graec. Descr., II 10, 1.

[1436] Mondopeningsrituaal, scène 23, 1b, 43b (Otto). Hart: Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 27, noot 7. Borststuk: ibid., deel III, blz. 19, noot 11. Schenkel: ibid., deel III, blz. 268, noot 5. Rechterschenkel: De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel V, blz. 133, 6. Vivisectie: H. Junker, Giza, Wenen en Leipzig, 1929-1955, deel III, blz. 229-231. De Scythen sneden de rechterarm der geofferde krijgsgevangenen uit: Herod., Hist., IV 62.

[1437] Mondopeningsrituaal, scène 23, 2a, 43d (Otto): „Het zijn Uw lippen, die U dit aangedaan hebben. Opent zich (nú) Uw mond?". Voor de begane zonde, vgl. ibid., scène 24, 2a, 25f, 44e, 45f.

[1438] Mondopeningsrituaal, scène 24, 44 (Otto).

[1439] Mondopeningsrituaal, scène 25, 45 (Otto).

[1440] Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3. Voor de betekenis van de term *bāčā*, „schenkel", vgl. Sanskr. *bāhu*, „onderarm".

[1441] Avesta, Vidēvdāt, XVIII 70 (*bāzva*); Šājast-nē-šājast, XI 4 (*arm-ī-dašn*); Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3 (*idem*).

[1442] Avesta, Jasna, XI 4, 5; Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3.

[1443] Šājast-nē-šājast, XI 4; Rivājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, LIX 3.

[1444] Bewijsplaatsen uit de epigraphie verzameld door F. Puttkammer, Quo Modo Graeci Victimarum Carnes Distribuerint, Königsberg, 1912, blz. 1-16. Vgl. blz. 16-31.

[1445] *Βραχίων*, zie noot 1433: Lexic, Sud., sub voce *Κωλή*; Schol. in Aristoph., Plut., 1128.

[1446] Cornut., Theol. Graec., 16; Athen., Dipn., 16, b-c; Ptolem., Tetrab., III 12 (p. 148, Camerarius); Anon., Paroem. (p. I 415, Leutsch-Schneidewin); Schol. in Hom., Odyss., III 332; Schol. in Aristoph., Plut., 1110; Schol. in Apollon. Rhod., Argon., I 517. Vgl. Apollod. Ath., fr. 307 (Jacoby). Egyptenaren: Herm. Trismeg., Iatromath., 5 (p. I 387, Ideler); Pap. Manchester, no. 63.

[1447] Schouder: Amips. Com., fr. 7 (Edmonds); Schol. in Aristoph., Plut., 1185; Schol. in Idem, Vesp., 695. Linkerhelft van kop: Amips. Com., fr. 7 (Edmonds).

De gesubstitueerde „bewoog" het borststuk[1448] en „hief" de schenkel[1449], keerde vervolgens beide aan de priester uit. Het bewogen borststuk wordt in de Griekse vertaling betiteld als *ἐπίθεμα*, „hetgeen op (het altaar) wordt gelegd", de geheven schouder als *ἀφαίρεμα*, „hetgeen van (het altaar) wordt afgenomen". De geste van het bewegen bestond in het heen en weder zwaaien van het offerdeel, van voren naar achteren en omgekeerd, en in het op en neder bewegen daarvan[1450]; beide aan de oostzijde van het altaar[1451]. Zij was cosmisch, bootste de beweging der twee, of beter vier, horizontale winden na en die van het dalende en stijgende pneuma[1452], stelde aldus een symbolische verbranding voor[1453]. De heiligheid van het borststuk was zoveel groter dan die van het schenkelstuk, dat het niet als dit eenvoudigweg van het altaar afgenomen mocht worden, maar daarop eerst symbolisch moest worden geofferd. Wanneer de gesubstitueerde in de liturgie niet tot handelen bekwaam was, legde de priester bij de beweging de handen onder de zijne. Hij nam vervolgens het offer over en bracht het bij volmacht reëel ten uitvoer[1454].

In een wat gewijzigde vorm gaf het dankoffer het aanzijn aan vier verdere offers. Deze gingen begeleid van een offer in graan, als brood, koek en vlade, met olie bestreken en in een korf aangeboden[1455], en van een drankoffer[1456]. Het begeleidende graanoffer bezat niet de heiligheid van het spijsoffer, was ook lager in rang dan het hoofdoffer[1457]. Brood, koek en vlade waren ongezuurd, deels gezuurd. Gezuurd graan was minder heilig dan ongezuurd[1458], brood was minder heilig dan koek en vlade[1459]. Een brood, een koek en een vlade werden op het altaar verbrand[1460], de rest viel toe aan de priester[1461]. Bij alle vier offers was de termijn, waarbinnen het vlees ter consumptie vrijstond, bekort van twee dagen tot één[1462]. Het waren: — 1° Het lofoffer, תודה, *θυσία αἰνέσεως*[1463]. De betekenis van het offer staat

---

[1448] Borst: Exod., XXIX 26, 27; Levit., VII 30, 34, VIII 29, IX 21, X 14, 15; Numer., VI 20, XVIII 11, 18; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 133, 134, 136, 137. Schenkel: Levit., IX 21, X 15. Schouder: Numer., VI 19-20; Mišn., Nāz., VI 9. Onbrandbare schenkingen aan het heiligdom: Exod., XXXV 22, XXXVIII 24, 29.

[1449] Exod., XXIX 27, 28; Levit., VII 32, 34, X 14, 15; Numer., VI 20; Ezech., XLVIII 12; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 133, 136.

[1450] Mišn., Menāḥ., V 6; Talm. Babl., Sukk., 37b; Idem, Menāḥ., 62a; Midr. Levit. Rabb., XXVIII 5; Midr. Pesiqt. Rabb., XVIII 4-5.

[1451] Mišn., Menāḥ., V 6.

[1452] Vier winden: zie noot 1124-1129. Dalend en stijgend pneuma: zie noot 1008-1009, 1025-1026, 1050.

[1453] Zie noot 1320.

[1454] Priesterwijdeling: zie noot 1470. Naziraeër: Numer., VI 19-20; Mišn., Nāz., VI 9. Contribuabele: zie noot 1579. Overspelige vrouw: Numer., V 25; Mišn., Sōṭ., III 1; Talm. Babl., Qidd., 36b; Idem, Menāḥ, 61b, 62b. Melaatse: Levit., XIV 12, 24; Mišn., Menāḥ., V 7. Gemeente: zie noot 1572.

[1455] Exod., XXIX 2-3, 23, 32; Levit., VII 12-13, VIII 2, 26, 31; Numer., VI 15, 17, 19; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 185; Mišn., Zebāḥ., X 2; Idem, Menāḥ., VIII (VII) 1-6. Olie, Egyptenaren: Herod., Hist., II 40.

[1456] Mišn., Menāḥ., X (IX) 6.

[1457] Mišn., Menāḥ., II 3, VIII (VII) 3.

[1458] Phil. Jud., De Vit. Contempl., 81-82.

[1459] Zie noot 1177, 1561,1571.

[1460] Exod., XXIX 25; Levit., VII 14, VIII 28.

[1461] Exod., XXIX 32, 34; Levit., VIII 31; zie noot 1572. Anders: Levit., VII 14; Numer., VI 19-20.

[1462] Exod., XXIII 18; XXIX 34; Levit., VII 15, VIII 32, XXII 30; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 225; Flav. Jos., Antiq., III 236, 253; Mišn., Nāz., IV 4; Idem, Zebāḥ, V 5, 6, X 2. Anders: Mišn., Menāḥ., XI 9.

[1463] Coptisch: ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲛ̀ⲥⲙⲟⲩ : ⲯⲟⲩⲯⲱⲟⲩⲯⲓ ⲛ̀ⲥⲙⲟⲩ.

in de tekst niet aangegeven [1464]. Het was een plechtig dankoffer, wel ontworpen in reactie tegen de herleiding van dit in zijn oorsprong toch doorluchte offer [1465] tot offer van minder heiligheid. Het begeleidende offer bestond voor de helft uit ongezuurde koeken, voor de helft uit gezuurde broden [1466]. — 2° Het vuloffer, מלאים, *θυσία τελειώσεως* [1467]. Het inwijdingsoffer des priesters, bestaande uit een ram [1468]. De slachting van het dier en de communicatie van de inwijdeling geschiedde op de reeds beschreven wijze [1469]. De dienstdoende priester legde nu de bezielde organen, de rechterschenkel en een ongezuurde broodbol, koek en vlade uit het begeleidende offer op diens handen en bewoog hen [1470]. Vervolgens verbrandde hij hen alle; ook de rechterschenkel, die eigenlijk aan de inwijdeling toeviel, maar door deze als eersteling werd geofferd. De dienstdoende priester ontving de borst [1471]. Het vlees van de ram werd ter plaatse in de tempel gekookt en door de inwijdeling met zijn zonen opgegeten [1472]. De resten werden verbrand [1473]. — 3° Het dankoffer gebracht door de Naziraeër na vervulling zijner gelofte, eveneens een ram [1474]. De priester ontving boven zijn gewone portie ook een schouder, die door hem in samenwerking met de Naziraeër bewogen werd [1475]. — 4° Het dankoffer op het Pinksterfeest, שלם צבור, „dankoffer der gemeente" [1476]. Het bestond uit twee lammeren [1477] en werd opgevat als hoogheilig offer. Als zodanig werd het geslacht aan de noordzijde van het altaar, aan de priester uitgekeerd en door deze ter plaatse gegeten [1478]. Twee broden werden aan het altaar aangeboden, die niet verbrand werden en eveneens aan de priester vervielen [1479].

Minder heilig was verder het Paasoffer, פסח, *πασχα*, [1480], hoewel het oudste aller Joodse offers. Het offer, dat zijn eigen weg was gegaan [1481], werd gereglementeerd bij Deuteronomium [1482]. Het werd opgedragen op de eerste dag van volle maan na de lenteëve-

---

[1464] Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 224-225; Flav. Jos., Antiq., III 236.

[1465] Zie noot 854-858.

[1466] Levit., VII 12-13; Amos, IV 5; Flav. Jos., Antiq., III 236; Mišn., Menāḥ., V 1, VIII (VII) 1-5; Idem, Me'īl., IV 2.

[1467] Coptisch : ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲛⲧⲃⲃⲟ, ⲑⲩⲥⲓⲁ ⲛϫⲱⲕ : (ⲫⲟⲩⲫⲱⲟⲩⲫⲓ) ⲛϫⲱⲕ, enz.

[1468] Exod., XXIX 19-34; Levit., VIII 22-32. Symboliek : Phil. Jud., Leg. Alleg., III 130-131; Idem, De Vit. Mos., II 149, 152.

[1469] Handoplegging : Exod., XXIX 19; Levit., VIII 22; zie noot 731. Bloedsprenging op oorlelletje, duim en grote teen : Exod., XXIX 20; Levit., VIII 23, 24; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 150-152; zie noot 755. Bloedsprenging op kleed : zie noot 760.

[1470] Exod., XXIX 24, 27; Levit., VIII 27; Talm. Babl., Menāḥ., 62a.

[1471] Exod., XXIX 26; Levit., VIII 29; Phil. Jud., Leg. Alleg., III 129.

[1472] Exod., XXIX 31, 32; Levit., VIII 31.

[1473] Levit., VIII 32.

[1474] Numer., VI 14-20; Mišn., Zebāḥ., V 6, X 2; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 251-253.

[1475] Numer., VI 19-20; Mišn., Nāz., VI 9. De Naziraeër had zelf op deze schouder recht ?

[1476] Mišn., Zebāḥ., V 5; Idem, Menāḥ., V 7. Offer der gemeente is naar noot 1454 ook de garf.

[1477] Levit., XXIII 19; Flav. Jos., Antiq., III 252.

[1478] Flav. Jos., Antiq., III 253; Mišn., Zebāḥ., V 5.

[1479] Zie noot 1572.

[1480] Coptisch : ⲡⲁⲥⲭⲁ.

[1481] II Kon., XXIII 22; II Chron., XXXV 18.

[1482] Deut., XVI 1-8.

ning[1483]. Het substituut bestond uit een lam of een bokje[1484], beide van het mannelijke geslacht[1485]. De huisvader was zijn eigen priester[1486] en bevond zich in staat van reinheid[1487]. Hij droeg het dier op de schouder naar de tempel[1488], slachtte het aldaar en nam het weder mede; dit laatste althans na de terugkeer uit de ballingschap[1489]. Hij roosterde het thuis boven het vuur[1490], de kop, de schenkels en de ingewanden inbegrepen[1491], zonder een metalen braadspit te gebruiken[1492] en zonder de beenderen te breken[1493]. De Paasmaaltijd volgde, waaraan het gehele gezin deelnam[1494]. Het geroosterde dier werd opgediend, begeleid van ongezuurd brood[1495] en bittere kruiden[1496], en vier kelken wijn werden geledigd[1497]. Men at, reisvaardig gekleed en met haast[1498]; de huisvader bracht zijn kinderen de omstandigheden in herinnering, waaronder het offer oudtijds was ingesteld[1499]. Vreemden waren niet toegelaten[1500], men begaf zich de gehele nacht ook niet buitenshuis[1501]. De maaltijd moest voor de volgende morgen zijn beëindigd[1502], waarna de resten werden verbrand.

[1483] Exod., XII 6, 18; Numer., IX 3, 5, 11, XXVIII 16, XXXIII 3; enz. Vgl. Phil. Jud., De Vit. Mos., II 224; Idem, De Spec. Legib., II 155, 210; Idem, Quaest. in Exod., I 9.

[1484] Lam : Exod., XII 3-5, 21; II Chron., XXXV 7; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 8; enz. Vgl. Mišn., Pesāḥ., VIII 2. — Bokje : Exod., XII 5; II Chron., XXXV 7; enz. Vgl. Mišn., Pesāḥ., VIII 2. — Rund, voor de ballingschap : Deut., XVI 2.

[1485] Exod., XII 5; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 7, 8.

[1486] Phil. Jud., De Vit. Mos., II 224-225; Idem, De Decal., 159; Idem, De Spec. Legib., II 145, 146, 148; Idem, Quaest. in Exod., I 10.

[1487] Numer., IX 6-12; Ezr., VI 20, 21; II Chron., XXX 3, 15, 17, 18, 24, XXXV 6; Jubil., XLIX 9; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 225; Idem, De Spec. Legib., II 145, 148; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 426; Idem, Antiq., X 70, XI 109; Ev. Joh., XI 55, XVIII 28; Mišn., Pesāḥ., V 3, VI 6, VIII 5, 6, 8, IX 4; maar vgl. ibid., VII 4, 6.

[1488] Mišn., Pesāḥ., VI 1. Het dragen van het offerdier, zo talloze malen op de Egyptische reliëfs afgebeeld. Volgens Plinius, Nat. Hist., VIII 183, bewijs van onwil van het dier en slecht voorteken. Zie noot 885.

[1489] Zie noot 1405.

[1490] Exod., XII 8, 9; I Esdr., I 13; Jubil., XLIX 13, 20; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 14; Mišn., Pesāḥ., IV 4, V 10, VI 1, X 4; Idem, Zebāḥ., V 8.

[1491] Exod., XII 9; Jubil., XLIX 13; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 17; Mišn., Pesāḥ., VII 1. Zie noot 896?

[1492] Mišn., Pesāḥ., VII 2.

[1493] Exod., XII 46; Numer., IX 12; Jubil., XLIX 13-14; Mišn., Pesāḥ., VII 11.

[1494] Indien te klein, met gasten uitgebreid : Exod., XII 4; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 423-425; Idem, Antiq., II 312, III 248. Vgl. Mišn., Pesāḥ., VIII 7; Tōs., Pesāḥ., IV 3. Nabataeërs : Strab., Geogr., XVI 4, 26. Grieken : zie noot 69.

[1495] Exod., XII 8, 39; Numer., IX 11; Phil. Jud., De Sacrif., 62; Idem, De Spec. Legib., II 158-159; Idem, Quaest. in Exod., I 15.

[1496] Exod., XII 8; Numer., IX 11; Phil. Jud., De Congress., 162-163; Mišn., Pesāḥ., II 6, X 3; Idem, Quaest. in Exod., I 15.

[1497] Mišn., Pesāḥ., X 1; vgl. Jubil., XLIX 6. Vier is het getal der elementen.

[1498] Exod., XII 11. Vgl. Deut., XVI 3; Phil. Jud., De Sacrif., 63; Idem, Quaest. in Exod., I 19; Flav. Jos., Antiq., II 312; Mišn., Pesāḥ., IX 5.

[1499] Mišn., Pesāḥ., X 4. Vgl. Exod., XII 26-27.

[1500] Exod., XII 43, 45, 48-49; Numer., IX 14; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 427; Mišn., Pesāḥ., V 3, VI 6; Idem, Zebāḥ., V 8.

[1501] Exod., XII 22, 46; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 22.

[1502] Exod., XII 10, XXIII 18, XXXIV 25; Numer., IX 12; Deut., XVI 4; Jubil., XLIX 1, 10, 12; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 11, 13, 18; Flav. Jos., Antiq., II 312, III 248; Mišn., Pesāḥ., IX 5, X 9; Idem, Zebāḥ., V 8.

Het Paasoffer werd ingesteld in Egypte, in de nacht, waarin de Israëlieten zich opmaakten om het land te verlaten en hun tocht door de woestijn aan te vangen. Een Israëlietische eredienst bestond op dat ogenblik nog niet. Mozes, die het offer aan zijn volgelingen oplegde, handelde naar eigen inzicht. Hij was priester te Heliopolis en opgegroeid als Egyptenaar. Hoeveel in latere eeuwen ook gewijzigd moge zijn, is op de overlevering enig vertrouwen te stellen, dan moet het door hem ontworpen offer Egyptische trekken vertonen. Doch welke?

De datum van het Paasoffer was het begin van de lente. Het bloed van het substituut werd in de bange Egyptische nacht niet in de grond uitgegoten, maar aan de bovendorpel en de zijposten van de deur des huizes gesprengd [1503]; het huis communiceerde voor het gehele gezin. Op de lenteëvening had in den beginne de schepping der wereld plaats gehad [1504]; op haar zou aan het einde der dagen de vernietiging der wereld zich voltrekken. De Egyptenaren namen op de eerste lentedag menie en verfden daarmede het vee en het geboomte rood, als reden opgevend dat het vuur op die dag eens de wereld had verbrand en dat de vurige kleur van het bloed [1505] voorbehoedmiddel was voor (de herhaling van) een zo grote en zodanige ramp [1506]. Deze zede was, en is, ook bij de Perzen en Indiërs inheems. De eersten verven enige dagen voor de lenteëvening de haan en alle groot en klein vee rood [1507], de tweeden bestrooien elkander tijdens het lentefeest met rood poeder of besprengen elkander met water van rode kleur [1508]. Het Paasoffer werd opgedragen bij volle maan. Bij het licht van de maan is het mogelijk zich veilig op weg te begeven. Wanneer de maan vol is, staat zij op het punt af te nemen, en met haar doet dat de natuur. Osiris stierf en werd uiteengescheurd bij volle maan [1509]. De Spartanen wachtten steeds op volle maan alvorens tot de veldtocht uit te trekken [1510].

Het Paasoffer werd oorspronkelijk als alle overige offers gekookt [1511]. Maar het geraakte onder de attractie van de garf [1512] en werd sedertdien geroosterd. Uitdrukkelijk wordt verboden het rauw te eten [1513]; ogenschijnlijk overtollige bepaling, nedergeschreven als het ware om ons te doen vermoeden, dat het offer te eniger tijd wel degelijk aldus gegeten werd [1514]. Een ander detail der bereidwijze biedt voorlopig meer perspectief: de beenderen van het offer

---

Vgl. Idem, Berāk., I 1. — Nachtelijk offer met verbranding der restanten voor zonsopgang, Syriërs (Joden?): Theophrast., De Pietat., fr. 13 (Pötscher); Arabieren: Nil. Ancyr., Narr., III (p. 613, Migne).

[1503] Exod., XII 7, 13, 22, 23; Jubil., XLIX 3; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 12; Flav. Jos., Antiq., II 312; Hebr., XI 28; Mišn., Pesāḥ., IX 5.

[1504] Phil. Jud., De Spec. Legib., II 151, 160.

[1505] Van welk bloed?

[1506] Epiphan., Panar., XVIII 3, 2. Vgl. Macrob., Sat., III 7, 2.

[1507] Dhabhar, The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others, blz. 341,22 - 342,11.

[1508] J. J. Meyer, Trilogie Altindischer Mächte und Feste der Vegetation, Zürich en Leipzig, 1937, deel I, blz. 16-28.

[1509] Plut., De Is. et Osir., 8, 18, 42; Idem, De Fluv., XVII 1. Vgl. Aelian., De Nat. Anim., VI 14.

[1510] Herod., Hist., VI 106, 120; Plut., De Herod. Malign., 26; Idem, De Fluv., XVII 1; Pausan., Graec. Descr., I 28, 4.

[1511] Deut., XVI 7. Vgl. II Chron., XXXV 13; Midr. Mekilt. in Exod., XII 9. Na de ballingschap niet langer toegestaan: Exod., XII 9; Jubil., XLIX 13; Mišn., Pesāḥ., II 8; Talm. Babl., Pesāḥ., 41a. In de antieke keuken placht men te roosteren vlees eerst te koken: Apic., De Re Coquin., VI 8, 1b, VII 5, 3, 5, VII 9,3, VIII 6,4. Vgl. Jambl., Vit Pyth., 154.

[1512] Zie noot 1561.

[1513] Exod., XII 9; Jubil., XLIX 13; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 16.

[1514] Zie noot 895-904, 1514.

mochten niet gebroken worden. Vier mythologische parallellen kunnen daartoe worden aangevoerd. De Egyptische god *'ntj* werd volgens de tekst van Pap. Jumilhac op bevel van de zonnegod Re uiteengesneden in enerzijds huid en vlees, anderzijds de beenderen. De beenderen werden op de huid gelegd. Zijn moeder *Ḥs3.t* deed uit haar borsten melk daarop nederdruppelen, hij werd herboren en herrees ongedeerd [1515]. In de Atharvaveda, een der oudste Indische teksten, wordt het offer van een bok beschreven: „Men mag zijn beenderen niet breken, het merg niet uitzuigen. Alles bijeen nemend, moet met het in deze hier leggen. Deze hier wordt zijn gestalte, door deze voegt men hem bijeen" [1516]. De context is weinigzeggend; het gaat vermoedelijk om hetzelfde. Hyrieus, koning van het Griekse land Boeotië, vroeg aan de goden Zeus, Hermes en Poseidon een zoon. Dezen waterden (*οὐρέω*) in de huid van de hun door hem geofferde stier en bevalen hem deze te begraven. Na negen maanden kwam daaruit zijn zoon Orion (*Οὐρίων*) te voorschijn [1517]. De god Thor, in de oud-Noorse Edda, kwam des avonds bij een hoeve aan. Hij slachtte zijn bokken en at deze in gezelschap van de heer des huizes en diens gezin op. Hij spreidde de huiden naast het haardvuur op de grond en beval de disgenoten de beenderen daarop te werpen. Allen deden het, nadat de zoon heimelijk een der schenkelbeenderen gebroken en het merg daaruit gezogen had. De volgende morgen bracht Thor de bokken met zijn hamer weder tot leven, maar een hunner ging mank [1518]. Aan de drie parallellen is gemeen, dat de wedergeboorte geschiedde vanuit de huid; het vlees was vervangbaar en kon worden gegeten. Het is aan te nemen, dat ook in het Paasoffer de behandeling der beenderen de wedergeboorte van het dier ten doel had; temeer, daar elders Jahwe op geheel dezelfde wijze beenderen tot het leven terugroept [1519]. In tegenstelling tot het bloed, dat in de aarde uitgegoten werd, werden de beenderen ten derden dage na de Paasmaaltijd verbrand [1520]; over de huid wordt niet gerept. Het getal drie is voor de wedergeboorte typisch [1521]. Bij de lijkverbranding werden ten derden dage de beenderen van de overledene door de naastbestaande in diens schoot vergaderd [1522] en met melk overgoten [1523].

Minderheilig tenslotte was het offer van eerstgeboorte, eersteling en tiend. Eerstgeboorte [1524], eersteling [1525] en tiend [1526] werden bij Egyptenaren, Joden, Perzen en andere

---

[1515] Pap. Jumilhac, A, XII 22 - XIII 10. Voor de werking van de moedermelk, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 138, noot 1202; Mahābhārata, XII 167, 3-5.

[1516] Atharvaveda, IX 5, 23-24. Vgl. ibid., IX 8, 18, en Čhāndogjopaniṣad, II 19, 2. „Deze hier" is de huid.

[1517] Palaephat., De Incred., 51; Euphorion, fr. 120 (Scheidweiler); Aristom., apud Arat., Phaen., 322-325 (vers. Lat.); Nonn., Dionys., XIII 96-103; Tzetz., Schol. in Lycophr., Alex., 328; Schol. in Nicandr., Ther., 15; Etym. Magn., sub voce *Ὠρίων*; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1535, (ed. Rom.); Ovid., Fast., V 493-536; Hygin., Fab., CXCV. Op naam van Oeneus: Schol. in Hom., Odyss., V 121. Op naam van Oenopion: Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 535; Lactant. Placid., Comment. in Stat., Theb., III 27; Mythogr. Vatic., I 32, II 129, III 15, 8.

[1518] Snorri Styrlyson, Edda, Gylfaginning, 43.

[1519] Ezech., XXXVII 4-10. Zie noot 1126.

[1520] Mišn., Pesāḥ., VII 10. Zie noot 925.

[1521] De Geboorte van Horus, blz. 231-234, § 56.

[1522] Senec., Dial., XII 2, 5; Propert., Eleg., I 17, 12; Tibull., Eleg., I 3, 6, vgl. III 2, 18; Serv., Comment. in Vergil., Aen., XI 210; Šatapathabrāhmaṇa, XIII 8, 3, 3.

[1523] Tibull., Eleg., III 2, 20. Vgl. ibid., I 2, 48; en De Geboorte van Horus, blz. 131-138, § 37.

[1524] Egyptenaren: geen bewijsplaatsen. Grieken: zie noot 17.

[1525] *Ἀπαρχή*. Egyptenaren: Theophrast., Hist. Plant., VIII 2, 7; Clem. Alex., Strom., VI 4, 36, 2. Vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 21, 4-9; H. Schäfer, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XXXVI, Leipzig, 1898, blz. 147-148. Koesjieten: Herod., Hist., III 24 (aan dode). Perzen: Dino, fr. 12 (Jacoby;

antieke volken na geofferd te zijn als heilig deel aan de priester uitgekeerd. Zij vormden perio-dieke bijdragen der gemeente tot instandhouding van de cultus [1527]. In hen voltrok zich de overgang van offer in kerkelijke belasting. De Joodse regeling hieronder uiteengezet staat aan het einde van een lange ontwikkeling. Eerstgeboorte, eersteling en tiend zijn als ראשית, ἀπαρχή [1528], te eniger tijd aan elkander identiek geweest, hebben zich echter zelfstandig ontwikkeld. Zij werden geheven als inkomsten- of als omzetbelasting. De eerste vorm van heffing was de oudere, maar de tweede verkreeg voorrang. Bij Deuteronomium werd bepaald, dat de contribuabelen hun offer zelf in de tempel mochten komen verteren [1529]. De bedoeling was ongetwijfeld de tempel en in wijder verband de stad Jeruzalem een bevoorrechte positie in de cultus te verlenen. Een antieke Arabische parallel kan daartoe worden aangevoerd [1530]. Na terugkeer uit de ballingschap ging men in beide richtingen verder.

De eerste geboorte, בְּכוֹר, πρωτοτόκος, was de eerste mannelijke [1531] afstammeling van mens of dier; de vrouwelijke kwam niet in aanmerking. De menselijke eerstgeboorte werd het altaar aangeboden na afloop van de kraamperiode der moeder [1532], de dierlijke werd dat op de achtste dag [1533]. De mens werd niet geofferd en placht te worden vrijgekocht [1534]. Hij werd somtijds aan de priesterschap uitgekeerd, die zich dan met de zorg voor hem belastte

---

aan koning, vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 142). Grieken : Artemid., De Somn. Interpr., III 3 (aan priester). Romeinen : Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 40, 4. Scythen : Herod., Hist., IV 61.

1526 Egyptenaren : Stèle Philae, 5 (Lepsius, Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien, deel IV, pl. 27b); Stèle Naucratis, 8-9 (A. Erman, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumkunde, deel XXXVIII, Leipzig, 1900, blz. 127-133); Aristot., Oecon., 1351a; Aristid. Rhet., Or., XLV 28; Hymn. Isidor., II 23, III 32 (Vanderlip). Vgl. Genes., XLI 34, XLVII 24; Herod., Hist., II 135. Phoeniciërs : Diod. Sic., Bibl. Hist., XX 14, 2; Justin., Epit. Hist. Philipp. Pomp. Trog., XVIII 7, 7. Perzen : Herod., Hist., I 89; Sad Dar Nasr, VIII 5; Dhabhar, The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others, blz. 336. Grieken en Romeinen, veelal als offer aan de zonnegod Apollo : Herod., Hist., VII 132, IX 81; Xenoph., Anab., V 3, 4; Lycurg., Or. in Leocr., 81; Diod. Sic., Bibl. Hist., XI 33, 2; Strab., Geogr., XII 8, 3; Pausan., Graec. Descr., I 28,2, 42,5, V 22,3, X 9,4, 10,2, 13,10; Liv., Ab Urb. Cond., V 21, 2; enz.

1527 Eerstgeboorte : Exod., XIII 2, 12, 13, 15, XXII 28 (29), XXXIV 19; Levit. XXVII 26; Numer., III 12, VIII 16, 17, XVIII 15; Deut., XV 19; Nehemj., X 37 (36); Phil. Jud., De Sacrif., 89, 102-104, 118; Idem, Quis Heres, 117-119, 124; Idem, De Spec. Legib., I 135-141, 248, IV 98; Idem, De Virtut., 95; Flav. Jos., Antiq., IV 70-71; Mišn., Bekōr.; Ev. Luc., II 23.—Eerstelingen : Exod., XXIII 19, XXXIV 26; Levit., II 12, 14, XXIII 17, 20; Numer., XV 21, XVIII 12, 13, XXVIII 26; Deut., XXVI 2, 4, 10; Ezech., XX 40, XLIV 30, XLVIII 14; Spreuk., III 9; Nehemj., X 36 (35), 38 (37), XII 44; II Chron., XXXI 5; Test. Levi, IX 14; Phil. Jud., De Sacrif., 72, 76, 109; Idem, De Somn., II 76; Idem, De Vit. Mos., I 254; Idem, De Spec. Legib., I 248; Idem, Quaest. in Exod., II 7, 50; Flav. Jos., Antiq., IV 70; Mišn., Terūm.—Tiend : Genes., XXVIII 22; Levit., XXVII 30, 32; Amos, IV 4; Maleach., III 10; Jubil., XXVII 27, XXXII 2-9, 15; Phil. Jud., De Post. Cain., 95-97; Idem, De Congress., 95, 99; Idem, De Mutat. Nom., 192; Me'arr. Gazz., XXXI 16 (Riessler). Vgl. Sirac., XLV 20.

1528 Zie noot 1525.

1529 Zie noot 1405.

1530 Plin., Nat. Hist., XII 63 : In de zuid-Arabische stad Sabota werd door de priesters tiend geheven. Daarmede werden publieke onkosten bestreden, *nam et benigne certo dierum numero deus hospites pascit*, want de god ontving genadiglijk gedurende een aantal dagen gasten aan de dis.

1531 Bewijsplaatsen, zie noot 1527. — De oudste zoon is de eersteling van de kracht des vaders : Genes., XLIX 3; Deut. XXI 17. De eerste spaan van de boom geslagen behelst diens kracht : Šatapathabrāhmaṇa, III 6, 4,11, 7,1,8. Vgl. de eigenaam *Ἰφιγενής*.

1532 Levit., XII 6; Ev. Luc., II 22.

1533 Exod., XXII 29 (30); Levit., XXII 27; Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 8. Zie noot 1682.

1534 De Geboorte van Horus, blz. 173, noot 1631.

en hem eventueel in haar rangen opnam [1535]. De stam Levi was door Jahwe als substituut voor de gezamenlijke eerstgeboorten van het volk Israël uitgekozen en voor het priesterschap gereserveerd [1536]. Het volk Israël zelf beschouwde zich als eerstgeborene, בְּכוֹר, *πρωτότοκον* [1537], en tevens als priester [1538] van de volken der aarde. Het aangeboden dier, het beste ter beschikking staande exemplaar [1539], werd ten offer gebracht [1540], hetgeen met vereenvoudigd ritueel geschiedde [1541]. Voor het onreine dier werd een lam als substituut gesteld [1542]. Geschiedde dat niet, dan moest het de nek gebroken worden [1543]; hardvochtig voorschrift, dat in later tijd terzijde gesteld werd en vervangen door vrijkoop [1544]. De vrijkoopsom was laag gehouden. Zij bedroeg voor de mens vijf sikkels [1545], voor het onreine dier anderhalve sikkel [1546]. Het bedrag verviel aan de priester [1547].

De eersteling, בְּכוֹר, *πρωτογένημα* [1548], werd gebracht van het gewas. Zeven gewassen kwamen in aanmerking [1549], te weten: de tarwe, de gerst [1550], de wijn [1551], de vijg, de granaat [1552], de olijf [1553] en een dierlijk product, de honing [1554]. De aanbieding werd voorafgegaan door twee offers, dat van een enkele garf op de dag volgende op de Paasmaaltijd [1555] en dat van twee broden op het Pinksterfeest, vijftig dagen later [1556]. Het offer van de eerste garf

---

[1535] I Sam., I 11, 22-28; Mišn., Zebāḥ., XIV 4. Zie noot 706, 707.

[1536] Numer., III 12, 41, 45, VIII 18; Phil. Jud., De Sacrif., 118; Idem, Quis Heres, 124.

[1537] Exod., IV 22; Jerem., II 3; Amos, VI 1; Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 180. Vgl. Ps., LXXXIX 28. — Coptisch: ϣⲣⲡⲙⲙⲓⲥⲉ : ϣⲟⲣⲡ ⲙ̀ⲙⲓⲥⲓ, enz.

[1538] Jubil., XXXIII 20; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 149; Idem, De Spec. Legib., II 163; Idem, Quaest. in Exod., I 10. De hogepriester, idem: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 97, vgl. 168, 190. De philosoof, priester der wereld: Marin., Vit. Procl., 19.

[1539] Mišn., Bekōr., II 6-8. Zie noot 860, 1592.

[1540] Rund, schaap, bok: Genes., IV 4; Numer., XVIII 17; Flav. Jos., Antiq., IV 70.

[1541] Mišn., Zebāḥ., X 2; Idem, Menāḥ., X (IX) 6.

[1542] Ezel: Exod., XIII 13, XXXIV 20; Numer., XVIII 15; Phil. Jud., De Sacrif., 89, 112; Mišn., Bekōr., I 3-6.

[1543] Exod., XIII 13, XXXIV 20; Mišn., Bekōr., I 7.

[1544] Numer., XVIII 15; Exod., XIII 13 (LXX), XXXIV 20 (LXX); Phil. Jud., De Sacrif., I 89, 114; Idem, De Spec. Legib., I 135, 248; Mišn., Ḥall., IV 9.

[1545] Numer., III 47, XVIII 15-16; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 139, 140; Flav. Jos., Antiq., IV 71. Betaald na een maand: Numer., XVIII 16. Vgl. Mišn., Bekōr., VIII 3-6.

[1546] Flav. Jos., Antiq., IV 71; Talm. Babl., Bekōr., 11a. Vgl. Mišn., ʿEdūj., VII 1; Idem, Bekōr., I 6. Eveneens na een maand betaald: Numer., XVIII 16; Mišn., Bekōr., IV 1-2.

[1547] Numer., III 48, 51; Flav. Jos., Antiq., IV 71.

[1548] Coptisch: ⲁⲡⲁⲣⲭⲏ of ϣⲣⲡⲛ̄ⲅⲉⲛⲏⲙⲁ : ϣⲟⲣⲡ ⲛ̀ⲟⲩⲧⲁϩ, enz.

[1549] Deut., VIII 8; Mišn., Berāk., VI 4; Idem, Bikk., I 3, 10, III 9. Vgl. Flav. Jos., Antiq., IX 274.

[1550] Graan: Levit., II 14; Numer., XVIII 12; Deut., XVIII 4; II Chron., XXXI 5; Judith, XI 13; Tob., I 6; Jubil., XLIV 4; Phil. Jud., De Sacrif., 76; Idem, De Spec. Legib., I 134, 141, 248, IV 98; Idem, De Virtut., 95. Vgl. II Kon., IV 42.

[1551] Numer., XVIII 12; Deut., XVIII 4; Nehemj., X 38 (37); II Chron., XXXI 5; Jubil., VII 36; Test. Levi, IX 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 134, 141, 248, IV 98; Idem, De Virtut., 95.

[1552] Boomvruchten: Nehemj., X 36 (35), 38 (37); Phil. Jud., De Spec. Legib., I 134, 248; Idem, De Virtut., 95.

[1553] Olie: Numer., XVIII 12; Deut., XVIII 4; Nehemj., X 38 (37); II Chron., XXXI 5; Jubil., VII 36; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 134, 141, 248, IV 98; Idem, De Virtut., 95.

[1554] II Chron., XXXI 5.

[1555] Levit., XXIII 10-12; Phil. Jud., De Somn., II 75-77; Idem, De Decal., 160; Idem, De Spec. Legib., II 162-175; Idem, Quaest. in Exod., I 1; Flav. Jos., Antiq., III 250-251; Mišn., Menāḥ., VI (X) 1-9.

[1556] Levit., XXIII 17-20; Numer., XXVIII 26; Phil. Jud., De Decal., 160; Idem, De Spec. Legib., I 183, 185, II 179-187; Flav. Jos., Antiq., III 252.

was ook in Egypte [1557], in Perzië [1558] en in Griekenland [1559] zede. Deze offers waren correlaat en vormden de twee aspecten van een zelfde zaak [1560]. De garf, die geroosterd werd [1561], was van gerst, de oudere graansoort [1562]; een handvol gerst kwam als gedenkoffer op het altaar [1563]. Het offer was oecumenisch, representatief voor de mensheid [1564] in de natuurlijke staat, waarin zij in de oertijd verkeerde [1565]. De twee broden daarentegen waren vervaardigd van tarwe [1566]. Zij waren gehoornd [1567], in de vorm ⌴, met het lofoffer als enige aller offers gegist [1568] en werden onvermeerderd opgedragen [1569]. Zij waren representatief voor het volk, de natie, in haar culturele staat [1570]; ten getale van twee ten einde het secundaire karakter ten opzichte van de enkelvoudige garf te accentueren [1571]. Garf en broden vervielen na beweging aan de priester [1572].

Onmiddellijk nadat de garf geofferd was, begon de oogst [1573]. Na het Pinksteroffer begon de aanbieding der eerstelingen, die collectief geschiedde [1574]. Judaea was daartoe in vier en

---

1557 Theophrast., Hist. Plant., VIII 2, 7; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14, 2. Identificatie van deze garf met de hiëroglyphe 𓇋 : Oudh. Med., deel XLVI, Leiden, 1965, blz. 65, noot 2.

1558 Dēnkart, p. 733, 12-14 (Madan).

1559 Plut., Quaest. Graec., 6 (gerst).

1560 Vgl. Pap. Berlijn, no. 13603 (Erichsen-Schott): IV 1 (graan), 7 (brood); Phil. Jud., De Spec. Legib., II 176. De zeven tussenliggende weken beantwoorden aan de zeven eerste dagen der embryologische vorming, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 245-250, § 59.

1561 Levit., II 14; Joz., V 11; Flav. Jos., Antiq., III 251; Mišn., Menāḥ., VI (X) 4; vgl. Plin., Nat. Hist., XVIII 7. Roosteren is de oudste bereidwijze van voedsel: Ovid., Fast., II 521, VI 313; Plin., Nat. Hist., XVIII 7. Koken en bakken zijn reeds uitingen van luxe: Phil. Jud., Quaest. in Exod. I 14; noot 1570. Roosteren geschiedt met vuur, koken met water; het eerste is daarom hoger in rangorde dan het tweede: I Sam., II 15. De Romeinen vierden op voorschrift van koning Numa in het begin van de lente het feest der Fornacalia, waarop zij geroosterd spelt aten: Ovid., Fast., II 525-532, VI 313-314; Plin., Nat. Hist., XVIII 8; Fest., De Verb. Signif., sub voce Fornacalia (p. 73, 82, Lindsay). Zie noot 1061.

1562 Phil. Jud., De Spec. Legib., II 175; Flav. Jos., Antiq., III 250, 251; Mišn., Sōṭ., II 1; Talm. Babl., Menāḥ., 84a.

1563 Levit., II 15, 16; Flav. Jos., Antiq., III 251; Mišn., Menāḥ., VI (X) 4.

1564 Phil. Jud., De Spec. Legib., II 162, 168, 171.

1575 Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., II 151-152, 159-161.

1566 Levit., XXIII 17; Phil. Jud., De Spec. Legib., II 175, 179, 181, 184, 186; Flav. Jos., Antiq., III 252. Pinksterbrood, twee tiende epha, als de toonbroden: Levit., XXIII 17.

1567 Mišn., Menāḥ., XI 4.

1568 Levit., XXIII 17; Phil. Jud., De Spec. Legib., II 179, 182-185; Flav. Jos., Antiq., III 252; Mišn., Menāḥ., V 1. Zie noot 1466.

1569 Mišn., Menāḥ., V 3.

1570 Phil. Jud., De Decal., 160; vgl. Theophrast., De Pietat., fr. 2 (Pötscher). Gisting, symbool van luxe: Phil. Jud., De Spec. Legib., II 159, zie noot 1176, 1318.

1571 Symbolen van verleden en toekomst, dus potentieel: Phil. Jud., De Spec. Legib., II 187. Vgl. de twee garven in Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 43, afb. 1; en noot 1177, hierboven.

1572 Garf: Levit., XXIII 11, 12, 15; Flav. Jos., Antiq., III 251; Mišn., Menāḥ., V 6, VI (X) 4. Broden: Levit., XXIII 17, 20; Mišn., Menāḥ., V 6, 7; Talm. Babl., Sukk., 37b; vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 185; en Flav. Jos., Antiq., III 253. Garf en broden werden niet slechts na, maar om de in noot 1454 genoemde reden ook voor de slachting bewogen: Mišn., Menāḥ., V 7.

1573 Levit., XXIII 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 99; Flav. Jos., Antiq. III 251; Mišn., Ḥall., I 1; Idem, Menāḥ., VI (X) 5-8. Vgl. Plin., Nat. Hist., XVIII 8.

1574 Phil. Jud., De Spec. Legib., II 220-221; Mišn., Bikk., I 3, 6, 10; Idem, Menāḥ., VI (X) 6.

twintig districten verdeeld, beantwoordende aan de vier en twintig priesterlijke phylen [1575]. In ieder dezer, en in ieder op een andere dag, werd een stoet geformeerd, waarin de afzonderlijke contribuabelen hun gaven, per korf verpakt, deden mededragen [1576]. Deze eerstelingen kwamen niet op het altaar [1577]; de korven werden daarvoor nedergezet [1578]. Zij werden door de dienstdoende priester bewogen [1579] en door hem overgenomen [1580]. Was de afstand tot de tempel te groot, dan stuurde men zijn gaven, alweder collectief, in geld [1581]. De Carthagers zonden op deze wijze jaarlijks hun eerstelingen naar de moederstad Tyrus [1582]. De offerbereidheid der volken beantwoordde dikwijls helaas niet aan de verwachtingen [1583].

De beschreven ceremonieën waren niet meer dan symbolische aanbieding van het offer; de eigenlijke heffing volgde. De eersteling van alle gecultiveerd gewas, niet slechts die der zeven vermelde, was aan Jahwe en diens priester verschuldigd. De eersteling der lagere gewassen behoefde echter niet tot het altaar gebracht te worden [1584], maar kon, al naar gelang der vordering van de oogst, regelrecht aan de priester te diens huize worden ingereikt [1585]. Aparte vermelding verdienen het deegoffer [1586], correlaat met het graanoffer [1587]; het offer van de pasgeschoren wol [1588]; het offer van de in tijd van oorlog behaalde krijgsbuit [1589]. Het aan de priester uit te keren gedeelte bedroeg gemiddeld een vijftigste der beschikbare vruchten [1590], nauwkeurig een vier en twintigste van het beschikbare deeg [1591]. Bij niet strict homogene voorraad werden de eerstelingen uit de variëteiten der beste qualiteit gekozen [1592].

Het tiend, מעשר, δεκάτη, ἐπιδέκατον [1593], werd in de oudheid veelal door de wereldlijke machthebber geheven bij wijze van belasting [1594]. De Joodse wetgever bestemde het als

---

[1575] Mišn., Bikk., III 2. Waartoe: Idem, Ta'an., IV 2.

[1576] Deut., XXVI 1-10; Phil. Jud., De Somn., II 272; Idem, De Spec. Legib., I 152, II 215-222; Idem, De Virtut., 95; Mišn., Bikk., III 2-8.

[1577] Levit., II 12; Phil. Jud., De Spec. Legib., II 216.

[1578] Deut., XXVI 4, 10; Mišn., Bikk., III 6.

[1579] Mišn., Bikk., II 4, III 6; Talm. Babl., Menāḥ., 61b; Midr. Sifr. in Deut., XXVI 4; Targ. Jon., in idem.

[1580] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 152, II 216, 222; Flav. Jos., Antiq., IV 241, IX 273-274; Mišn., Bikk., III 12. Vgl. Jubil., VII 36.

[1581] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 78; Idem, Leg. ad Gai., 156, 216, 291, 312, 315.

[1582] Polyb., Hist., XXXI 12, 12.

[1583] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 153-155; vgl. ibid., I 142-144.

[1584] Mišn., Bikk., II 2.

[1585] Mišn., Terūm., II 4; Idem, Jōm Ṭōb, I 6; Tōs., Pē'ā, IV 4; Talm. Jer., Ketūb., p. 26d, 60-61; Talm. Babl., Ketūb., 28b.

[1586] Numer., XV 19-21; Ezech., XLIV 30; Nehemj., X 38 (37); Phil. Jud., De Sacrif., 107; Idem, De Spec. Legib., I 132; Flav. Jos., Antiq., IV 71; Mišn., Ḥall.

[1587] Zie noot 1550.

[1588] Deut., XVIII 4; Tob., I 6; Phil. Jud., De Virtut., 95; Flav. Jos., Antiq., IV 71; Mišn., Ḥall., IV 9; Idem, Ḥull., XI 1-2.

[1589] Joden: Phil. Jud., De Vit. Mos., I 252-254, 259, 316-318. Perzen: Xenoph., Inst. Cyr., IV 5, 14.

[1590] Mišn., Terūm., IV 3-4; Tōs., Terūm., V 3, 8; Talm. Jer., Terūm., p. 42d, 11-14.

[1591] Mišn., Ḥall., II 7.

[1592] Mišn., Terūm., II 4-6; Idem, Bikk., I 3; Idem, Menāḥ., IX (VIII) 1. Zie noot 860, 1539.

[1593] Coptisch: ⲢⲈⲘⲎⲦ.

[1594] Egyptenaren: zie noot 1526. Joden: I Sam., VIII 15, 17. Als geschenk: Genes., XIV 20; Phil. Jud., De Congress., 93, 99; Hebr., VII 2, 4, 6, 9; Me'arr. Gazz., XXVIII 11 (Riessler). Perzen: zie noot 1526.

offer tot onderhoud der levieten [1595], waaronder de gehele priesterlijke stam Levi te verstaan. De levieten moesten van het hun toegevallene op hun beurt een tiende aan de fungerende priesterschap uitkeren [1596]. Na terugkeer uit de ballingschap werd het tiend dubbel geheven, naar oude stijl als belasting, naar nieuwe stijl als offerverplichting. Een ieder was verplicht gedurende twee jaar telkenjare een offermaaltijd in Jeruzalem te houden en op deze het tiend te verteren [1597]; in het derde jaar echter moest hij het tiend aan de armen schenken [1598]. De dubbele heffing drukte als zware last op de contribuabelen; de animo voor het oudere tiend was dan ook gering [1599]. Om aan diegenen onder de levieten tegemoet te komen, die de priesterwijding niet ontvangen hadden en geen andere inkomsten bezaten, deden vele priesterlijke levieten, die dezulke wel bezaten, vrijwillig van hun rechten afstand [1600].

Het offer van eerstgeboorte, eersteling en tiend was economisch en maatschappelijk van zeer groot, liturgisch van zeer gering belang. Datzelfde geldt van andere heffingen ten bate van het heiligdom, die tot nadere bestemming wel naar het altaar gebracht werden, maar daar niet op kwamen. Het heeft geen zin in het raam van deze studie haar alle op te sommen; als de drie reeds behandelde moeten zij benaderd worden vanuit het antieke belastingrecht. Weshalve de bespreking der afzonderlijke offersoorten hiermede zij besloten.

§ 19 De priester had de instandhouding van de liturgie en de wijsheid tot taak [1601]. Zijn aanwezigheid bij het offer was wenselijk of zelfs noodzakelijk [1602]. Zijn staat was niet zuiver ambtelijk. De priester was aan God gewijd [1603]. Hij was zelf offer, identiek met het op het altaar brandende lichaam, hij behoorde in deze zin niet tot de levenden [1604]. De priester verleende bemiddeling tussen God en mens [1605]. Hij nam de ongerechtigheid der heilige

---

[1595] Levieten: Numer., XVIII 21 - 32; Deut., XIV 29, XXVI 12; Nehemj., X 38 (37), 39 (38), XII 44, XIII 5, 12, 13; II Chron., XXXI 4-19; Tob., I 7; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 2, 191; Idem, De Spec. Legib., I 156; Flav. Jos., Antiq., IV 68, 205, 240, 242, IX 273; Mišn., Ma'ser.; Hebr., VII 9. Priesters: Nehemj., X 39 (38), XII 44; Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad I 188); Tob., I 7; Judith, XI 13; Jubil., XIII 26-27, XXXII 15; Phil. Jud., De Virtut., 95; Flav. Jos., Vit., 63, 80; Idem, Antiq., IV 68, 205, IX 273, XIV 203, XX 181, 206; Hebr., VII 5, 8; Talm. Jer., Ma's. Šēn., p. 56b, 58-59. De leviet, zelf tiend: Phil. Jud., De Congress., 98.

[1596] Numer., XVIII 26-28; Nehemj., X 39-40 (38-39); Jubil., XXXII 9; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 2, 191; Idem, De Spec. Legib., I 157; Idem, Quaest. in Genes., III 39; Flav. Jos., Antiq., IV 69; Hebr., VII 9.

[1597] Deut., XII 17-18, XIV 22-26; Tob., I 6-7; Jubil., XXXII 10, 11, 14; Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 56; Flav. Jos., Antiq., IV 205, 240, 242; Mišn., Ma's. Šēn.; Idem, Makk., III 3; Idem, Zebāḥ., V 8, XIV 8; Idem, Kēl., I 8.

[1598] Deut., XIV 28-29, XXVI 12 (LXX). Als toegevoegde schenking: Tob., I 8; Flav. Jos., Antiq., IV 240.

[1599] Vgl. Maleach., III 8-10; Tōs., Sōṭ., XIII 10; Talm. Babl., Jōm., 9a; Idem, Sōṭ., 48a; Idem, Bāb. Meṣ., 90a.

[1600] Flav. Jos., Vit., 80; Talm. Jer., Ma's. Šēn., p. 56b, 43 - 56c, 4. Anders: Flav. Jos., Antiq., XX 181, 206-207; Talm. Babl., Jabm., 86, a-b; Idem, Ketūb., 26a; Idem, Sōṭ., 47b-48a; Idem, Ḥull., 131b.

[1601] Chaerem., fr. 6 (Jacoby; ad 8); Flav. Jos., Contr. Apion., II 141.

[1602] Joden: Richt., XVII 5, 12-13, XVIII 4, 24, 27. Perzen: Herod., Hist., I 132; Xenoph., Instit. Cyr., VIII 3, 11; Strab., Geogr., XV 3, 13; Ammian. Marcellin., Res Gest., XXIII 6, 35.

[1603] Vgl. Exod., XXVIII 36; Phil. Jud., De Plantat., 63; Idem, Quaest. in Genes., IV 151; Plut., Quaest. Roman., 111.

[1604] Joden: Levit., XVI 17; Phil. Jud., De Fug., 108; Idem, De Somn., II 189, 231. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, I 9, 1, 29. Bij het bed van de Romeinse flamen dialis stond steeds een doos met offerkoeken: Q. Fab. Pict., fr. 3 (Bremer).

[1605] Phil. Jud., De Somn., II 188, 228-234; Idem, De Spec. Legib., I 116, 244; vgl. Hebr., IX 15. — De priester, Woord Gods: Phil. Jud., Leg. Alleg., III 82; Idem, De Cherub., 16; Idem, De Sacrif., 119; Idem, Quod Deter., 132. Zie noot 1428.

dingen [1606], de ongerechtigheid des heiligdoms [1607], de ongerechtigheid van het priesterambt [1608], de ongerechtigheid der (volks) vergadering [1609] op zich en delgde haar door de tot verzoening Gods opgedragen offers te eten [1610]; in deze consumptieve functie was hij identiek niet met het offer, maar met het altaar. Al wat de priester gegeven werd, behoorde hem toe [1611]. Hij verkreeg al wat het altaar aangeboden, maar daarop niet verbrand werd [1612]. Hij was in dit opzicht aan het altaar ondergeschikt [1613], want het vuur op het altaar leidde het offer regelrecht ten hemel, de mond des priesters herleidde het tot geboorte op aarde [1614]. De instandhouding van de wijsheid, die de priester tot taak was, was instandhouding van de godsdienstige leer en sloot beoefening van de wetenschap in. Deze wetenschapsbeoefening had een aspect, dat ons vreemd is. Overeenkomstig de profetische gave des priesters [1615] was ook de door hem behoede wetenschappelijke letterkunde profetisch van inhoud [1616].

De priester verrichtte zijn priesterlijke opdracht en behoorde tot de priesterlijke stand. In de Egyptische teksten wordt geen onderscheid gemaakt; onder de term *w'b* wordt zowel de functie als de stand des priesters verstaan [1617]. In de Joodse geschiedt dat wel. De fungerende priester heet in hen כהן, „priester", de persoon van priesterlijke stand לוי, „leviet". Het optreden dezer splitsing is gevolg geweest van een historische ontwikkeling, die ten dele bekend is, ten dele gereconstrueerd moet worden. Bij het verbond op de Sinaï werden de zonen van Levi, die zich tijdens de verwikkelingen rondom het gouden kalf door hun trouw aan de zaak van Mozes onderscheiden hadden, als priesterlijke stand van het volk Israël afgezonderd [1618]. Bij de inbezitname van het land Kanaän kregen zij geen aaneengesloten woongebied toegewezen, maar werd hun de cultus toevertrouwd. Zij nestelden zich vooral in de provinciale heiligdommen, want de cultus te Jeruzalem geraakte na de oprichting van het koningschap in de handen van enige weinige geprivilegieerde families [1619]. De Babylonische ballingschap deed alles weder te niet en na terugkeer, omtrent het midden van de zesde eeuw voor het begin onzer jaartelling, werd slechts de cultus te Jeruzalem in ere hersteld. De hiërarchie werd op dat ogenblik gereorganiseerd. De priesterschap werd, in afwijking van de oudtijds nagestreefde verhouding van een twaalfde, in getalsterkte gebracht op nauwkeurig een tiende gedeelte der bevolking, zijnde 4289 personen op 42360 ballingen [1620]. Daarenboven werden 74 ballingen,

---

[1606] Exod., XXVIII 38. Voor de term, vgl. Ezech., XLIV 10.

[1607] Numer., XVIII 1.

[1608] Numer., XVIII 1.

[1609] Levit., X 17. Vgl. Phil. Jud., De Fug., 157-160.

[1610] Exod., XXIX 33; Levit., X 17; Hoz., IV 8. Zie noot 1268.

[1611] Numer., V 10.

[1612] Phil. Jud., De Spec. Legib., II 183. Vgl. Jubil., XXXI 16; I Cor., IX 13.

[1613] Vgl. Mišn., Zebāḥ., X 2.

[1614] Zie noot 1052-1054.

[1615] Zie noot 1149.

[1616] De Brief van Aristeas, blz. 110, noot 1082.

[1617] Stand: Herod., II 164; Plat., Tim., 24a; Isocr., Busir., 15; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 28,5, 73,2; Strab., Geogr., XVII 1, 3. De term *w'b*: I Chaëmw., V 9, 19, 23, 25?

[1618] Exod., XXXII 26-29; Numer., III 11-13, 45, VIII 16-19, XVIII 6; Phil. Jud., De Plantat., 63; Idem, De Congress., 98; Idem, De Vit. Mos., II 159-173, 270-274; Idem, De Spec. Legib., I 79, 131, III 126-127; enz.

[1619] Vgl. II Kon., XXIII 9.

[1620] Ezr., II 36-39, vgl. II 64. Samengevat in twee families: Ezr., VIII 2. Getalsterkte der priesterschap, 1500 man: Hecat. Abder., fr. 21 (Jacoby; ad I 188); 20.000 man: Numer., III 43, 46; Flav. Jos., Contr. Apion., II 108.

om enigerlei reden gediscrimineerd, aangetrokken tot het verrichten der kosterdiensten [1621]. Zij vormden het kader der lagere geestelijkheid, aangevuld vermoedelijk met personen, die zich bij de inname der stad aan de ballingschap hadden weten te onttrekken en na de terugkeer der ballingen bij dezen geen gezag meer bezaten [1622]. Zij allen worden als levieten betiteld en waren in principe van priesterlijke afkomst. De term leviet is in de latere teksten derhalve dubbelzinnig. Hij beduidt enerzijds de priester, anderzijds de koster [1623]; dit laatste, wat de Griek *νεωκόρος* noemt.

De inwijding van de leviet geschiedde als volgt. Hij werd met water besprengd en over het gehele lichaam kaalgeschoren, waarna hij zijn klederen wies. Hij werd voor de volksvergadering geleid, waar de Israëlieten de hand op hem legden. De priester bewoog hem nu, wij weten niet hoe, als beweegoffer voor Jahwe [1624]. De executie geschiedde echter niet aan de leviet zelf, maar aan twee varren, die hij als substituut stelde, een ten zondoffer en een ten brandoffer. Daarmede was de plechtigheid ten einde [1625]. Zij beduidde, dat de leviet slachtoffer was, substituut van het gehele volk [1626], en tevens priesterlijk offerdeel. Het eerste werd uitgedrukt door het kaalscheren, de handoplegging en de substitutie der varren; het tweede alleen door de beweging. De inwijding des priesters had een geheel ander verloop. Deze trad voor de volksvergadering en werd daar gewassen, maar niet onthaard. De priesterlijke kledij werd hem omgehangen en zalfolie werd over zijn hoofd uitgegoten [1627]. Zonder dat hem de hand was opgelegd, werden als substituut voor hem een var ten zondoffer en een ram ten brandoffer geofferd. Hij verrichtte nu onder leiding van de dienstdoende priester zijn eerste persoonlijke offer, het vuloffer, op de wijze hierboven beschreven [1628]. De priester was als de leviet slachtoffer, maar hij was niet offerdeel. Mozes [1629] en Aäron [1630] waren zelf leviet.

In zeldzame gevallen werd de executie aan de priester als slachtoffer daadwerkelijk voltrokken. De Egyptische koning Sabaco, van de Koesjietische dynastie, droomde, dat een man, de god van Thebe, hem aanried de Egyptische priesters te verzamelen, hen door tweeën te snijden en met zijn gevolg door de helften heen te schrijden. Deze droom scheen hem toe onheil te voorspellen; hij legde het bewind neder en trok zich terug in zijn stamland Koesj [1631]. De invoering van het boek Deuteronomium door koning Jozia ging gepaard met een massale slachting, waarbij alle priesters van Baäl op de door hen bediende altaren ten offer werden

---

1621 Ezr., II 40. Na hen kwamen nog 38 personen over: Ezr., VIII 18-19.

1622 Ezech., XLIV 10-14? Vgl. Numer., XVIII 23; Talm. Babl., Jabm., 86b; Idem, Ḥull., 131b. Nehemj., XI 18, geeft het aantal der levieten op als 284.

1623 Hebr., VII 5. *Νεωκόρος*: Phil. Jud., De Fug., 90, 93, 94; Idem, De Somn., II 272; Idem, De Vit. Mos., I 316, 318, II 159, 174, 276; Idem, De Spec. Legib., I 156, II 120; Idem, De Praem. et Poen., 74. *Ἱερόδουλος*: I Esdr., I 3. Voor de Egyptenaren, vgl. Chaerem., fr. 6 (Jacoby; ad 8).

1624 Numer., VIII 11, 13, 15, 21.

1625 Numer., VIII 5-22.

1626 *Λύτρον*: Numer., III 12 (LXX); Phil. Jud., De Sacrif., 118; Idem, Quis Heres, 124. *Ἀντικαταλλαγή*: Phil. Jud., De Congress., 98. Zie noot 632.

1627 Bij de wijding van de hogepriester werd ook het heiligdom gezalfd: Levit. VIII 10-11; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 146.

1628 Zie noot 1467-1473.

1629 Exod., II 1.

1630 Exod., IV 14.

1631 Herod., Hist., II 139; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 65, 6-8. Zie noot 800.

gebracht [1632]. Tiberius, mogelijkerwijze de latere keizer, schafte als proconsul der provincie Africa de aldaar ter ere van Saturnus gebrachte kinderoffers af; hij deed de priesters van de god kruisigen in het heilige bos, waarin zij hun offerdienst hadden bedreven [1633]. Het priesterschap in de Latijnse stad Aricium werd waargenomen door een voortvluchtige, die zich als priester opwierp door zijn voorganger in functie in een tweegevecht te doden, vervolgens door een andere op dezelfde wijze uit de weg geruimd werd [1634]. Te Rome vergenoegde men zich met substitutie. De Luperci werden bij hun wijding tot priester met een bloedig mes over het voorhoofd gestreken, maar niet gedood [1635]. Afgezien van het offer, werd van de priester verwacht, dat hij zijn leven voor zijn god veil had. In de Egyptische stad Papremis werd jaarlijks een mysteriespel opgevoerd, waarbij de priesterschap zich in twee partijen deelde, die elkander met knotsen te lijf gingen en zo nodig de schedel insloegen [1636].

De priester behoorde ongerept van lijf en leden te zijn; hij mocht geen lichamelijke gebreken hebben [1637]. Hij werd daartoe gekeurd [1638] en verloor zijn functie, wanneer dezulke zich bij hem voordeden [1639]. Hetzelfde als van hem gold van het offerdier [1640]. Dit laatste werd voor de slachting door de priesterschap onderzocht. De moschosphragist, een stolist [1641] van hoge rang [1642], nam bij de Egyptenaren deze taak waar. Hij verzegelde het dier, wanneer hij het deugdelijk had bevonden [1643]; op het offeren zonder zijn bemiddeling stond de dood-

---

1632 I Kon., XIII 2; II Kon., XXIII 20; II Chron., XXXIV 5. Flavius Josephus, Antiq., X 66-67, verbloemt dit feit. Vgl. ook I Kon., XVIII 40; II Kon., XI 18; II Chron., XXIII 17; Midr. Pesiqt. Rabb., XXVI 6; en voor de substitutie: I Kon., XVIII 28.

1633 Tertull., Apol., IX 2.

1634 Strab., Geogr., V 3, 12; Ovid., Fast., III 271-272; Serv., Comment. in Vergil., Aen., VI 136.

1635 Plut., Romul., 21. Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 44, noot 16.

1636 Herod., Hist., II 63.

1637 Joden: Levit., XXI 16-24; I Machab., IV 42; Phil. Jud., De Agric., 130; Idem, De Ebriet., 135; Idem, De Decal., 71; Idem, De Spec. Legib., I 80-81, 103, 117, 242; Flav. Jos., Bell. Jud., I 270; Idem, Antiq., III 278. Grieken: Plat., Leg., 759c; Anaxandrid. Com., fr. 39 (Edmonds); Etym. Magn., sub voce *Ἀφελής*. Romeinen: Fronto, Epist. ad Marc. Antonin. de Eloq., IV 1 (p. 142, 29-30, van den Hout); Lab. Antist., De Sacerd., fr. 3 (Bremer).

1638 Königliche Museen zu Berlin, Griechische Urkunden aus Ägypten, Berlijn, vanaf 1895, deel I, nos. 82 en 347; F. Preisigke en Anderen, Sammelbuch Griechischer Urkunden, Straatsburg, enz., vanaf 1915, nos. 16 en 17. De keuring geschiedde door de hiërogrammaten.

1639 Phil. Jud., De Spec. Legib., I 117, 242; Flav. Jos., Contr. Apion., I 284; Idem, Bell. Jud., I 270, V 228, 229; Idem, Antiq., XIV 366, XV 17, 181; Mišn., Terūm., VIII 1; Idem, Zebāḥ., XII 1; Idem, Menāḥ., XIII 10; Idem, Bekōr., VII 1-7.

1640 Egyptenaren: Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 281, noot 25. Joden: Levit., XXII 17-25; Deut., XV 21-22, XVII 1; Maleach., I 8, 13-14; Epist. Arist., 93; Phil. Jud., De Cherub., 96; Idem, De Agric., 130; Idem, De Fug., 80; Idem, De Spec. Legib., I 166-167, 191, 259-260, 283; Idem, Quaest. in Exod., I 7; Flav. Jos., Antiq., III 228, 279; Mišn., Bekōr., VI 1-12. Indiërs: Megasthen., fr. 32 (Jacoby; ad 54); waartoe noot 905. Grieken: Hom., Il., XXIII 147, met scholion; Sophocl., Trach., 760; Plat., Alcib., II, 149a; Aristot., fr. 101 (Rose); Theophrast., De Pietat., fr. 12 (Pōtscher); Plut., De Defect. Orac., 49; Pausan., Graec. Descr., X 35, 7; Lucian., De Sacrif., 12; Poll., Onom., I 29; vgl. Callim., fr. 200b (Pfeiffer). Romeinen: Varr., De Reb. Rust., II 1,20, 4,16; Cicer., De Leg. Agrar., II 93; Vergil., Georg., III 160; Plin., Nat. Hist., VIII 183; Tertull., Ad Nat., I 10, 18; Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 57.

1641 Clem. Alex., Strom., VI 4, 36, 2.

1642 Gnom. Id. Log., 87. Joden: Epist. Arist., 93; Phil. Jud., De Agric., 130 (*μωμοσκόπος*); Idem, De Spec. Legib., I 166-167, 259-260; Mišn., Tām., III 4; I Clem., XLI 2. Romeinen: Cicer., De leg. Agrar., II 93.

1643 Herod., Hist., II 38; Maneth., fr. 85 (Waddell); Chaerem., fr. 6 (Jacoby; ad 7); Plut., De Is. et Osir., 31; Clem. Alex., Strom., VI 4, 36, 2; Horapoll., Hierogl., I 49.

straf [1644]. De antieke offerde, gelijk wij zagen [1645], de schoonste zijner bezittingen, maar de scherpe controle op zijn keuze door de priesterschap uitgeoefend doet vermoeden, dat hij daartoe door meer dan alleen gevoelsoverwegingen geleid werd. De ware reden moet zijn, dat het substituut oorspronkelijk procesrechtelijk bewijsmiddel was; gebreken, vooral verborgen gebreken, ontnamen aan dit middel de bewijskracht en openden de weg tot bedrog. De ongereptheid van het substituut was daarom garantie van de oprechtheid van de gesubstitueerde [1646]. De lijn doortrekkend, veronderstel ik, dat de moschosphragist verantwoordelijk was voor het zedelijke leven der cultische gemeenschap. De priester deelde in de verplichting tot ongereptheid van het offerdier, omdat hijzelf offer was.

Twee uitzonderingen doorbraken de regel dezer lichamelijke ongereptheid. De Egyptische priester was over het gehele lichaam kaal geschoren [1647]. Hij schoor zich iedere derde dag [1648], ten minste het hoofdhaar [1649] met de wenkbrauwen [1650], en werd bij nalatigheid gestraft [1651].

1644 Herod., Hist., II 38. Vgl. Gnom. Id. Log., 72.

1645 Zie noot 878.

1646 Phil. Jud., De Agric., 130; Idem, De Fug., 18; Idem, De Spec. Legib., I 167, 191, 260, 283, vgl. 81; Flav. Jos., Antiq., III 278-279. Vgl. Theophrast., De Pietat., fr. 12 (Pōtscher); Hieron., Comment. in Malach., II 3-4. — Eed op *ἱερὰ τελεία*: Thucyd., Hist., V 47; Andocid., Or., I 97; Aristot., Athen. Polit., XXIX 5; Demosth., Or., LIX 60. Zie noot 905.

1647 Esna, 197, 18-19; Herod., Hist., II 37; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 5; Idem, Quaest. in Genes., III 48; Plut., De Is. et Osir., 4; Schol. in Poll., Onom., II 50; Lactant., Inst. Divin., I 21, 20.

1648 Herod., Hist., II 37.

1649 Esna, 197, 18-19; Herod., Hist., II 36; Plut., De Is. et Osir., 4; Artemid., De Somn. Interpr., I 22; Synes., Calv. Encom., 10, 12; Gnom. Id. Log., 71; Juven., Sat., VI 533; Apul., Metam., II 28, XI 30; Cyprian., Carm., IV 22; Arnob., Adv. Nat., VII 33; Ambros., Epist., LVIII 3; Hieron., Comment. in Hiezech., XIII 44, 17-21; Paulin. Nol., Carm., XIX 112; Anthol. Latin., Anon., Carm. in Pagan., 98 (p. I 1, 24, Bücheler-Riese). Vgl. Spartian., Pescenn. Nig., 6; Lamprid., Commod., 9.

1650 Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 87; Synes., Calv. Encom., 7; Ambros., Epist., LVIII 3. Anders: Schol. in Poll., Onom., II 50. Over de wenkbrauwen het volgende: — 1° De Romeinse vrouw wijdde haar wenkbrauwen ter ere der maangodin Lucina: Varr., De Ling. Latin., V 69; Fest., De Verb. Signif., sub. voce Supercilia (p. 396-397, Lindsay). De vergelijking tussen wenkbrauw en maansikkel wordt door de Islamietische dichters veelvuldig getrokken. Tussen de maansikkels staat de donkere maan, 𓇋 𓇳 𓇌, en potentieel de zon. De namen der steden *Iwn*, „Heliopolis", en *Iwn.t*, „Tentyris", werden geschreven als 𓇋𓇳𓏏 𓇳𓏏, mogelijkerwijze hierop zinspelend; vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel I, blz. 54, noot 11 en 13. — 2° Het *ἡγεμονικόν* des mensen, zijn leidend principe of ziel, bevindt zich tussen zijn wenkbrauwen: Strat. Lamps., fr. 111, 119, a-b, 120, 121 (Wehrli); vgl. Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 124. In het bijzonder bevindt zich daar de trots: Plin., Nat. Hist., XI 138. — 3° Het oog is gevuld met licht, met zonnevuur, Egyptenaren: Esna, 206, 2; Porphyr., De Abstin., IV 9; Idem, apud Euseb., Praep. Evang., III 12, 2; Joden: Phil. Jud., De Opif. Mund., 147; Idem, Quod Deus, 79; Me'arr. Gazz., II 14 (Riessler); Perzen: Vičitakihā-ī-Zātspram, XXX 23; Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, I 6, 3, 41; Prašnopaniṣad, III 8; Grieken: Empedocl., fr. 31 A, 91, B, 84 (Diels); Plat., Respubl., 508, a-b; Idem, Tim., 45b; Apollon. Rhod., Argon., IV 727-729; Apollod., Bibl., I 4, 3, II 4, 9; Plut., Quaest. Conviv., V 7, 2; Idem, Aquan. an Ign., 13; Galen., De Instrum. Odor., 3; Plotin., Ennead., IV 5, 4. Het oog zendt om te zien een straal uit, de oogstraal: Arat., Phaen., 541, met scholion; Vitruv., De Archit., VI 2, 3. De oogstraal is vurig: Chrysipp., fr. II 866 (von Arnim); lichtgevend: Galen., De Us. Part., VIII 6; Idem, De Loc. Affect., IV 2. Hij is vooral pneumatisch, Egyptenaren: Mag. Pap. Harris, VII 2-3; Porphyr., apud Euseb., Praep. Evang., III 12, 2; Joden: Phil. Jud., De Fug., 182; Perzen: vgl. Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; Grieken: Stoic. fr. II 863, 864, 865, 866, 867, 869, 871 (von Arnim); Plut., Quaest. Conviv., I 8, 4, V 7, 2; Galen., De Us. Part., X 5, 6; Hippolyt., Refut., X 11, 5; Romeinen: Isid. Hispal., Etym., XI 1, 20. Sluit ik mijn ene oog, dan ziet het andere dubbel scherp: Galen., De Us. Part., X 14. Het oog is derhalve identiek met de zon, die eveneens vuur- en luchtstralen uitzendt, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 215, noot 1834. Men ontnam het oog echter de autonomie (waartoe ibid., blz. 49, noot

Als reden van het voorschrift wordt opgegeven, dat hij in de rouw verkeerde [1652]. De betreurde dode kan slechts Osiris geweest zijn, naar wiens lichaam door de godin Isis en gedurende de reinheidsperiode [1653] door de Egyptische priesterschap [1654] in diepe smart werd gezocht. Het haar verving weder de persoon; de Egyptische priesterschap vormde een eeuwigdurend substituut voor de als mens door zijn broeder Seth vermoorde god. Als reden wordt ook opgegeven dat het haar afstervend, derhalve onrein deel des lichaams is, waarmede men het goddelijke niet benaderen mag [1655]. Het priesterlijke voorbeeld werd gevolgd door leken gedurende

---

341-346) en stelde als bron van het pneuma de hersenen, Joden : Phil. Jud., De Fug., 182; Grieken : Stoic., fr. II 826, 836, 866 (von Arnim); Galen., De Us. Part., X 6, 12, 14; Idem, De Loc. Affect., IV 2; Romeinen : Isid. Hispal., Etym., XI 1, 20. — 4° De slang is vurig en pneumatisch van aard, Egyptenaren en Phoeniciërs : Phil. Bybl., fr. 4 (Jacoby; ad 46). Zij kan symbool zijn van de pneumatische straal, Egyptenaren : Horapoll., Hierogl., I 64; Grieken : Antip. Tars., fr. III 46 (von Arnim). — 5° De hulp van de Zonnegod wordt ingeroepen tegen *Inj-ḥr.f*, rechter der doden, Dodenb., XVII, § 23 (Grapow) : „Red mij van deze god, geheimzinnig van gestalte, wiens wenkbrauwen de beide armen van de weegschaal zijn, op die dag van het afrekenen met de zondaar"; waartoe Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 54, noot 91. De godin Moet spreekt tot de Egyptische koning : „Ik geef U *M3ʿ.t*, de Waarheid, rustend op Uw voorhoofd, opdat zij haar plaats inneemt tussen Uw beide wenkbrauwen", Opet 122 (de Wit); vgl. Chassinat, Le Temple de Dendara, deel III, blz. 123, 2. — 6° De pharao draagt op dezelfde plek de uraeus, Pap. Harris, XXII 6 : „De toverkrachtige (dwz. de uraeus) heeft haar plaats ingenomen tussen zijn wenkbrauwen". De uraeus spuwt vuur en vernietigt daarmede de vijanden des konings : Pyr., 302a, 321c, 396c; Diod. Sic., Bibl. Hist., III 3, 6. Zij wordt betiteld als oog : Pyr. 1287b; Sarcoph., spreuk 331. Zij personifieert de macht des konings. Haar naam *ỉʿr.t* wordt in de Griekse versie der decreten van Canopus, 56, 62, 63, en Memphis (Rosetta), 1, 44, vertaald als *βασιλεία, ἀσπιδοειδὴς βασιλεία*, „diadeem", „slangvormig diadeem". — 7° Het goede oog schept, het boze oog vernietigt. De kraamvrouw is onrein, zij doodt met haar blik, Perzen : Avesta, Vidēvdāt, XVI 2; Šājast-nē-šājast, III 27-29. De kraamvrouw draagt op een Egyptisch reliëf de uraeus op het hoofd : J. J. Clère, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXVIII, Leipzig, 1932, blz. 42-47. — 8° De uraeus leeft bij de volken der klassieke oudheid voort als *βασιλίσκος* : Horapoll., Hierogl., I 1. De basilisc doodt door haar adem : Aelian., De Nat. Anim., II 5; Heliod., Aethiop., III 8; Horapoll., Hierogl., I 1; Plin., Nat. Hist., VIII 78, XXIX 66; Isid. Hispal., Etym., XII 4, 6. Of ook door haar blik alleen : Galen., De Ther. ad Pison., 8; Heliod., Aethiop., III 8; Plin., Nat. Hist., XXIX 66; Isid. Hispal., Etym., XII 4, 6; Bundahišn, XXII 19 (Anklesaria); Atharvaveda, V 13, 4; Mahābhārata, XIII 107, 44. Zij beweegt zich als de uraeus, 𓆙 , in verticale, niet in horizontale kronkelingen voort : Plin. Nat. Hist., VIII 78; Solin., Coll. Rer. Memor., XXVII 52. Uit de beschrijvingen laat zich geen bestaande slang samenstellen. De uraeus met haar opgeblazen hals was zeker een cobra. — 9° Bij vier zijner geboden, de geboden tot consumptie van ongezuurd brood gedurende de Paasweek, tot offering der eerstgeboorten, tot liefde tot hemzelf, tevens verbod van veelgodendienst, spreekt Jahwe tot Israël : „Het zal U zijn tot een teken op Uw hand en tot een gedachtenis tussen Uw ogen", Exod., XIII 9, 16; Deut., VI 8, XI 18. De term voor „gedachtenis" luidt één maal זכרון, drie maal, minder verstaanbaar, טוטפת; de Septuaginta vertaalt dit laatste met *ἀσάλευτον*, „onbewogen". In naleving van het gebod draagt de Jood een afschrift der vier passages, in een kleine zwartlederen capsule besloten, op het voorhoofd tussen de ogen en een andere aan de linkerbovenarm, tegenover het hart, vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 137-139. — 10° Het te Argos vereerde beeld van de god Zeus bezat drie ogen, twee normale en een derde op het voorhoofd tussen beide, Pausan., Graec. Descr., II 24, 3. De Cyclopen bezaten slechts een enkel op het voorhoofd geplaatst oog. Drie ogen ook bezat de Indische god Šiva in zijn bekende gestalte. De huidige Indische vrouw draagt de *tilaka*, een rode stip op het voorhoofd tussen de wenkbrauwen, die tot dit derde oog in enigerlei betrekking moet staan.

[1651] Gnom. Id. Log., 76; Königliche Museen zu Berlin, Griechische Urkunden, deel I, no, 16.

[1652] Plut., De Is. et Osir., 4. Vgl. Artemid., De Somn. Interpr., I 22.

[1653] Plut., De Is. et Osir., 4.

[1654] Juven., Sat., VI 533-534; Lactant., Inst. Divin., I 21, 20; Paulin. Nol., Carm., XIX 111-113; Anthol. Latin., Anon., Carm. in Pagan., 98 (p. I 1, 24, Bücheler-Riese).

[1655] Plut., De Is. et Osir., 4; Synes., Calv. Encom., 7.

de reinheidsperiode of bij bezoek aan de tempel [1656]. De Koesjietische [1657], Phoenicische [1658] en Syrische [1659] priester stond onder een soortgelijke verplichting als de Egyptische. De Joodse leviet werd kaal geschoren bij zijn inwijding [1660], daarna niet meer; de zede werd door de Joden tegelijkertijd erkend en verworpen. De Indische brahmaan schoor zich het lichaam kaal na afloop zijner studie [1661].

De tweede uitzondering vormt de besnijdenis. De Egyptische priester was besneden [1662]; zonder dien werd hij tot de dienst der goden niet toegelaten [1663]. Als hij was het de Koesjietische [1664], Arabische [1665] Phoenicische [1666] en Syrische [1667], kortom iedere [1668] priester. Ook leken werden besneden, maar waren daartoe niet verplicht. In Egypte althans werd onbesnedenheid als smaad beschouwd [1669]; Pythagoras liet zich besnijden, toen hij in dat land met de priesters verkeerde [1670]. De hondsaap, het heilige dier van de god Thot, wordt besneden geboren [1671]. De Joden kennen een zevental, of meer, hunner voorvaderen, die dat ook werden [1672]. De besnijdenis werd de Israëlieten tot plicht gesteld door Jahwe, toen deze een verbond sloot met Abraham [1673]. Mozes was als Egyptisch priester besneden, maar tijdens de tocht door de woestijn waren velen zijner volgelingen dat niet [1674]. Na de inbezitname van het land Kanaän voerde Jozua daarop de besnijdenis voor het gehele volk in [1675]. De oorsprong der besnijdenis was reeds voor de antieke een probleem. Hygiëne en geslachtsverkeer zijn er nauwelijks mede gebaat; de passage Exodus, IV 24-26, over de bloedbruidegom, die de verklaring had kunnen geven, is helaas onbegrijpelijk. Volgens Philo, die zich op de vlakte houdt,

---

[1656] Esna, 197, 18-19; Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 87; Lucian., De Sacrif., 14; Spartian., Pescenn. Nig., 6,9; Lamprid., Commod., 9.4.

[1657] Diod. Sic., Bibl. Hist., III 3, 6.

[1658] Sil. Ital., Punic., III 28.

[1659] Macrob., Sat., I 23, 13.

[1660] Numer., VIII 7.

[1661] Hiraṇjakeśigṛhjasūtra, I 3, 9, 17.

[1662] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 2; Flav. Jos., Contr. Apion., II 141; Clem. Alex., Strom., I 15, 66, 2; Origen., Hom. V in Jerem., 14; Idem, Comment. in Paul., Epist. ad Rom., II 13; Cyrill. Alex., Contr. Julian., p. 957c (Migne); Ambros., Epist., LXXII 5; Horapoll., Hierogl., I 14; Epiphan., Panar., XXX 33, 3; Hieron., Comment. in Paul., Epist. ad Galat., II 5, 1. Vgl. C. de Wit, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel XCIX, Leipzig, 1973, blz. 41-48.

[1663] U. Wilcken, Archiv für Papyrusforschung, deel II, Leipzig, 1903, blz. 4-13; L. Mitteis en U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, Leipzig en Berlijn, 1912, deel I, Historischer Teil, tweede helft, Chrestomathie, blz. 102-106, nos. 74-77.

[1664] Artapan., fr. 3 (Jacoby; ad 10); Origen., Comment. in Paul., Epist. ad Rom., II 13.

[1665] Origen., Comment. in Paul., Epist. ad Rom., II 13; Cyrill. Alex., Contr. Julian., p. 957c (Migne).

[1666] Origen., Comment. in Paul., Epist. ad Rom., II 13.

[1667] Cyrill., Alex., Contr. Julian., p. 957c (Migne).

[1668] Barnab., IX 6.

[1669] Joz., V 9. Vgl. Pianchistèle, 150-151?

[1670] Clem. Alex., Strom., I 15, 66, 2. Vgl. Phil. Jud., De Spec. Legib., I 2.

[1671] Horapoll., Hierogl., I 14.

[1672] Midr. Ps., IX 7; Midr. Tanḥūm., Nōaḥ, 5; Mass. Āb. de Rabb. Nāt., II 5. De engelen, evenzo: Jubil., XV 27.

[1673] Genes., XVII 9-14.

[1674] Joz., V 5.

[1675] Joz., V 2-9.

was de besnijdenis symbool der kuisheid [1676]. Het zou betekenen, dat zij substituut was van de castratie [1677]. De besnijdenis had in Egypte plaats in het veertiende levensjaar [1678], waarin de geslachtsdrift een aanvang neemt [1679]; in dat land bestond de gewoonte ook het jonge meisje van dezelfde leeftijd te besnijden [1680]. Zij had bij de Joden plaats op de achtste dag na de geboorte [1681], op de dag zelf, waarop de dierlijke eerstgeboorte aan de priesterschap werd aangeboden [1682]. De castratie van de priester der Aziatische moedergodin betekende voor deze aanvaarding van zijn functie [1683].

De priester leefde in soberheid, vgl. § 4. Die soberheid had de drie fundamentele onthoudingen der ascese, onthouding van geslachtsgemeenschap, dierlijke spijs en gegiste drank, ten grondslag. Van deze is in de zin van ons onderzoek slechts de tweede enigermate te benaderen. Zij blijkt gekoppeld te zijn geweest aan een genotsrecht op dierlijke spijs; met dien verstande, dat de uitoefening van dit recht tevens plicht was, zodat de onthouding slechts het negatieve aspect dezer laatste vormde. Met de onthoudingen van geslachtsgemeenschap en van gegiste drank kan het oorspronkelijk evenzo gesteld geweest zijn, hetgeen echter moeilijk meer te bepalen is, daar van beide om begrijpelijke redenen het disciplinaire karakter zich ontwikkeld heeft ten koste van het sacrale. Ik bespreek in de veronderstelling, dat functie en onthouding in betrekking tot elkander stonden, nu de functie des priesters naar de onthoudingen ingedeeld.

Toen Typhon zijn broeder Osiris had vermoord, sneed hij diens lijk aan stukken en wierp het geslachtsorgaan in de Nijl. De weduwe van de vermoorde, Isis, zocht de delen van haar gemaal bijeen en begroef hen ter plaatse, waar zij hen vond. Daar de roede ontbrak, vervaardigde zij daarvan een copie, die zij in het heiligdom deed opstellen en aanbidden [1684]. De aanbidding geschiedde door mysteriën, offers en phallische optochten [1685]. De aankomende priester werd tijdens zijn opleiding allereerst in deze cultus ingewijd [1686]; de bestanddelen

---

[1676] Phil. Jud., De Migr. Abrah., 92; Idem, De Spec. Legib., I 9-11; Idem, Quaest. in Genes., III 47, 48; Ps.-Clem., Recogn., I 33, 5; Ambros., De Abrah., I 27, II 91.

[1677] Vgl. Phil. Bybl., fr. 2 (Jacoby; ad X 33): Tijdens een hongersnood offert Cronus zijn eniggeboren zoon, besnijdt zichzelf en dwingt ook zijn soldaten dat te doen.

[1678] Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 47, 48; Ambros., De Abrah., II 78. Arabieren: Genes., XVII 25; Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 61; Flav. Jos., Antiq., I 214; Origen., Comment. in Genes., III 10 (Lommatzsch).

[1679] Phil. Jud., Leg. Alleg., I 10; Idem, De Joseph., 43; Aristot., Hist. Anim., 581, a-b. Vgl. Soran., Gynaec., I 20: Paul. Aegin., Op., III 60. Het lichaam van Osiris bestond uit veertien delen: Osirismysterie, 54-58 (Chassinat).

[1680] Strab., Geogr., XVII 2, 5; Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 47; Galen. Introd., 10; Ambros., De Abrah., II 78; Pap. Brits Museum, no 24; vgl. Sarcoph., VII 450d. Joden: Strab., Geogr., XVI 2, 37, XVII 2, 5.

[1681] Genes., XVII 12; Levit., XII 3; Ev. Luc., I 59, II 21; Mišn., Šabb., XIX 5.

[1682] Zie noot 1533.

[1683] Lucian., De Dea Syr., 51. Vgl. Strab., Geogr., XIV 1, 23.

[1684] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22, 6, IV 6, 3; Plut., De Is. et Osir., 18, 36; Hippolyt., Refut., V 7, 23, 27. De identificatie van deze copie, tevens beeld van de rivier, is mij niet mogen gelukken. De overlevering is zekerlijk authentiek; bij de Grieken vinden wij in dezelfde context de herme, vgl. Hippolyt., Refut., V 26, 33, bij de Indiërs, vooral in de cultus van de god Šiva, de *liṅga*. De obelisk, die in tweetal voor de Egyptische tempel stond, was een versteende zonnestraal, vgl. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 18, noot 130-131. Is hij de bedoelde copie, dan stelt de op zijn spits aangebrachte gouden bal (*bnbn.t*, *bnn.t*, „bal"; eerst bij afleiding term voor het pyramidion) de zaaddruppel voor, vgl. Callixin. Rhod., fr. 2 (Jacoby; ad 33: *ὀστήρ*). De alleen staande en zelfstandig vereerde obelisk van het Oude Rijk past beter.

[1685] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22, 6; Plut., De Is. et Osir., 12, 18, 36; Hippolyt., Refut., V 7, 22.

[1686] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 88, 2.

daarvan werden door de Grieken in de cultus van Dionysus overgenomen [1687]. De roede genoot als orgaan der verwekking allerwegen verering [1688] en deze verering gold in het bijzonder de roede van de priester zelf [1689]. Het bestaan van een priesterlijk voorkeursrecht op geslachtelijk verkeer ware uit deze praemissen onmiddellijk af te leiden; alleen, zulk een recht is niet geattesteerd. De priester huwde een maagd en hij leefde met haar monogaam [1690]; meer wordt over hem ten dezen noch in de Egyptische, noch in de Joodse teksten gezegd. Van de uitoefening van een recht wordt nergens gesproken. De antieke god bevruchtte in sommige gevallen de menselijke vrouw [1691]. De priester moet in principe zijn plaats hebben kunnen innemen, maar te bewijzen is dat niet [1692]. Een ius primae noctis past bij de koning [1693]; van een dergelijk recht des priesters is mij uit de oudheid niets bekend. In vele antieke culturen was het zede, dat het jonge meisje zichzelf in de tempel ter prostitutie aanbood alvorens een huwelijk aan te gaan [1694]. Een genotsrecht van de priester, die zich veeleer afzijdig gehouden zal hebben, laat zich ook daaruit niet construeren.

In Griekenland en Rome golden voor de priesters der heiligdommen voorschriften tot geslachtelijke onthouding gedurende de ambtsperiode of zelfs gedurende het leven [1695]. In Egypte schijnt dit het geval geweest te zijn te Thebe. Na afloop van het Nieuwe Rijk werd Thebe in de Egyptische staat als enclave afgezonderd en onder de hoede gesteld van een regentes, die steeds prinses van den bloede was. Zij voerde de titel *Dw3.t-nṯr*, „Aanbidster Gods", *Ḥm.t-nṯr*, „Gemalin Gods", of *Ḏr.t-nṯr*, „Hand Gods". Zij regelde haar opvolging bij adoptie, was dus niet gehuwd en leefde vermoedelijk in onthouding [1696]. Het is niet uit te maken of zij een functie in de priesterlijke hiërarchie bezat, en in ieder geval stond de hogepriester van de locale god Amon zelfstandig naast haar [1697]. Herodotus vermeldt dat in de tempel van de Thebaanse Zeus, dwz. van Amon, een vrouw (γυνή) sliep, die met geen enkele man geslachtsgemeenschap mocht hebben; als in een heiligdom in Lycië, waarin datzelfde telkenmale geschiedde, wanneer van de aldaar vereerde god een orakel werd gevraagd [1698]. Strabo zegt het tegendeel. Een jong meisje van goeden huize was volgens hem aan de god Zeus te Thebe gewijd. Zij gaf zich aan wie zij maar wilde en mocht dit vrije leven voortzetten tot aan de puberteit. Dan werd zij uitgehuwelijkt, nadat eerst nog rouw over haar was bedreven [1699]. De graven der concubines van Zeus bevonden zich op de westoever der stad en waren in de dagen van Diodorus Siculus aldaar nog te zien [1700]. Zette de reeks dezer jonge

---

[1687] Herod., Hist., II 48-49; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22, 7. Vgl. Oudh. Med., N.R., deel XXXVII, Leiden, 1956, blz. 39-40.

[1688] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 88, 2.

[1689] Minuc. Fel., Octav., IX 4.

[1690] Zie noot 296, 297, 307.

[1691] De Geboorte van Horus, blz. 29, cit. 109; blz. 173, noot 1628.

[1692] Wat zijn: Flav. Jos., Antiq., XVIII 65-80; Plut., Romul., 5?

[1693] Libyers: Herod., Hist., IV 168.

[1694] De Geboorte van Horus, blz. 173, noot 1629-1630.

[1695] Verzameld door E. Fehrle, die Kultische Keuschheit im Altertum, Giessen, 1910.

[1696] Als bij de Perzen de priesteres der godin Anāhitā, vgl. Plut., Artox., 27.

[1697] J. Leclant, Recherches sur les Monuments Thébains de la XXVe Dynastie dite Ethiopienne, Caïro, 1965, blz. 353-386.

[1698] Herod., Hist., I 182.

[1699] Strab., Geogr., XVII 1, 46.

[1700] Diod. Sic., Bibl. Hist., I 47, 1.

meisjes de reeks der regentessen uit vroeger dagen voort? Het is mogelijk, maar niet waarschijnlijk. De voor beperkte tijdsduur verleende geslachtelijke vrijheid en de na afloop daarvan bedreven rouw passen maar al te wel bij een mensenoffer.

De Thebaanse priesteres leefde — om de eerste lezing te volgen — aan de zijde van de door haar gediende god in onthouding. De priester der Aziatische moedergodin castreerde zichzelf uit liefde voor zijn meesteresse [1701]. Onthouding was voor beiden hetzelfde als huwelijkse trouw. Maar vele goden hadden mannelijke, vele godinnen vrouwelijke priesters; de onthoudingen dezer moeten een andere beweegreden gehad hebben. De geslachtelijke onthoudingen, tenslotte, kunnen niet op overtuigende wijze in verband gebracht worden met het feit, dat de priester zelf offer was. De dood wordt in principe door algehele onthouding gesymboliseerd. De priester leefde in monogamie, niet in celibaat; het bestaan van de exceptie eist verklaring.

De priester at heilige spijs [1702], namelijk het offervlees. Hij at het hoogheilige offer ambtshalve. De reïntegratie van het substituut geschiedde in zijn lichaam; daarmede in de priesterschap als zodaning, die zelf eeuwigdurend substituut was. Zond- en schuldoffer waren strafexecutie. Het substituut werd uiteengescheurd [1703], geheel zoals bij het oude Dionysische offer [1704]. De priester oefende de wraak Gods uit en at het vlees ter verdelging. Het brandoffer werd door de wijze van uitsnijding tot embryonale staat herleid [1705], vervolgens door de altaarvlam verteerd [1706]. De priester at het toegevoegde spijsoffer. De offerkoeken waren universeel substituut. Alle menselijk lichaam komt uit graan voort, alle menselijk lichaam is deel der wereld [1707]. De priester at het minderheilige offer als gast van de gesubstitueerde. De reïntegratie van het substituut geschiedde in de gasten gezamenlijk, in wijder omvang in de mensheid [1708]; de terugkeer was tot het volle leven. De priester verkreeg bij het dankoffer twee voorkeursdelen. Van deze was het hart symbool der wijsheid [1709], de schenkel symbool der liturgie [1710]. — De priester at geen ander vlees dan offervlees [1711]. Bevond hij zich buiten de tempel en ver van het door hem bediende altaar, dan voedde hij zich met plantaardige spijs. De reden daarvan kan disciplinair geweest zijn; hij mocht geen voorwendsel kunnen aanvoeren om de consumptie van het offervlees en daarmede de ontzondiging te weigeren [1712]. Deze onthouding werd door de leken overgenomen, vgl. § 5; een tipje van de sluier, die over de oorsprong der ascese ligt uitgebreid, wordt hier wellicht opgelicht. De priester kon ook voor zichzelf offeren. Van de door hem opgedragen offers worden het zondoffer, het schuldoffer [1713]; het spijsoffer en het vuloffer met name vermeld. Het priesterlijke zondoffer werd

---

1701 Julian. Apost., Or., V 168a, 169d, 171c. Zie noot 300.

1702 Zie noot 236.

1703 Zie noot 1003.

1704 Zie noot 894-904.

1705 Zie noot 994, 1349.

1706 Zie noot 849.

1707 Zie noot 1332-1334, 1364-1367.

1708 Zie noot 854, 1416-1420.

1719 Zie noot 1424, 1426, 1601, 1615-1616.

1710 Zie noot 1424, 1427, 1601. De liturgie is het „werk" bij uitstek, vgl. Camephis, noot 723-724.

1711 Zie noot 237.

1712 Vgl. Porphyr., De Abstin., IV 5. Een weigering: Levit., X 17.

1713 Mišn., Ḥāg., I 4 Idem, Hōr.. II 4.

op een reine plaats buiten het heiligdom verbrand [1714]; de priester zelf at er niet van, voor hem was geen middelaar in het heiligdom aanwezig [1715]. Het spijsoffer verving voor de priester het brandoffer [1716] en werd als dit volledig op het altaar verbrand [1717]. Het slechts één maal gebrachte vuloffer verving het dankoffer.

De priester oefende zijn functie uit in volstrekte onthouding van gegiste drank [1718]. Hoewel bij alle bloedige offers wijn geplengd werd, verviel geen druppel daarvan aan hem [1719]. Graan en wijn zijn vlees en bloed; voor de wederopstanding van het dode lichaam was het laatste even onontbeerlijk als het eerste. Maar het bloed stond niet ter consumptie [1720], het wijngenot leidt tot dronkenschap. Heeft het van de liturgie ooit deel uitgemaakt, het is er na de ballingschap definitief uit verwijderd. De priesters van de Zonnegod te Heliopolis in Egypte brachten in het geheel geen wijn in de tempel, het niet gepast oordelend deze des daags, onder het oog van hun heer en meester, te drinken [1721]. De Grieken, die aan de Zonnegod offerden, brachten geen wijn op de altaren, daar de god, die het al omvat en uiteenhoudt en gedurig rondom de wereld trekt, van dronkenschap vrij moet zijn [1722]. Deze laatste woorden ingegeven door de naïeve overtuiging, dat de liturgische handelingen de godheid dwingen.

[1714] Exod., XXIX 14; Levit., IV 11-12, 21, VIII 17, IX 11, XVI 27; Ezech., XLIII 21; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 232, 244; Flav. Jos., Antiq., III 241; Hebr., XIII 11.

[1715] Phil. Jud., De Spec. Legib., I 244-246. De Perzen kennen een, in de tekst niet gespecifieerd, verschil in zonde tussen de priester en de leek ten aanzien van het berouw: Dēnkart, p. 699, 12-13 (Madan).

[1716] Zie noot 1323.

[1717] Levit., VI 15 (22), 16 (23); Sirac., XLV 14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 256; Flav. Jos., Antiq., III 235; Mišn., Menāḥ., VII (VI) 2.

[1718] Zie noot 218, 219.

[1719] Wijn als eerstelingsgave: zie noot 1551.

[1720] Zie noot 977.

[1721] Zie noot 207.

[1722] Phylarch., fr. 25 (Jacoby). Vgl. Polem. Il., fr. 42 (Müller).